

Издавач

Галерија Матице српске
Нови Сад, Трг галерија 1
www.galerijamaticesrpske.rs

Главни и одговорни уредник

Мр Тијана Палковљевић, управница

Уредник

Снежана Мишић, МА

Рецензенти

Проф. др Мирослав Тимотијевић

Проф. др Мирјана Стефановић

Књига За љубав отаџбине. Патриотизам и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији објављена је поводом истоимене изложбе приређене у Галерији Матице српске од 14. фебруара до 17. марта 2012. године.

Реализацију изложбе и књиге омогућило је Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије

Владимир Симић

ЗА ЉУБАВ ОТАЏБИНЕ

Патриоте и патриотизми у српској култури
XVIII века у Хабзбуршкој монархији

Галерија Матике српске

Нови Сад, 2012.

Превод резимеа

Др Радмила Шевић (енглески)

Светлана Вучковић (немачки)

Лектура и коректура

Јелица Недић

Регистри

Др Мирјана Брковић

Јелица Недић

Ликовно-графичко уређење

Мирослав Лазић

Фотографије

Мартин Цандир (корица)

Мирослав Лазић

Недељко Марковић

Владимир Вукадиновић

Штампа

OFFSET PRINT, Нови Сад, 2012.

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-83603-53-4

Copyright: 2012, Galerija Matice srpske

САДРЖАЈ

Предговор	11
УВОДНА РАЗМАТРАЊА	13
PRO DEO ET PATRIA: ВЕРСКИ ПАТРИОТИЗАМ И КУЛТУРА БАРОКА	23
Идеја отаџбине у култури барока	23
Хришћански рај као небеска патрија	37
<i>Pietas Austriaca</i> и католички патриотизам: култ светитеља, сакрализоване територије и владарске куће	53
Култови српских светитеља: <i>Serbia Sancta</i>	58
Патриоте, мученици, хероји	65
Уметност, политика и верски патриотизам	76
Патриотски програм и сакрализација простора	88
КУЛТ ВЛАДАРА И ДИНАСТИЧКИ ПАТРИОТИЗАМ	105
Од Леополда I до Леополда II: слика владара у XVIII веку	105
Морал, образовање и приручници	112
„Милостиви владар“ и „верни поданик“	115
Јосиф II и модел просвећеног апсолутисте	125
Владари, поданици и патриотска дела	132
Империјалне визитације и династички тријумфи	145
Крунисања и заклетве	150
Литургијско меморисање владара	160
Слика и пропаганда	165
Турци: слика непријатеља у огледалу пропаганде	165
Портрет владара као етички <i>exemplum</i>	175
Слика владара и трансфер ауторитета	191

Топоси династичког патриотизма и њихова визуелизација:	
култови предака, плодности и смрти	204
Култ предака и глорификација плодности	204
Смрт владара	220
Погубљење Луја XVI и одједи у Хабзбуршкој монархији	227
 ПРОСВЕТИТЕЉСТВО, РЕФОРМЕ И ПАТРИОТСКЕ ИДЕЈЕ.	235
Етички патриотизам и космополитизам:	
универзална заједница моралних људи	235
Критика космополитског концепта	246
Конституисање политичке јавности	249
Апсолутизам и јавност.	249
Племство	251
Грађански патриотизам и <i>respublica litteraria</i>	262
Маса као део јавности	273
Јавна места као простори комуникације	277
Патриотски чиновни: јавне дебате, полемике и кампање	283
Дела против популарних побожности и сујеверја	285
Литерарни поход на манастире	295
Списи против папства и епископата	302
Од верске до политичке толеранције	310
Рат и медијска кампања против Турака 1789. године	317
Револуција 1789. године и аустријско-француски ратови	325
Језик као патриотска категорија	328
Патриотизам, словенство и црквенословенски	
језик у XVII веку	331
Просветитељство, реформе и сукоби око народног језика	344
Језик и национална идеја	350
Просветитељство и рађање националног концепта патриотизма	356
 ЗА ЗАКОН И СЛОБОДУ:	
КОНСТИТУЦИОНАЛНИ ПАТРИОТИЗАМ.	365
Нација, сталежи и политичко тело	365
Словенска/илирска нација: топоси	380
Конфесионални оквири илиризма	396
У служби карловачких митрополита:	
Павле Ритер Витезовић	401
Од рода до политичке нације:	
идеја о српској заједници у XVIII веку	407

Устав, закони и патриотизам	416
Српске привилегије као конституција	423
Борба за очување привилегија	430
Културно памћење и меморисање привилегија	436
Темишварски сабор 1790. године и борба за отаџбину	447
Конституционализам:	
патриотски дискурс у говору Саве Текелије	458
Епилог	465
 ЗАКЉУЧАК	 469
Summary	475
Zusammenfassung	479
Списак илустрација	485
Скраћенице	493
Литература	495
Именски регистар	525
Регистар географских имена	553

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

За патриотизам као културно-историјски феномен, који своје порекло води из политичке терминологије античких полиса, хуманистичке дисциплине су показале веће интересовање тек током XX века. Последња истраживања која су махом била усмерена на проучавање средњовековних и нововековних нација и национализма, препознала су његову важност и увела га у своје оквири.¹ Однос између појмова *патриотизам* и *национализам* у историјској перспективи није увек био јасан, те је њихова употреба углавном зависила од појмовне апаратуре и интелектуалног хабитуса истраживача, али и од његових личних склоности и афинитета. Као такав, феномен патриотизма је остао занемарен у историјским дисциплинама у толикој мери да га је постало тешко разлучити од осталих културно-политичких идеја са којима се у историјским епохама углавном појављивао.² Управо то, као и сазнање да је патриотизам један од појмова који је дефинисао нововековну и рану модерну културу, били су главни разлози за одабир овог феномена за тему нашег рада. Анализа проблема који стоје у вези са њим, као и шири резултати до којих се дошло током истраживања, доприносе разумевању не само феномена патриотизма него и целокупне српске културе и уметности у посматраној епохи.

Већ сам наслов ове књиге указује на то да је тема хронолошки ограничена на период нешто шири од једног века, од краја XVII па до завршетка XVIII столећа. Међутим, проблем усложњава чињеница да овај период представља време транзиције из старије нововековне у новију модерну културу, са свим пратећим питањима и проблемима који се отварају.³ Српска култура XVIII века засни-

1 R. Koselleck, *Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedeburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 535–548.

2 H. M. Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000, 10–19. Упореди: Н. Макуљевић, *Умешност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006, 18–21. Такође: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном” и „Томирида са Кировом главом” као патристички „Exemplum virtutis”*, у: *ЗНМ XVIII/2* (2005), 274–284.

3 Исти, *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд: Clio 2006, 11.

вала се на два главна идејна и културна тока – барокном и просветитељском – чији обрасци се могу диференцирати на основу специфичности препознатих у политичкој и популарној култури, религији, визуелним уметностима или књижевности. У том смислу култура барока, захваљујући великом броју елемената јасно препознатљивих и у претходним вековима, представља слику премодерног доба са сопственим схватањима патрије и патриотизма.⁴ С друге стране, иако доба просветитељства у српској култури временски припада последњим деценијама XVIII века, по многим својим идејама и обележјима најављује неке од феномена кључних за разумевање културе модерног доба.⁵ У том смислу, оба појма, и барок и просветитељство, третирани су у раду у најширем значењу, као одреднице две епохе са особеним културним, политичким, друштвеним, религиозним и уметничким карактеристикама.

Тежиште рада је на препознавању, анализи и интерпретацији појмова патрија и патриотизам у култури и уметности, али и њима сродних појмова (отаџбина, домовина, домољубље, родољубље) или оних неопходних за разумевање прва два (етнија, нација, народ).⁶ У категоријалном истраживању наведених појмова највећи део рада посвећен је култури и уметности православних Срба у Хабзбуршкој монархији, из разлога што се ту најдаље стигло у историјским истраживањима, иако је одређена пажња посвећена и тумачењу идеје патриотизма код припадника српске етнице католичке вероисповести. У циљу бољег разумевања феномена, као и потврђивања појединих изнесених теза, у интерпретацији појединих проблема кориштена је различита аргументација – визуелна и литерарна. Циљ рада је да феномен патрије и патриотизма објасни из различитих углова, пратећи њихов развој и промене у XVIII веку, а кључне тачке су препознаване и интерпретиране преко визуелног материјала, ликовних дела високе и популарне културе, дела световне и црквене књижевности, као и политичких и културних догађања. Резултати овако замишљеног истраживања од значаја су за разумевање не само једног историјског феномена, који ни до данашњег дана није изгубио своју актуелност, већ и целокупне српске културе и уметности XVIII столећа.⁷

4 J. A. Maravall, *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986, 3–14. За концепте српске барокне културе и уметности упореди: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска 1996, 12–26.

5 D. Outram, *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005, 1–10. Упоредити такође: W. Schneiders, *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001, 7–20.

6 Иако између појмова *отаџбина* и *домовина* постоји значењска разлика, у историјској перспективи она никада није била уочавана нити наглашавана, а сви сродни појмови те врсте били су идејно обједињени појмом *најирија* и *најириотизам*. Упореди: T. Munck, *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000, 201.

7 A. MacIntyre, *Je li patriotizam vrlina?, y: Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004, 16–17.

Истраживач хуманистичких дисциплина у свом интелектуалном инструментаријуму располаже мноштвом начина за сагледавање и решавање проблема у оквиру задате теме. Полазећи са већ разрађених становишта културолошких студија и нове културне историје, рад се креће у оквиру неколико методолошких поступака.⁸ Поред анализе дискурса којом се да обухватити и разумети комуникациони процес унутар једног или између више ентитета, ова техника доприноси и разумевању позиције појединачног дела у оквирима шире културне комуникације. Отуда је овај метод кориштен у интерпретацији патриотског дискурса на низу литерарних, визуелних и перформативних историјских примера.⁹ Слично стоји ствар и са производима визуелне културе за које историја уметности користи низ разрађених аналитичких механизма, попут иконологије, анализе текста и контекста или анализе дискурса.¹⁰ Важну предност у разумевању патриотског дискурса пружили су теоријски концепти културног или уметничког трансфера.¹¹

У циљу разумевања патриотског осећаја у култури XVIII века пажња је посвећена и питањима идентитета и свести, јер је сваки од наведених облика патриотизма стајао у директној вези са политичким идентитетом појединца, групе или етнице/нације. Идентитет, појам из инструментаријума модерне психологије и социјалних наука, употребљаван у анализи историјских феномена, допринео је стварању сложеније слике о појединцу и групи.¹² Индивидуа XVIII столећа је имала комплексан идентитет који се састојао из више различитих слојева, каткад комплементарних, а понекад контрадикторних, који су обједињени креирали премодерни менталитет доба. Ти идентитети могли су веома да варирају, а управо они су постали једна од кључних одредница за препознавање различитих типова личности, попут оних из доба барока или просветитељства. Идентитет

8 L. Hunt, *Introduction: History, Culture, and Text*, у: *The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989, 1–22. О идеологији као културном систему: C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic 1973, 193–233.

9 Објашњења анализе дискурса у оквиру културних студија дато је у: C. Barker & D. Galasinski, *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001, 3–27. Упореди: T. A. van Dijk, *Discourse studies*, London: Sage 2008, xix–xxxvii. Преглед и основни појмови овог метода дати су у: M. Bloor & T. Bloor, *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007, 15–31.

10 G. Rose, *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002, 5–32. W. J. T. Mitchell, *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994, 111–181.

11 Низ различитих примера културног трансфера у средњој и источној Европи у XVIII столећу анализиран је у: G. Lottes, *Strukturtypen und Strukturregionen des Kulturtransfers. Auf der Suche nach Kulturgesamtheit im Europa der Kulturvielfalt*, у: *Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D'Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne* Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009, 13–34. Погледати такође: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-chia Hsia, Cambridge University Press 2007, 7–38.

12 П. Берк, *Историја и груписивена теорија*, Београд: Equilibrium 2002, 63–65.

није био статичан феномен и мењао се у складу са променама унутар друштва или заједнице.¹³ Као индивидуални феномен који се пресликавао на колектив, и обрнуто, често је до његове промене долазило посредно преко главних носилаца из горње класе, племства и врха црквене хијерархије, који су као политички активна група наметали модел понашања нижим слојевима. Међутим, понекад је долазило и до колективне промене, када би читава заједница прешла из једне у другу веру, или када би се једна заједница (етнија, нација, народ) у суживоту чврсто повезала са другом, што је условљавало делимичну или потпуну промену идентитета, као и промену објеката лојалности, појма који се налазио у средишту феномена патриотизма. Такође, промена у схватању појма *џајтриоџизам* схвата се и као неминовна промена до које је дошло услед колективне промене свести људи XVIII века, што је представљало природан (историјски) ток ствари, или, у случају Хабзбуршке монархије, процес инициран дубоким и комплексним реформама које су у држави спровођене са врха.¹⁴

Сам појам *џајтриоџизам* је релативно нов, појавио се током XVIII века, и одмах је ушао у терминологију раних националиста XIX века стекавши политичку конотацију. Међутим, његова етимологија, која води порекло од појма *џајтрија* (*patria*), имала је много већу разноврсност у значењима током премодерног доба, што је умногоме зависило од културе, схватања, веровања и менталитета тих историјских раздобља.¹⁵ Таква вишеслојност и комплексност појма *џајтрија* отвара питање о броју различитих отаџбина које је свака особа тог доба могла да има, као и о најразличитијим начинима на које је могла њима да исказе своју љубав. У основи премодерног патриотизма, налазио се осећај лојалности према отаџбини коју је појединац препознавао у различитим идејама, институцијама и личностима које су га окруживале.

Појам *џајтриоџизам* према основним дефиницијама означава љубав према домовини, али не само контемплативну љубав, већ и ону активну, исказивану делима. Патриота, особа која показује љубав и бригу према сопственој патрији, који се идентификује са њом, препознаје се по томе шта је спреман да учини и колику жртву да поднесе за њену добробит. Међутим, опис патри-

13 *Ликови барока*, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clío 2004, 7–11. Упореди: *Човек доба просвећености*, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Clío 2006, 5–34.

14 Терезијанске и јозефинистичке опште реформе које су започете још крајем педесетих година, до краја века су драстично и неповратно измениле изглед државе. Више о томе у: D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.

15 Појам *patria* у латинском језику имао је више значења, а свако од њих је долазило до изражаја у зависности од контекста у којем је та реч употребљена. Отуда је могао да означава отаџбину (земљу очева), домовину, родни град, али и родно место у ширем смислу те речи. Из њега изведен придев *patrius* указивао је на очинску, родитељску, домаћу, завичајну или родну везу. Истовремено, појму *patria* био је близак појам *pietas* који се односио на осећање дужности, а у зависности од контекста и на љубав према боговима, родитељима, поглаварима или на љубав према домовини. У: M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Beograd: Familet: Neven 2006, 760, 796.

отизма укључује и такве елементе као што су идентификација са властитом земљом, потреба за припадношћу заједници и суделовањем у њеном животу, жеља за превладавањем скучених оквира индивидуалног живота и његових релативно приземних садржаја путем укореењености у колективној прошлости и успостављањем односа према колективној будућности.¹⁶ Патриотизам као осећај љубави према домовини не завршава се само на њеној политици, већ представља и љубав према њеном језику и култури, историји и херојским ликовима, обичајима и традицијама, књижевности и уметности или природним лепотама.¹⁷ Истовремено, патриотизам спада у категорију врлина повезаних са исказивањем лојалности, у коју се још може уврстити брачна верност, љубав према властитој породици и родбини, пријатељство, или лојалност институцијама попут цркве и државе или идејама попут нације.¹⁸ Тај однос обично је утемељен на посебној историјској повезаности између појединца који га изражава и објекта његове лојалности, те понекад стоји у вези са индивидуалним осећајем захвалности за добробити које прима од њега. Ипак, осећај патриотизма превазилази тај двосмерни однос узајамног доброчинства, па се тако може појавити и без оправдавајућих разлога зашто је неко патриота, веран својој отаџбини. Уопште, у култури и схватању XVIII века осећај љубави и лојалности спадао је у социјално нормиране врлине које је друштво кроз васпитање и образовање неговало и подржавало. Чврсти патријархални и сталешки систем своју главну потпору је имао у нормирању јавних и приватних врлина које су обликовале перцепцију света, контролисале емоционално понашање поданика и одређивале дужности сваког појединца. Отуда су љубав према вери или отаџбини у најширем смислу, као и лојалност владару и реформама које је он спроводио за добробит својих поданика, представљали манифестативне облике патриотских схватања човека тог доба. Управо на таквим концептима заснива се наше схватање и интерпретација појмова *џајрија* и *џајриоџизам*, у прилог чему даље у тексту износимо низ аргумената.¹⁹

Појам *џајриоџизам*, искован у XVIII веку, заснован је на наслеђу грчког и римског патриотизма из којег су филозофи, историчари и песници преузели религиозни и политички садржај, пре него што је добио квалитет и значење политичке врлине у служби нације. Старији од овог појма је термин *џајриоџа* чији етимолошки корен лежи у древном појму *patria* који се код античких народа, превасходно Грка и Римљана, односио на град. За Грке, који су себе видели као грађане (*politai*) и важне учеснике у животу полиса, *patriotai* су били варвари – странци названи по земљи свог порекла – насупрот грађанима одређеног

16 I. Primorac, *Patriotizam sveden na pravu mjeru*, у: *Patriotizam*, 60–62.

17 S. Nathanson, *U odbranu „umjerenog patriotizma“*, у: Исто, 37.

18 A. Oldenquist, *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 182–187. Упореди: R. E. Ewin, *Loyalty and Virtues*, у: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 410.

19 М. Тимотијевић, *Васџиџање емоџија и уобличавање модерној грађанској иџенџиџиџа код Срба*, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 11–13.

града-државе. Тек од времена старог Рима појам *patria* добија пуно значење и емоционалну обојеност, када постаје симбол свих највиших вредности – моралних, религиозних, политичких и етичких – а тај моћни симбол инспирисао је војнике и грађане да поднесу и највеће жртве.²⁰ Истовремено, сваки поданик Царства признавао је најмање две отаџбине: прва је било његово родно место (*patria sua*), а друга град Рим као заједничка отаџбина (*patria communis*).²¹

Појам патриотизам је садржавао у себи и религиозни сентимент, те је понекад био веома близак појму побожности. Речи попут *земља* или *држава* односиле су се на земљу очева – *terra patria*, а отаџбина је била земља или простор који је религија сваког појединца већ сакрализовала, место где су биле покопане кости предака које су заузеле и штитиле њихове душе. Сваки антички грађанин је у души носио малу отаџбину, коју су чинили његова породица и гробови предака, и велику, коју је представљао град, са својим сакрализованим окружењем, светим местима и својим херојима. Отаџбину је омеђавала религија, а њен простор су насељавали богови и светитељи обожавани приликом верских светковина. Због тога што је све најдраже и најсветије било у вези са отаџбином, патриотизам је сматран врхунском врлином, далеко изнад свих осталих. У њему је појединац налазио сигурност за своју имовину, за своју породицу, законе или веру, а изгубити то значило је изгубити све. Верски патриотизам је везивао појединца за отаџбину светом везом, нагонећи га да је воли попут своје вере и да јој указује поштовање какво је указивао боговима. Морао јој се у потпуности и безусловно предавати и волети је без обзира да ли је славна или непозната, просперитетна или несрећна, милосрдна или сурова.²² Хришћанска теологија је учврстила ново схватање и емоционално самоодређење хришћана, који су пратећи учења Отаца себе видели као странце у сопственој отаџбини и чланове једне нове комуне, односно становнике једног другог (замишљеног) света. Пребацавање значења отаџбине са секуларног на духовни ниво представљало је неку врсту политичког задатка раних хришћана, у циљу изналагања нове чврсте везе која би заменила стару световну, а истовремено снажније повезало чланове њихове заједнице.

Једна од личности која је највише утицала на овај процес, истовремено градећи религиозни идентитет хришћана и у потоњим временима, био је Свети

20 Када би војник Римског царства погинуо бранећи Галију, Шпанију или Сирију, његова смрт се схватала не као смрт за одбрану тих територија, већ као жртва за *res publica Romana*, за Рим и све оно што он представља: богове, морал, владара или републику, образовање или начин живота. У: Е. Н. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, у: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 473–474.

21 Овакав став изражавају и Цицеронове реченице попут: *Patria mihi vita mea carior est* (Домовина ми је дража од живота). У: М. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, у: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–178.

22 М. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003, 18–19.

Августин.²³ Мењајући концепт саможртвовања и са њим самог његовог циља, он је у свом делу *De civitate Dei* умањео политичко значење појма *patria* и увећао његов духовни садржај, указујући на нове моделе побожности и пожртвовања – свете људе и мученике. У његовом схватању устројства и хијерархије универзума Рим је био само један мали део целине, а они који су у Риму и даље видели отаџбину и извор свог живота и идентитета, били су, по Светом Августину, осуђени на вечно ропство у *civitas terrena*. Тако се значај политичке заједнице смањивао, а важност небеског града и душе причесника све више нарастала.²⁴ Паралелно са тим, конституисање етничких и локалних хришћанских заједница истакло је у први план светитеље са домаћим пореклом, који су, поред општехришћанских дужности, имали и посебан задатак да заштите свој изабрани народ, као и сакрализовану територију на којој је живео. Указујући на *patria paradisi*, небески полис који је наводио хришћанске мученике на жртву, средњовековни схоластичари су истицали овај појам као извор највише дужности.²⁵

Истовремено, патрија стиче модеран смисао, препознатљив не само по „националној“ територији, већ и по емоционалној вези њених субјеката који су је видели као свету (*corpus mysticum*) и повезивали са политичким телом и личношћу владара. Вазали и витезови који су се борили и умирали за свог господара жртвовали су себе *pro domino*, да би исказали своју лојалност и династички патриотизам, а не да би испунили своју грађанску дужност.²⁶ Чак и када је приказиван као пример братске љубави, средњовековни патриотизам никада није достигао ниво саучествујуће љубави према суграђанину. Као витез, поданик или уметник појединац је нудио своју лојалност господару, феудалцу или патрону, али не у име територије, царства, или државе, већ њему као личности.²⁷ Теолошко схватање *amor patriae* било је уједињено са органским политичким телом, а смрт за отаџбину је сматрана величанственом жртвом инспирисаном хришћанским врлинама. Тиме је положен темељ идејама о отаџбини које су важиле у ренесанси, а које су пропагирале став да домовина

23 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 475.

24 M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 179–180.

25 У свом делу *Summa Theologiae* Тома Аквински се у више наврата позива на Цицерона у жељи да докаже да је љубав према отаџбини један облик побожности који се састоји из чина бриге и безазлене помоћи суграђанима и земљацима. Тај облик привржености произилази из љубави и усмерава суграђане да служе општем добру, те се стога може рећи да је *pietas* према домовини исто што и Правда. Докле год је стајала у субординацији према љубави према Богу, љубав према отаџбини се сматрала легитимном и племенитом. И Птоломеј од Луке у делу *De regimine principum* третира љубав према отаџбини (*amor patriae*) као највишу етичку вредност, засновану на идеји о милосрђу као најважнијој од свих врлина. У: M. Viroli, *For Love of Country*, 21–23.

26 E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton University Press 1957, 234.

27 A. L. Herman, *The Language of Fidelity in Early Modern France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 9–16.

заслужује љубав и лојалност појединца већу него према породици, другој особи или чак хришћанској вери.²⁸ Овако схваћена идеја класичног патриотизма, током времена се трансформисала у нови политички концепт који се базирао на идентификацији појма *patria* са појмом *respublica*, тј. јавним слободама и општим добром. Патрија је изискивала одређену врсту љубави – *pietas* (поштовање, побожност) и *caritas* (милосрђе) – а грађани су јој дуговали безазлену љубав сличну оној какву осећају према родитељима и рођацима, и имали су обавезу да је јавно изражавају чином покорности и вршењем службе у њену корист. *Pietas* као врлина и део обавеза сваког грађанина истовремено је представљала и страст која је покретала на верност и великодушност, не само према ближњима, већ и према свим земљацима и суграђанима.²⁹

За хуманистичког интелектуалца новог века *пајтрија* је означавала слободе једног града или државе, освојене у прошлости, које су чувале грађански цивилни дух. Одсуство тог духа смањивало је снагу грађанства и омогућавало деспотима да владају, а појединац је имао моралну обавезу према својој отаџбини због тога што му је она обезбеђивала све добро које има у животу, као и због тога што је то било једино место на којем је могао да ужива предности слободе. Отуда је током XVIII века поново оснажила идеја стварања устава или јединственог закона који би политички обавезивао владара, што је изазвало оштру политичку борбу коју су водили различити друштвени слојеви, сваки из сопствених разлога. Читав тај процес, у историографији препознат као конституционални патриотизам, нарочито је постао изражен у време просветитељства и политичке и културне еманципације доњих сталежа, пре свега грађанства.³⁰ Различите социјалне и политичке структуре су, свака из својих различитих потреба, неговале другачије идеје о патриотизму. Водећи политички слојеви племства пропагирали су идеју државног патриотизма заснованог на очувању постојећег сталешког уређења, расподеле

28 Међутим, од X века *patria* поново стиче политичко-територијалну конотацију и постаје објект лојалности. Снажење средњих и већих краљевина као својеврсних „националних територија“ поново је означило отаџбину као политичку творевину, што се очитовало у увођењу пореза „за одбрану отаџбине“ (*ad defensionem natalis patriae*) или „за одбрану краља“ (*pro defensione regni*). Од XII века концепт отаџбине се употребљавао и у политичке и у религиозне сврхе: за скупљање средстава за Крсташке ратове, за регрутацију војника и бранилаца области и градова, за увођење нових пореза итд. У: M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 181.

29 Ово се јасно може видети у Цицероновом делу *Tusculanae disputationes* у којем доводи у везу отаџбину са слободом и законима. Квинтилијан у *Institutio oratoria* указује на разлику између појмова *natio*, за који каже да означава обичаје једног народа, и *patria*, под којим се подразумевају закони и институције једног града. Свети Августин у *De civitate Dei* преноси у средњи век идеју о једнакости између отаџбине и јавног добра. У: Maurizio Viroli, *For Love of Country*, 19–20.

30 C. Laborde, *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–599. О настанку ове појмовне конструкције упореди: P. Markell, *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–49.

моћи и очувању друштвених привилегија. За разлику од њега, династички патриотизам, генерисан и контролисан из владарске куће, усмеравао је осећања љубави и лојалности поданика према владару и династији. Поред овог, током друге половине XVIII века појављује се унутар просветитељског идејног круга и реформски патриотизам: променама наклоњене патриоте желеле су да просветитељским реформама модернизују и унапреде домовину. Носиоци тих идеја били су образовани појединци који су често себе јавно називали патриотама и организовали се у патриотска друштва у циљу спровођења свог програма. У последњој трећини века из ових друштава и паралелно са њима развија се национални концепт патриотизма. Главна брига ових друштава било је спровођење грађанских слобода и политичка партиципација нације.³¹ Иако етика патриотизма носи у себи одређену дозу контроверзности, јер од индивидуе захтева лојалност и бригу о отаџбини и, истовремено, његову имперсоналност и моралност при доношењу било каквих етичких судова, у епохи просветитељства је као један од водећих идеала истакнута верност етичкој заједници свих људи – човечанству. Тај идеал се заснивао на кантијанским идејама моралне једнакости свих људских бића, на постојању људских права и на схватању да све њих карактеришу одређене заједничке особине које доприносе смањењу разлика и ограда међу њима.³² Иако се већ пред првим налетом историјске буре овај идеал повукао са јавне сцене, ипак није у потпуности нестао и периодично је васкрсавао у делима појединих интелектуалаца.

Рад полази са становишта да је српска култура XVIII века, са свим својим специфичностима, функционисала као део опште културе тог доба у Хабзбуршкој монархији, и уједно у Светом римском царству, што је у највећој мери утицало и обликовало њена схватања идеје патриотизма. Српска етница која је развијала своју културу у Хабзбуршкој монархији још од почетака новог века, током XVII и XVIII века доживела је неколико великих политичких и културних промена, што је утицало и на њене концепте патриотизма. Компаративним методом, кроз различите уметничке и литерарне примере, показано је које су то додирне тачке које су српске патриоте делиле са својим савременицима, а на принципу културног трансфера демонстриран је начин циркулисања идеје патриотизма у оквиру једног, или између два различита друштва. Отуда је и структура саме књиге усклађена са основним токовима патриотске мисли доминантним у задатим географским и временским оквирима, а кључни проблеми којима ће бити посвећена пажња јесу верски, династички, просветитељско-реформски и конституционални патриотизам. Такође, ради бољег разумевања феномена у истраживања су укључена и разматрања фактора који су директно утицали на формулисање идеје патриотизма, попут нације, народа, сталежа, вере, закона, слободе, револуције, власти или политике.

31 O. Dann und M. Hroch, *Einleitung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 12–13.

32 P. Kleingeld, *Kantian Patriotism*, у: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 314.

ЗА ЗАКОН И СЛОБОДУ: КОНСТИТУЦИОНАЛНИ ПАТРИОТИЗАМ

Нација, сталежи и политичко тело

Конституционални патриотизам или борба за увођење устава као кључног регулатора друштвених односа представљао је процес који се одвијао у европској култури током читавог XVIII века. Различите друштвене групе су реаговале на апсолутну власт монарха тежећи да своја права и положај правно регулишу. У Француској, Енглеској, Холандији и државама Светог римског царства појавила се критична маса која је захтевала доношење и поштовање конституције (устава) који би ограничио неспутану моћ владара. Носиоци тих идеја били су уједињени заједничким интересима, иако су припадали различитим сталежима, и упркос томе што су им се идеје о крајњем исходу веома често суштински разликовале. Такви процеси, кроз политичку и културну комуникацију, након западноевропских земаља постали су актуелни и у средњоевропским државама, па су тако неминовно имали своје одјеке и у Хабзбуршкој монархији, иако се она није налазила у центру европских збивања. Идеје конституционалног патриотизма су се преносиле и у мање средине и, такође, у модификованом облику развијале код народа који су свој политички положај одржавали на поштовању раније донесених закона, привилегија и регула. Другим речима, проблематика поштовања устава и закона последњих деценија XVIII века појавила се у првом плану истовремено на читавом европском континенту, иако су ситуације, околности, циљеви и проблеми варирали од земље до земље и од народа до народа. Конституционална борба и патриотски осећаји који су се укрштали у политичким биткама у Светом римском царству, као пожар су се проширили и на мање народе попут Угара или Срба који су живели у Угарској.¹

Друштво XVIII века било је јасно социјално структурирано и хијерархизовано, а ред се заснивао на двома супротстављеним групама, привилегованима (плем-

1. Конституционални патриотизам као идеја формулисан је у послератној подељеној Немачкој (Долф Штернбергер, Јирген Хабермас) као супститут за проскрибовани национални идентитет, а ренесансу је доживео током деведесетих година XX века када је његов потенцијал препознат у историјским дисциплинама које су се бавиле истраживањима политичке лојалности у грађанском друштву. У: J. W. Müller, *Constitutional patriotism*, Princeton University Press 2007, 21–22. Упореди: Н. А. Lloyd, *Constitutionalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, 254–258. Сажет преглед историје конституционализма дат је у: С. Н. McIlwain, *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund 2007.

ству и црквеном клеру) и народу, при чему овај други појам није носио са собом било какво политичко или национално значење.² Сходно томе, структура угарског друштва у XVIII веку била је умногоме одређена сталешким односима наслеђеним из претходних времена.³ Друштвена улога и политичка власт племства, појединих области, али и политички положај појединих заједница попут Срба или Саса, заснивали су се на привилегијама. Посебну карактеристику Угарске краљевине чинила је изражена друштвена, етничка, језичка и верска различитост, јер је у њој живело седам бројних етничких скупина, постојале су четири признате и више толерисаних конфесија.⁴ Друштво се делило на четири феудална реда, у оквиру којег је долазило до даљег раслојавања у зависности од материјалне снаге, правног положаја, занимања и значаја појединца, односно скупина. На врху феудалне пирамиде стајало је више свештенство (*praelati*), односно „први ред“, у које су спадали архиепископи и епископи, а заједно са нижим свештенством, крајем века било их је око 20.000. Захваљујући пространим поседима, моралној и политичкој снази, коју је подстицала држава, они су у односу на бројност играли несразмерно велику улогу у животу становника. Световно племство је било многобројније, мада је у циљу заштите пореске моћи земље, пракса масовног примања у племићки staleж током XVIII века укинута.⁵

Иако су привилегије уживали сви племићи, разлике међу њима су биле велике. На врху племићког друштва налазила се аристократија (*barones*) или „други ред“ од преко 150 домаћих аристократских породица и преко 200 натурализованих страних племићких породица које се углавном нису никада доселиле у земљу.⁶ Више племство су чиниле породице са кнежевским, грофовским и баронским титулама и са приходима од неколико стотина хиљада форинти годишње. Они су били носиоци највиших државних и војних функција и углавном именовани за челнике жупанија. У врху ове елите, често би у једној лич-

2 О Хабзбуршкој монархији и њеној унутрашњој друштвеној и културној ситуацији у XVIII веку у: K. Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien: Ueberreuter 2004, 281–322. Такође у: I. Auerbach, *Stände in Ostmitteleuropa: Alternativen zum monarchischen Prinzip in der frühen Neuzeit*, München: Otto Sagner 1997, 89–129. Упореди: V. Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750–1831)*, New York: Columbia University Press 1971, 93–94.

3 Д. Х. Пенингтон, *Европа у седамнаестом веку*, Београд: Clio 2002, 268–293.

4 P. F. Sugar, *The Nature of the Non-Germanic Societies under Habsburg Rule*, у: *Slavic Review*, Vol. 22, No. 1 (Mar., 1963), 2–8.

5 Према попису из 1787. године у Угарској је живело 413.000 племића, од тога у Ердељу 64.000, а у Хрватској и Славонији 19.000, што је чинило скоро 4,1% становништва. Структура становништва Угарске 1790. године била је веома разнолика, а од скоро десет милиона становника 41% чинили су Мађари, 10% Немци, 16% Румуни, 10% Словаци, 9,6% Хрвати, 6,8% Срби, 3% Русини. У верском погледу католичку веру је исповедало 48% становника, православну 21%, калвинистичку 14%, евангелистичку 8%, а грко-католичку (унијати) 6%. У: П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 367–377. Детаљан опис и хијерархију ове класе у Угарској пружио је: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, 75–78.

6 Исто, 78–80.

ности архиепископа или надбискупа биле повезане ове две категорије, световног и духовног племића, попут кардинала Леополда Колонића или Арсенија IV Јовановића Шакабенте, па су тако до краја XVIII века високи црквени прелати обично потицали из аристократских породица.⁷ „Трећи ред“, односно племство (*nobiles*), према величини својих поседа и места у управној организацији, делило се на више категорија. Свега једна трећина њих имала је поседе, док је велики број био без земље. Горњи слој племства чинило је имућно поседничко племство (*nobiles bene possessionati*), а њихови чланови су обављали дужности у централним државним органима, постајали официри стајаће војске и краљевске гарде. Мање поседе и мање значајне дужности у жупанијској управи имало је поседничко племство (*nobiles possessionati*) које је, сем поседа, имало од неколико кметова, па до неколико села. Доње слојеве ове категорије чинило је куријално (*nobiles unius sessionis, curialistae*) и армално (*nobiles armiales, armalistae*) племство. Куријалисти су имали земље величине кметовске сесије, али је та земља имала статус слободне племићке земље, за разлику од поседа армалних племића. И једни и други били су обавезни да плаћају жупанијски порез, али куријалисти нису плаћали државни порез.⁸

Начин живота и размишљања ситних племића често се није разликовао од живота припадника „четвртог реда“ који су образовали становници са грађанским статусом, из чијих редова су потицали бројни интелектуалци, адвокати, лекари, учитељи, настојници имања, свештеници, нижи службеници, па и крчмари. Упркос разликама, племство у целини је јединствено наступало у сукобима са бечким двором, и све до почетка или средине XIX столећа, представљало политичку елиту и најважније политичко тело у држави.⁹ С друге стране, сељаштво које је чинило огромну већину становника у правном погледу није представљало сталеж, те је било лишено права на земљишну својину и политичко представљање. У погледу политичког утицаја није постојала правилна

7 М. Јакшић, О Арсенију IV Јовановићу Шакабентићу, 31–34. Упореди: P. Sedlák, *Leopold Kollonich (1631.–1707.) – kardinal hrvatskoga podrijetla i njegova crkvena i politička djelatnost: (300. obljetnica smrti primasa Leopolda Kollonica)*, у: *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 60 No. 31 (Prosinac 2007), 90–94.

8 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 368–369. Упореди: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, 80–81

9 Четврти ред у сталешкој структури су, у ствари, чинили слободни краљевски градови који нису били подложни жупанијама и који су имали своје место и глас на државним саборима. Такав статус су имали Пожун, Нови Сад, Дебрецин, Сомбор и други градови. У: Исто, 81–83. Међу средњоевропском аристократијом је већ од XVI века постојала развијена цивилна свест да управо они као група представљају слободне грађане (*liberi cives*) у слободном Комонвелту (*libera Respublica*) и да имају искључиво право да изражавају владару и државним званичницима своје политичко мишљење о јавним стварима. Такође, видели су себе као искључиве заступнике и браниоце сталешких права и слобода, као и јавног права. У: E. Opalinski, *Civic Culture of the Polish Nobility in the 16th and Early 17th Century*, у: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*, (Ed.) Halina Manikowska and Jaroslav Pánek, I, Prague: Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 2005, 233–237.

расподела, већ је сва моћ била концентрисана у врху малог броја магната који су водили унутрашњу политику и саветовали владара у погледу спољне политике. Грађанство је имало прилику да се преко својих представника у Државном сабору бори за своје интересе, али ни депутати трећег сталежа нису имали много прилике за успех.

Крајем XVIII века сталешко политичко уређење било је још увек стабилно, док је држава у националном погледу била незаинтересована. У сталешком политичком и државном уређењу Угарске које је опстало све до 1848. године од свих етнија правно је био регулисан положај Срба, Хрвата и ердељских Саса. Хрвати и Саси су сматрани сталешким нацијама и имали су територијалну аутономију, док су Срби, на основу царских привилегија, имали широку црквено-школску аутономију, а митрополит је до седамдесетих година XVIII века имао и ингеренције над световним лицима. Словаци, Румуни и Русини нису имали одвојене сталешке организације.¹⁰ У политичкој терминологији таквог сталешког друштва појам мађарске нације (*natio Hungarica*) означавао је племство, без обзира на матерњи језик и националну припадност. Политичка права нису била везана за припадност мађарској нацији, већ племству, те њима није располагало ни мађарско неплемићко становништво. Од почетка XIX века под појмом мађарске нације обухватано је и неплемићко становништво, али ширењем националних и либералних идеја, више нису обухватани немађарски народи. Међутим, политичка права нису сужена на припаднике мађарске нације, већ су мартовским законима из 1848. године проширена на све становнике Угарске без обзира на народност.¹¹

Иако су реформе које је спроводио цар Јосиф II имале више додирних тачака са тежњама стасавајућег грађанства и њиховом политичком идеологијом, дугорочни циљеви су ипак били суштински различити. Јосиф II није имао намеру да укине феудални систем, већ да државу учини снажнијом слабењем привилегија сталежа.¹² Због тога је радио на унапређењу слободне трговине и индустрије, на ограничавању папског утицаја, верској толеранцији, личној слободи кметова, као и увођењу једнакости пред законом и једнаком опорезивању без обзира на сталешку припадност. Међутим, није се слагао са мишљењем да нижим слојевима треба обезбедити и политичка права, јер, по његовом мишљењу, то

10 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 378–379. Румуни су такође били лишени политичког заступања, иако су чинили већину становништва у Трансилванији. Учешће на Дијети у Трансилванији било је ограничено на представнике три званичне нације у региону (Мађаре, Секлере и Сасе) и четири званичне религије (католичанство, калвинизам, лутеранизам и унитаризам). У: J. Fairry, *The Politics of ABCs*, 178.

11 О главним политичким и културним догађајима код Срба у Хабзбуршкој монархији у периоду од Темишварског сабора 1790. до револуције 1848. године у: С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад: Матица српска 1994, 19–29.

12 P. G. M. Dickson, *Joseph II's Hungarian Land Survey*, у: *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420 (Jul., 1991), 614–615.

добро није било подесно за народ.¹³ Поучен ранијим искуством, када су сталежи на Угарском сабору 1764/65. године одбацили било какве реформске покушаје Марије Терезије, Јосиф II је већ 1781. укинуо сва привилегована права сталежа у управи и престао да сазива њихове скупштине. У складу са апсолутистичким начином владавине, сличном оном у Француској, Дијета није сазивана од 1764. па све до 1790. године, што је изазвало снажне протесте упућене двору. Тек након његове смрти сазван је Угарски сабор (Дијета) који је поништио велики део реформи које је спровео и поново вратио односе на раније стање.¹⁴

Велики проблем за централну власт у таквој верски и етнички разноликој држави био је подељен осећај лојалности који је поданик могао да има између верности држави и региону из којег је потицао. Крајем XVIII века подела на локални и државни патриотизам, на малу и велику отаџбину, још увек је била актуелна код виших слојева, како у Угарској, тако и у многобројним црквеним и феудалним кнежевинама Царства. Тај осећај лојалности могао је бити усмерен према сопственом граду, селу, родном крају, месту пребивалишта, провинцији или држави. Тежња супротна овоме била је посебно изражена за време владавине Јосифа II, који је желео да реafirмише и изједначи идеје „отаџбине“ и „царства“, и да учврсти јединствен национални осећај међу становништвом Монархије и Царства. Угледајући се на Пруску као узор све своје снаге је усмерио ка спровођењу државних реформи које ће Хабзбуршку монархију, њене провинције и поданике, у највећој могућој мери хомогенизовати. Због тога је одговарајући на протесте у Угарској 1784. године због увођења немачког језика као службеног изнео следећу примедбу:

Немачки језик је универзални језик моје царевине. Зашто бих законе и јавне полове у свакој провинцији прилагођавао њеном националном језику?... Ја сам цар немачког царства; што значи да су остале државе које поседујем – провинције, а које у јединству са целином државе чине једно тело, чија глава сам ја. Да је Краљевина Угарска мој први и најважнији посед, ја бих [угарски] језик учинио главним језиком мојих земаља, али то није тако.¹⁵

У годинама пред Француску револуцију велики број графичких листова је изражавао захтеве за реорганизацијом старог корпоративног тела Скупштине сталежа у модерно парламентарно тело – Националну скупштину. Међутим, било је потребно још много времена да се у осталим деловима Европе трећи сталеж трансформише у политичко тело и освоји део власти. Владајући друштвени односи препознају се и на низу визуелних представа из XVIII века на којима се у политичкој комуникацији са владарем увек појављују представници сталежа. Чак и када се ради о представама уручивања царских декрета или привилегија које

13 Т. С. W. Blanning, *Joseph II*, 101–103.

14 Исто, 115.

15 Наведено према: А. М. Drabek, *Patriotismus und nationale Identität in Böhmen und Mähren, у: Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, 155–156.

се односе на ширу групу поданика, о представама скупштина и седница државних органа, или о званичној комуникацији између институција, хијерархијска структура друштва и међусобних односа увек је визуелно јасно наглашавана кроз препознатљиви симболички језик слике. Тако су српски досељеници из Турске, насељени у Славонској крајини од које је касније настао Вараждински генералат, врло радо били примљени од стране војних власти и двора, јер су махом били храбри војници који су већ у старој отаџбини били организовани као војнички народ. Међутим, када су спахије на чијем земљишту су настањени покушали да их претворе у кметове, они су то одбили позивајући се на царске повластице и обећања, те је врло често долазило до сукоба. Отуда је 5. октобра 1630. године цар Фердинанд издао Влашки статут (*Statuta Valachorum*) којим су коначно уређени војнички и грађански односи српског народа у Славонској крајини, која је постала посебна политичка територија подвргнута војној управи у штајерском Грацу.¹⁶ То је значило извесну унутрашњу самоуправу за народ на чијем челу су били кнежеви и судије, бирани по старим народним обичајима. На тај начин је законом уређено унутрашње устројство у Крајини, које је затим проширено и скоро неизмењено остало у целој Крајини све до првих деценија XVIII века.¹⁷

16 Статутима је био уређен правни положај Крајишника у Крижевачкој, Копривничкој и Иванићкој капетанији, односно у Вараждинском генералату (Славонска крајина), али су они примењивани и у Карловачком генералату (Хрватска крајина). У: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Хрватској у XVI и XVII веку*, у: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 479–471. Уреди: F. Vaniček, *Istoriја Vojničke krajine*, 63–74.

17 Карловачки генералат је створен у потпуно пустим пограничним крајевима Хрватске, у којима, због робљења и расељавања становништва, није било феудалнихседа, те самим тим ни било какве организоване управе. Због тога се већ приликом доласка првих српских досељеника у ове крајеве на прелазу из XVI у XVII век поставило питање организовања управе, али оно није могло да буде одговарајуће решено све док није разрешено питање својинских права на земљишта на којима су се они населили. Поједини хрватски феудалци тражили су почетком XVII века да их досељени Срби признају за своје земљишне господаре, пошто су полагали право на те области. Слична је ситуација била и у Вараждинском генералату, док су хрватски и славонски сталежи подржавали захтеве феудалаца да Срби буду изузети из јурисдикције крајишких заповедника и стављени под управу краљевинских органа власти. Тиме је отворен дуготрајан спор чије је решавање било више политички него правни проблем, пошто је највећи део спорног земљишта у Карловачком и Вараждинском генералату, због изумирања законитих поседника, постао својина државе којом је владар могао слободно да располаже. Како су на овај проблем утицали и унутрашњи сукоби у Хабзбуршкој монархији, његово решавање је постало могуће тек почетком треће деценије XVII века, када је цар Фердинанд 15. новембра 1627. године решио да Србе насељене у краљевинама Хрватској и Славонији, због њихових заслуга за одбрану државних граница, стави под своју непосредну управу, чиме је искључио могућност њиховог потчињавања краљевинским органима власти. Заузврат, тражио је да и даље остану верни њему и његовим наследницима, законитим угарским краљевима. Владаревом дипломом искључена је могућност обнове ранијег управног уређења и на тај начин је скинуто са дневног реда питање да ли ће у пограничним крајевима Хрватске и Славоније бити обновљени некадашњи и створени нови феудални поседи или ће тамошња земљишта бити остављена новим досељеницима, обавез-

Све привилегије које су Срби у Војној крајини добијали чуване су у старој северинској цркви све до 1824. године, када су из ње склоњене пре него што је коначно срушена. Пренос ових драгоцених докумената обавила је званична аустријска војна власт и том приликом начињен је тачан опис свих привилегија које су чуване у посебном окованом сандуку који је комисијски прегледан.¹⁸ У опису под другом тачком описана је Привилегија од 16. априла 1717. године где се наводи да је она украшена минијатуром на насловној страници; под четвртом тачком описана је Привилегија од 5. октобра 1630. године где се такође спомиње илустрована насловна страница; док је под петом тачком поменута Привилегија од 15. новембра 1627. године, али тај опис на садржи ниједан податак на основу којег би се могло закључити да је она издата у онако свечаној форми, као потоње две.¹⁹ У илустрацији из Привилегије из 1630. године приказана је политичка комуникација између владара и поданика која се одвија у сакрализованом простору (Сл. 90).²⁰ Фердинанд II седи на узвишеном трону, наткривен балдахинем на којем је аустријски грб, у сјајној одежди и са атрибутима, мачем правде и скиптром који му приноси орао крај његових ногу, испод којих реч *Gratia* указује на његове врлине. Цар пружа књигу са привилегијама, као израз милости, дванаесторици представника сталежа (кнежевима, духовним лицима и официрима), који клече и изговарају речи своје лојалности: „Fidelitatem promittimus, pugnabimus omnes parati dare Vitam et sanguinem, mori pro fidelitate, pro Romanorum Imperatore et Sacro Romano Imperio“ (Обећавамо верност, борићемо се сви, спремни да дамо живот и крв, да умремо за верност, за римског цара и Свето римско царство). Цар, кога венцем славе крунишу два анђела, на то одговара речима којима потврђује важност додељених привилегија: „Vivite in pace et estote mihi fideles“ (Живите у миру и будите ми верни).²¹ Слика илуструје садржину текста привилегија којима је Србима у Славонској крајини

ним да врше војничку службу. У Вараждинском генералату, где су Срби били врло бројни и иступали као самосвесна политичка заједница, питање управе је решено тако што им је владар 1630. године признао право на самоуправу, што су озаконили *Statuta Valachorum*. Тиме је почело претварање Војне крајине у засебну управну област унутар Хабзбуршке монархије. У: В. С. Дабић, *Војна крајина: Карловачки генералат: (1530–1746)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 2000, 204–206.

18 Д. Кашић, *Прилози за историју „Statuta Valachorum“*, Београд 1957, 39–44.

19 Из четрдесетих година XIX века потиче и први српски штампани попис граничарских привилегија и северинске капеле. У: *Сербский лейтхойс*, 61/2 (1843), 152–155.

20 Привилегије и статуте објављене 5. октобра 1630. године примило је из владаревих руку на свечаном пријему једно изасланство састављено од дванаест Срба које је предводио Максим Предојевић, тада још игуман, а потом вретанијски епископ. У: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Хрватској у XVI и XVII веку*, 479–471.

21 Немачка дипломатика познаје неколико врста повеља код којих уметничка опрема, како иницијална орнаментика, иницијали са сликом, маргинални украси и појединачне слике, доживљава нарочиту примену, попут „*Wappenbriefe*“, „*Prunksuppliken*“ и опросних писама. У: Д. Медаковић, *Две историјске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750. у: ЗМПУ 5* (1961), 117.

Сл. 90. Срби примају привилегије од хабзбуршког императора Фердинанда II, илустрација из *Statuta Valachorum* од 5. октобра 1630.

као политичком телу призната кнежинска самоуправа прилагођена друштвеним и политичким условима живота. Истовремено, распоред фигура, њихови ставови, речи које изговарају, као и симболичка диференцијација владаревог простора (на амвону, узвишен, под балдахином) у односу на простор поданика приказује владајућу друштвену хијерархију и политичку субординацију.

Са малим одступањима у односу на претходну компонована је и илустрација у дипломи из 1717. године којом је цар Карло VI потврдио повеље које су издали његови претходници. Владар седи на престолу, крунисан лаворовим вен-

Сл. 91. Срби примају потврду привилегија од хабзбуршког императора Карла VI, илустрација из Statuta Valachorum од 16. априла 1717.

цем, држећи у десној руци олистали мач, док му два анђела приносе владарске инсигније, скиптар и јабуку. Изнад њега, у позадини, приказани су грбови наследних земаља, док су испред трона једанаесторица припадника различитих сталежа, који му се обраћају већ познатим речима (Сл. 91).²²

22 Исто, 118. За проблеме у вези са сталешким и конфесионалним устројством у Хабзбуршкој монархији у XVII столећу упутно је погледати: T. Winkelbauer, *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Bd. 1, Wien: Verlag Carl

Сл. 92. Захарија Орфелин, *Народ њоздравља Мојсеја Пуџника*, илустрација из рукописа *Свечани њоздрав Мојсеју Пуџнику*, 1757.

Политичко тело у XVIII веку, али овога пута у верском контексту, приказано је у илустрованом рукопису *Свечани њоздрав Мојсеју Пуџнику* који је начинио Захарија Орфелин 1757. године поводом ступања Мојсеја Путника на пре-

Ueberreuter 2003, 123–176. О визуелној репрезентацији сталежа у Хабзбуршкој монархији: F. Polleroß, „Pro Deo, Caesare et patria.“ Zur Repräsentation der Stände in Österreich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, у: *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*, (Hg.) Gerhard Ammerer, Wien: Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 2007, 525–532.

Сл. 93. Захарија Орфелин, *Клер њоздравља Мојсеја Пуџника*, илустрација из рукописа *Свечани њоздрав Мојсеју Пуџнику*, 1757.

сто бачког епископа (Сл. 92, 93). На неколико илустрација у овом синопсису устоличења православног епископа прославља се његова духовна власт над верницима, а композиција тих илустрација заснива се на идентичним представама политичке комуникације владара са поданицима. Епископ Путник је приказан на симбографски богато декорисаном трону који се налази на тростепеном амвону, испод балдахина који указује на небеску заштиту и благослов, у пуној и репрезентативној одежди са свим инсигнијама власти.²³ Око њега је политичко

23 J. Todorović, *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire*, 105–111.

тело које чини његова паства састављена од представника различитих staleжа, која нужно мора да потврди његов духовни ауторитет да би био препознат као владика Бачке епархије. Ту су и представници духовног и племићког staleжа који својим гестовима указују на изабраног архијереја, а речима „Здравствуй!“ и „Виват!“ изражавају му своју верност и признају за свог духовног пастира. Истовремено, текст који прати слику говори и које то захтеве поставља заједница пред изабраног епископа, па се од њега тражи да буде надежда удовама, мило-срдни отац сиротима, одежа нагима, да пружи љубав онима који то траже, и да буде слава народу у Бачкој.²⁴

Пре него што су Русо и његови револуционарни настављачи створили корене будућем демократском политичком телу, и други теоретичари права су се бавили тим проблемом.²⁵ Један век пре Француске револуције, Томас Хобс (Thomas Hobbes) је оспорио доказе природне и органске средњовековне корпоративне власти, а уводећи идеју неке врсте друштвеног уговора довео у везу суштину политичког тела са његовом репрезентацијом и персонификацијама.²⁶ Интелектуално, Хобс и Русо су својим делима припремили терен за промену политичке репрезентације. За Карла Шмита, Томас Хобс је представљао духовног претка грађанског закона и уставне државе, а његово дело *Левијатан, или мајџерија, облик и власт државе црквене и грађанске* из 1651. године било је заслужни предак како тоталитарне, тако и либералне државе. На насловној страни *Левијатана*, коју је израдио познати париски гравер Абрахам Босе (Abraham Bosse) налази се илустрација ове идеје, на чије уобличавање је Хобс директно утицао (Сл. 94). Мит о Левијатану је преузет из Књиге о Јову, потом разрађен у средњовековним метафизичким и кабалистичким текстовима, у којима је представљан као морско чудовиште, кит, риба, змај или змија, а код Хобса је представљен као *macro anthropos* или *magnus homo*. Левијатан израста попут Бога који штити човечанство од природног стања, у које би могло да се врати, а у којем је свако свакоме непријатељ (*homo hominis lupus*). Левијатан отуда има облик артифицијелног конструкта који се налази негде између човека, бога, звери и машине. Истовремено, његово артифицијелно тело деперсонализује сваког субјекта који

24 Исто, 174. У руској поезији и музици XVII века *виваџи* су биле посебне врсте канта у славу цара и црквених великодостојника, са честим понављањем речи „виват“ у рефрену. Тог типа је и кант *Преславна Србије* на крају драме Емануила Козачинког и други Орфелинов нотни запис у панегирику митрополиту Мојсеју Путнику. Орфелин је чак на скуту једног анђела који придржава свилену драперију исписао „виват“. Више о томе: Д. Петровић, *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Путнику“*, у: *Српска графика XVIII века*, зборник радова, (ур.) Динко Давидов, Београд: Балканолошки институт САНУ 1986, 177.

25 Е. Касирер, *Филозофија просветиољства*, Београд: Гутенбергова галаксија 2003, 291–310. О утицају Хобсових идеја на политичку теорију просветитељства погледати: Р. Козелек, *Кри-тика и криза*, 51–72.

26 J. B. Landes, *Visualizing the Nation*, 59–60.

Сл. 94. Абрахам Босе, *Левијатан*, илустрација из књиге Томаса Хобса *Левијатан, или мајерија, облик и власи државе црквене и грађанске*, 1651.

препознаје да дивинизирана држава делује у његово име.²⁷ Управо у оваквом Хобсовом концепту артифицијелног, механичког политичког тела, препознала је филозофска и политичка мисао XVIII века модел свемоћне апсолутистичке државе. Изједначавање државе са Богом исказано је и мотом који се налази у врху композиције, а који је преузет из библијских стихова: „Non est potestas super

27 Q. Skinner, *Visions of Politics: Hobbes and Civil Science*, Vol. III, Cambridge University Press, 184–206. Упореди: S. Aravamudan, „The Unity of the Representer”: Reading *Leviathan* against the Grain, *y: The South Atlantic Quarterly* 104:4 (Fall, 2005), 634.

terrām quae comparetur ei“ („Ништа нема на земљи да би се испоредило с њим“, Јов. 41, 24). Према Хобсу, држава је артифицијелна животиња, са суверенитетом који је еквивалентан њеној артифицијелној души. Власти су њени артифицијелни удови, награда и казна нерви и жиле, једнакост и закони разум и воља, а богатство и имућност телесна снага. Побуна за њено тело представља болест, а грађански рат – смрт. Објашњавајући метафорички тело државе, Хобс у текст веома често укључује низ телесних болести, попут булимје, летаргије, грознице, паразита у дигестивном тракту, које препознаје као болести Државе. Иако Хобсова идеја о држави никада неће бити реализована у Енглеској, она је постала историјска опција у Француској и Пруској.²⁸ У Хабзбуршкој монархији јозефинистичке државне теорије заступали су истакнути професори на Терезијануму, племићкој академији у Бечу, припремајући терен за русоовски концепт друштвеног уговора. Одатле је изашао велики број питомаца који су такве идеје даље ширили по Угарској, а заинтересована публика је прикупљала дела угледних филозофа и политичких теоретичара, попут Џона Лока и Томаса Пејна.²⁹

На слици гигантска фигура Левијатана или Државе са мачем и архијерејским штапом, у апсолутистичкој теорији власти изједначеној са владарем чије артифицијелно тело чине хиљаде његових поданика, наткриљује рурални и урбани пејзаж. Инсигније које држи у рукама требало би да укажу на његову световну и црквену власт. Левијатаново застрашујуће присуство, деисторизовано и кошмарно, уводи посматрача у доње делове слике где су у панелима на левој страни приказани утврђење, круна, топ, оружје и сцена битке, док су на десној страни црква, епископска митра, божанска муња, силогизми и академски диспут. Сви ови пиктограми су позиционирани тако да искажу симболички однос у којем се налазе са доминантном фигуром у позадини, а предвиђени су да се читају на доле и укосе. Слике са леве стране тичу се пре свега рата и мира: тврђава, седиште владара, симбол је његове војне моћи која осигурава просперитет поданика; круна, симбол части, указује на права која има онај ко је носи; топ је инструмент рата, који доприноси одбрани, победи и освајању моћи, а сличну идеју изражавају и трофеји рата у пољу ниже, као оруђа чије право употребе припада искључиво сувереној власти; сцена битке приказује начин на који државе решавају своје несугласице, а то право припада опет само владару. Пиктограми у десној вертикали надовезују се на леву и тумаче еклезијални аспект монархове моћи: као пандан замку представљена је црква; бискупска митра се налази насупрот кру-

28 Исто, 635–636. Концепт односа владаревог тела и територије којом влада, освајајући је или наслеђујући, види се и у представи Луја XIV као узурпатора (*L'habit usurpé*) на бакрорезу анонимног холандског мајстора са почетка XVII столећа. На њој је представљен краљ чије тело, односно одећу, чине представе градова и земаља које је покорио и који су постали део његовог политичког тела. Свако од тих места означено је бројем и именовано у пропратном тексту. У: P. Burke, *Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag 1995, Abb. 58.

29 G. Bárány, *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, у: *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 2 (Apr., 1971), 327, 337.

ни; муња насупрот топу указује на црквену казну – екскомуникацију; насупрот оруђима рата налазе се силогизми, оруђа логике, која се употребљавају у верским диспутима; последња у низу је представа самог чина верског диспута, као црквеног начина решавања проблема насупрот бици која се налази на другој страни.³⁰

Суверена моћ државе обезбеђује опстанак грађанског друштва, које се заузврат предаје свом господару. Ови емблеми државе могу се препознати у пракси креирања краљевских ефигија које су ношене у процесијама и ритуалима. Те ефигије су биле посебно важне приликом погребца и крунисања монарха, јер се њиме наглашавао континуитет власти чак и током хијатуса насталог услед смртности индивидуе. Јединство које чине фигуре поданика творе тело Левијатана чиме се истиче идеја репрезентативности, којом се Хобс у тексту посебно бави, па тако сви поданици монарха постају творци државе, а суверенова личност њена душа. Оваква идеја персонализације карактеристична је за театарски концепт барокне културе.³¹ Хобсове политичке идеје о држави стекле су доста присталица у времену просветитељства. Русоов републиканизам, утемељен на законима и грађанској врлини и вери, који је обликовао републиканизам инспиративан за француске револуционаре, такође је почивао на идеји репрезентације народа кроз општу вољу, чиме је у неким стварима делио мишљење са Хобсом.

Међутим, већина савремених филозофа XVIII века у својим радовима је потврђивала идеју о незрелости народа за партиципацију у власти. У делу *Метафизика морала* (1797) Имануел Кант тврди да је порекло власти несхватљиво за народ који се налази под њеним ауторитетом и да поданик не треба исувише дубоко да истражује њено порекло. Али уз овакав став изнео је и принцип да грађанско уређење у свакој држави треба да буде републиканско, што је значило да порекло сваке државе и овлашћења њених управљача поданици имају право да преиспитају. Тиме је само оснажио учење које се после Француске револуције ширило по Европи. Иако није био агитатор, већ се превасходно обраћао *ad clerum*, дакле колегама филозофима који су знали како да разумеју његове речи и којима је била позната разлика између филозофског учења и потреба власти, Кантове идеје су имале утицај на приличан број људи.³² Опште уверење тог доба било је да је филозофија кључ за исправно политичко понашање, те су многи читаоци преузимали и разрађивали његове идеје и изводили даље закључке. Иако је са ужасом гледао на егзекуцију Луја XVI објашњавао је тај поступак као део учења о слободи француског народа и тежак пут сакупљања личног и колективног искуства. Тек након објаве Декларације о правима човека и грађанина из 1789. године и од времена снажнијег замаха секуларистичког и националистичког схватања заједнице, пре свега у Француској, на политичкој сцени се појављује

30 Анализа насловне стране *Левијатана* у контексту емблематике XVII века дата је у: M. Corbett & R. Lightbown, *The Comely Frontispiece: The Emblematic Title-page in England, 1550–1660*, London: Routledge 1979, 225–229.

31 S. Aravamudan, „The Unity of the Representer“: *Reading Leviathan against the Grain*, 639–642.

32 E. Keduri, *Nacionalizam*, 50.

народ као део политичког тела.³³ У политичкој мисли полако се развија идеја да је народ/нација, а не одабране групе тог народа, извор политичког ауторитета и закона. Нарочито од времена романтизма и његових популарних идеала, народ и нација се изједначавају и постају примарне категорије по својој идеолошкој важности и политичкој тежини.³⁴ Народ се препознаје као чувар врлина исказаних још у Библији речима и делима хероја, отаца и светитеља, а та изворна чистота духа открива се у сеоском становништву. Као последица таквих идеја све више се у књижевности и уметности појављују дела која обрађују пасторалну тематику и сеоски живот, или идилична и усамљена места далеко од савремене цивилизације.³⁵ Пратећи идеју једноставног и чистог живота, аутори попут Русоа и Хердера могли су лако да повежу народ који живи на селу са пасторалним животом и исконском отаџбином, коју је човек изгубио током своје историје.³⁶

Словенска/илирска нација: топоси

Да је идеја о нацији као заједници сродних група и појединаца била веома широко постављена у периоду од XVI до XVIII века показује и пример конструисања словенске/илирске нације. Идеја о словенству/илиризму као појму којим се означавала припадност једној великој заједници почела је да се појављује већ од XVI века у делима дубровачких хуманиста и заснивала се на њихом интересовању за старију историографију.³⁷ Покушавајући да креирају идеју о величини и снази словенског народа тражили су корене у дубокој прошлости, померајући границе сећања на старозаветно време. Уводећи легенде, митологију и усмено преношена сећања на славне дане и велике ратничке подвиге стварали су темељ за успешну политичку пропаганду у каснијим временима. У том смислу, идеја словенске/илирске нације функционише као симболичка конфигурација колективног идентитета, али не неке стварне етничке, нацио-

33 E. François, „Peuple“ als politische Kategorie, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 35–45.

34 M. Gilli, „Volk“ bei Georg Forster und den deutschen Jakobinern, у: *Volk – Nation – Vaterland*, 47–53.

35 Н. Макуљевић, *Умειносћ и национална идеја у XIX веку*, 123–142.

36 J. Rathmann, *Die „Volk“ – Konzeption bei Herder*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, 55–61.

37 Теза о етничком идентитету старих Илира са Јужним Словенима на Балканском полуострву играла је важну улогу у етногенези јужнословенских народа. Она се сублимисала у одређену слику о њиховој историји која је омогућила одбрану права једнакости са другим народима, образложење једнородности свих словенских племена и истицање историјског задатка балканских Словена – одбрану Европе од Турака. Та слика је остала распрострањена код Јужних Словена више од три стотине година доживљавајући различите модификације у зависности од политичких интереса и околности. О политичким и књижевним аспектима илирске идеје код Јужних Словена од XVI до почетка XIX века. у: R. Lauer, *Poetika i ideologija: (jugoslovenske teme)*, Beograd: Prosveta 1987, 11. О барокном славизму: М. Павић, *Историја српске књижевности и барокној доба*, 329–332.

налне, политичке или конфесионалне заједнице, већ имагинарног дискурзивног колективитета.³⁸

Топика словенског/илирског идеологема заснива се на неколико тачака: заједничком древном пореклу, територијалној распрострањености, језичком јединству, националној карактерологији, националној географији, националним институцијама, националним херојима и националним светитељима. Топос о заједничком пореклу Илира/Јужних Словена имао је две варијанте. По једној, библијској, коју прихвата већина словенских историчара XVII столећа (Винко Прибојевић, Мавро Орбин, Андрија Змајевић) Словени су потомци Нојевог сина Јафета. По другој, коју доноси Апијан из Александрије у своме делу *О илирским рајтовима*, сви јужнословенски народи потичу од праоца Илирија, сина киклопа Полифема и нимфе Галатеје.³⁹

За обновљену Католичку цркву и њен верски програм утврђен на концилу у Триденту (1545–1563), посебно после губљења знатних позиција у централној и западној Европи, словенски свет на Балкану постао је веома интересантан за деловање. Због тога се она окреће раду на зближавању словенских народа, приказујући словенску прошлост у светлости католицизма и припремајући терен за унију католичких и православних Словена. Да би постигла што боље резултате, Римска курија је на проширењу и пропаганди католичке вере радила упоредо са организовањем оружаног покрета хришћанског света против турске власти.⁴⁰ У том смислу, реформски католички илиризам се проширује модификованим идеолошким елементима из православне, најпре српске, а затим и бугарске историјске традиције. Католичка црква је преко својих мисионара, језуитских агената, потхрањивала наде и будила патриотска осећања код сло-

38 Зринка Блажевић, која се посебно бавила овом темом, илиризам препознаје као идеологем који дефинише као повесно одређен појмовни или значењски комплекс интертекстуалног карактера, великог перформативног потенцијала, који производи заједничко порекло, територијалну распрострањеност и посебне карактеристике/квалитете Илира, различито дефинисаних унутар великог корпуса словенских народа. С обзиром да је илирски идеологем полифункционалан он се указује као симболична форма која се креира да би се некој стварној или имагинарној политичкој заједници пружила оријентација, смисао и идентитет, или да би се постигла легитимација или делегитимација одређених политичких концепата. У: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 33–37.

39 Споменуте две теорије, библијска и Апијанова, веома често се комбинују како би се осигурала логичка веза између словенског и несловенског етничког стратума, што резултира експанзијом илирске генеалогичке матрице у времену и простору. Истовремено, тиме се постиже двострука симболичка легитимација порекла и старости илирског народа учвршћена на два главна стуба традиције: сакралној библијској и античкој историји. Ту се постанак „народа“ везује за зачетак људског рода и, уопште, за почетак повести, чиме стиче статус примордијалне категорије. У: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 97–98. О језику као кључној спони у конституисању заједнице: P. Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, 160–161.

40 Страхујући да би велики број православних могао да преведе и католичко становништво у православну веру, лично цар Фердинанд II је тражио од папе да се што пре преведе на словенски језик основна богослужбена литература. За те потребе је 1621. године одредио да се у Грац пренесе штампарија која је заплењена протестантима у Тибингену. У: J. Радонић, *Штампарије и школе римске курије*, 8–12.

венског становништва представама о величини и бројности словенских племена. Језуитски мисионари, попут Александра Комуловића и Бартола Кашића, оставили су више докумената о народима православне и католичке вероисповести који живе на Балкану, о којима говоре као о „словенској нацији“ способној за ратовање.⁴¹ Шаљући одабране вести о Словенима на северу, они су утицали на развој словенских осећања у Дубровнику, посебно према Пољацима које су представљали као узор, нарочито после успешног рата против Турака и њиховог протеривања из средње Европе.

Визија словенског света у XVII веку добија политичку димензију у којој језик постаје основ за препознавање националне припадности и укључивање свих Словена на југу и северу у јединствену противтурску акцију. Због тога је у Конгрегацији за пропаганду вере посебна пажња посвећена питању словенског језика како би се уклонила најтежа баријера дијалектолошких различитости и решили проблеми штампања пропагандне и побожне литературе за словенски свет. У духу тридентских одредби, Католичка црква је прихватила нека реформацијска настојања: црквене књиге се штампају на словенском језику, а на истом језику се обављају и црквене мисе, обреди и проповеди, што у јавном дискурсу у одређеном степену доводи до сакрализације словенског/илирског језика. Због лакшег деловања пропаганде бира се штокавски дијалекат, тзв. „босански језик“, који се, како су језуити истицали, разуме у највећем делу словенског света. Доста пажње посвећивано је и писму преко којег су најлакше могли да шире свој утицај, те су стога употребљавали ћирилицу и глаголицу, ову прву посебно јер је била више раширена од глаголице.⁴²

У Дубровнику XVII века постојала је посебна „словинска канцеларија“ у којој су завођени документи писани „словинским“ или „српским писмом“, како су називали ћирилицу, коју је службеник у звању „канцелар словинског језика“ верно транслитерирао у латинично писмо. Такви акти, бројна службена и приватна писма, рачунске књиге, уговори, арбитраже и слично, по правилу су стизали из словенских покрајина, где су се налазиле бројне дубровачке колоније трговаца, а било је случајева да су ћирилична писма долазила и из Италије. Латинска слова канцелари називају и „италијанским“ или „латинским“ писмом, а када преносе документ из српског писма у италијанско, под тиме подразумевају не језик, него облик писма. Осећање патриотизма које се заснивало на заједничком језику којим су говорили сви народи у широком појасу Балкана производило је својеврстан утисак заједничког идентитета који се током XVII века почео огледати и у књижевности.⁴³ Мисао о језичкој припадности поновиће и Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*, које је, како каже, наменио словенској

41 Исто, 15–16. Такође у: О. Pierling i Fr. Rački, *L. Komulovića izveštaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, у: *Starine JAZU* 14 (1882), 86–87.

42 B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 57–58.

43 Исто, 59.

нацији као знак и сведочанство величине њених предака и као светли пример њиховог јунаштва.⁴⁴ Мало пре тога, 1595. године, прештампан је на италијански језик говор хварског хуманисте Винка Прибојевића *O њогријејџу и зџогама Славена* (*De origine successibusque Slavorum*) из којег се могло „научити о величини и слави Словена“ и то на подстрек дубровачког песника Доминка Златарића, „по народности Словена“, коме га је издавач и посветио. У њему је увео илирски идеологем у домен словенске идеје покушавајући да јасно искаже комплексност сопственог идентитета.⁴⁵

У делима ангажованих католичких реформатора, поред језика, сакрализована је и ужа територија Илирика.⁴⁶ Идеја о светом тлу доказивана је и тврдњама да је Илирик био прва покрајина коју је апостол Павле покрстио, због чега се његови становници одликују нарочитом побожношћу. Управо то је показивао Иван Томко Мрнавић у делу *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas* (*Одиље илирске краљевске светџосџи*) истичући идеју *Illyricum sacrum*. Таквим светим Илириком, симболички изједначеним са Источним римским царством, требало би да владају апостолски краљеви из рода Светог Константина Великог који би након протеривања Турака осигурали не само *renovationem imperii*, већ и ефикасно ширење католичког правоверја. Отуда добар део првог дела књиге Мрнавић посвећује илирској националној географији, приказујући покрајине које чине ужи Илирик, њихове границе, историју, природне карактеристике,

44 М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezam book 2006, 6. О Орбинијевим патриотским концептима словенске историје у: Н. Радојчић, *Српска историја Мавра Орбинија*, Београд: Научна књига 1950, 20–24.

45 У самом уводу Прибојевић каже следеће: „Али, јер сам као Далматинац и према томе као Илир и коначно као Славен одлучио одржати говор пред Славенима о судбини Славена, зато ћу на првом месту говорити о подријетлу и слави славенског рода и о тумачењу његова имена, затим ћу се кратко осврнути на повијест Далмације, која је важан део Славенства, и напослетку изложит ћу положај и повијест овог нашег древног града.“ У: V. Pribojević, *O podrijetlu i slavi Slavena*, (ur.) M. Kurelac, Zagreb: Narodne novine 1997, 136. Већ сам чин прештампавања Прибојевићевог говора указује на то да словенски илиризам није био само индивидуални литерарни покушај једног родољубивог доминиканца, већ дискурзивни продукт и идеолошки одраз културно-политичког програма ширег хуманистичког кружока. Упореди: R. Lauer, *Poetika i ideologija*, 12–13.

46 Иако, по формулацијама, илирски народ заузима највећи део Европе и већи део Азије, у оквиру сваког појединог дела географски опсег илирства различито је дефинисан. Притом се неретко појављује неколико различитих територијалних дефиниција, тако да је немогуће омеђити виртуелни простор на којем живи илирски/словенски народ. Шиља територијална дефиниција словенства има првенствено афективну и афирмативну функцију. Осим тога, концепт *Illyricum magnum* имплицитно сугерише важност илирства/словенства као могуће политичке снаге, а посебну важност има мобилизаторска улога идеје о раширености и величини славног народа. Карактеристичан мотив који се појављује у оквиру овог топичког комплекса јесте „даровница Александра Македонског“ којом се потврђује баштинско право словенског рода на велики део Европе и знатан комад Азије. У: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 97–99.

градове, обичаје, веру и језик становништва: Тракију, Македонију, Дарданију, Тесалију, Епир, Дакију, Далмацију и Панонију.⁴⁷

Управо такве интенције исказује и књига *Illyricum sacrum* иза чијег се наслова крила црквена историја Балкана написана из визуре Католичке цркве, штампана од 1751. до 1819. године у осам свезака. Њени аутори су били језуити Филипо Рићепути (Filippo Riceputi), Данијеле Фарлати (Daniele Farlatti) и Јакопо Колети (Jacopo Coleti), а први том је штампан 1751. године у Венецији. *Illyricum sacrum* је енциклопедија црквене историје јужних Словена, заснована на обимној архивској и археолошкој грађи, а великим делом обухвата и политичку историју. Први (1751) и други (1753) том садрже историју римске Салоне до разорења; трећи том (1765) историју Сплитске надбискупије, четврти (1769) историју сплитских суфраганских бискупија: Биоград, Скрадин, Босна, Крбава, Модруш, Сењ, Оточац, Дувно, Макарска, Нин, Хвар, Книн, Трогир и Шибеник; пети обрађује (1775) Задарску бискупију и њене суфрагане: Осор, Раб, Крк, Сисак и Загреб. Шести том (1800) описује Дубровачку бискупију и њене суфрагане: Требиње, Мркан, Захум, Стоњ, Корчула, Рисан и Котор; седми (1817) Срем, Дукљу, Бар, Драч и остале Арбанашке бискупије; осми (1819) епископије у Србији и Бугарској: Скопље, Пећ, Софију, Охрид, Трново и др.⁴⁸

Алегоријска композиција на насловној страни дела визуелно исказује програмска начела која су изложена у књизи. У сакрализованом простору храма приказана је, како седи на облаку, персонификација католичке вере, препознатљива по атрибутима које држи у рукама – крсту, папској митри и кључевима Светог Петра, симболу папског примата. У доњем делу такође се појављују стандардне персонификације Времена и Истине које откривају идеју сакрализованог Илирика на коју им указује анђеоло, исказујући реторичким покретом руке свој став. Позадину чини више географских карата окачених на зид, чији избор дефинише географски *Illyricum sacrum*: од северне Далмације до Црног мора, и од Паноније до Јадранског мора, док се на поду налази разбацан велики број различитих књига, историјских повеља, докумената, медаља и печата. Смисао ове алегорије био је јасан савременицима: Време и Истина показују да је у илирским земљама

47 У оваквом типу историјских дела, као што је Мрнавићево *Obilje ilirske kraljevske svetosti* (1630), био је повезан католичко-реформни илиризам са хабзбуршким империјализмом. Ту, на светојеронимску територијалну дефиницију илирске земље од Цариграда до Јулијских Алпа, Мрнавић калема историјскоправну традицију према којој су Хабзбурговци не само законити наследници апостолских крајева Угарске, већ и владара Далмације, Хрватске, Босне, Србије, Тракије и Македоније, будући да своје родословље извлаче директно од цара Константина Великог. Стога, имају легитимно право владати Илириком симболички изједначеним са Источним римским царством које је њихов *hereditarium patrimonium*. У: Исто, 229–232.

48 Поред обиља визуелног материјала који књига садржи, поготово географских и политичких мапа, посебну пажњу привлачи карта идеално замишљеног Илирика који обухвата готово целокупну југоисточну Европу. Више о делу: В. Новак, *Илирикум сакрум (Illyricum sacrum)*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (ур.) Станоје Станојевић, II, Нови Сад: Штампарија „Будућност“ 2001, 30.

Сл. 95. *Illyricum sacrum*, фронтиспис књиге Данијела Фарлатија *Illyricum sacrum*, том I, 1751.

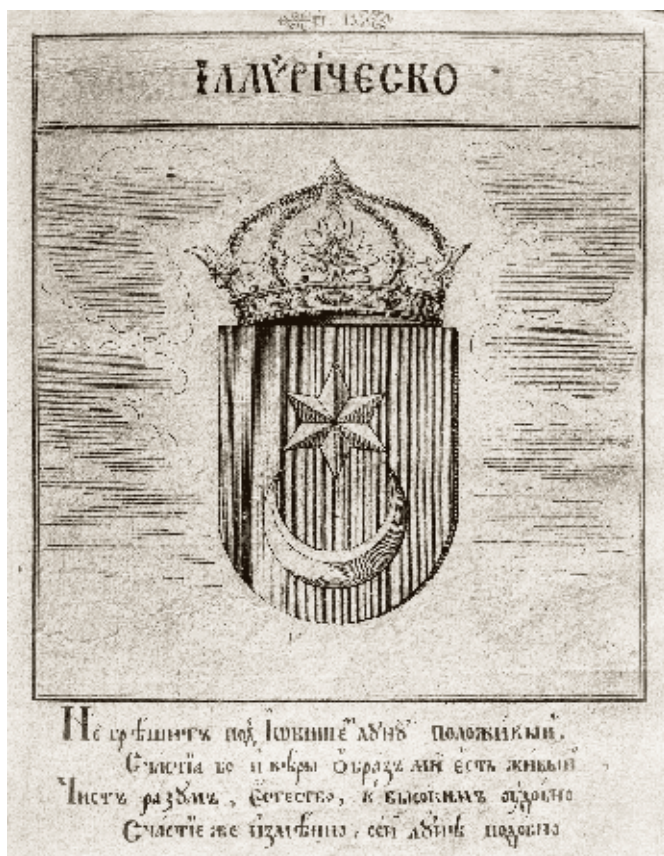
католичка вера та која има примат у односу на друге вероисповести, нарочито у односу на православну. То се потврђује многобројним историјски документима и грађом, као и делима црквених историчара, уведеним у композицију у својству визуелне аргументације (Сл. 95).

У сличном духу, Павле Ритер Витезовић је у Бечу 1701. године публиковао дело *Stemmatographia, sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio, et restitutio* у којем је приказао и описао грбове 56 покрајина и области Илирика. Најпре иде грб целог Илирика, па грб српског царства Немањиха (орао с две окруњене главе), а затим грбови следећих земаља: „Albania, Austria vetus, Austria hodierna, Besarabia, Bohemia, Borussia, Bosna, Bulgaria, Carinthia, Celtae, Carniola, Creta, Croatia, Chulmia, Cumania, Dacia, Dalmatia, Dardania, Epirus, Graecia, Hercegovina, Japodia, Istria, Liburnia, Lodomeria, Macedonia, Moesia, Moldavia, Moravia, Moscovia, Pannonia, Polonia, Ragusa, Rama, Romania, Russia, Scythia, Serblia, Silesia, Sirmium, Slavonia Danubiana, Slavonia Maris Balthici, Slavonia moderna, Stiria, Thessalia, Thracia Odrisiorum, Thracia Romanorum, Transylvania, Triballia, Turcia, Valachia, Venetia, Ungaria.“ Велики број грбова је измишљен, а аутор се позива на старија дела Мавра Орбина, Герхарда Меркатора (Gerharda Mercatora) и Себастијана Минстера (Sebastian Münster). *Стематологија* се веома ценила и дуго потом употребљавала.⁴⁹ Грб Илирика се затим појављује у делу Христофора Џефаровића *Изображеније оружија илиричкој или Стематологији* (1741), као први у низу од многих који су имали за циљ да визуелно прикажу домен духовне власти патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте (Сл. 96). Штавише, исти грб се налази и у склопу Арсенијевог патријарашког грба као симбол територије на коју он полаже духовно и политичко право. У даљем тексту износи се објашњење да знамење Илирије, којом су некада римски владари називали многе провинције Царства, чини спој месеца и беле Јупитерове звезде на црвеном пољу. У хералдици месец означава народ, а звезда велику срећу, чији спој, по Птолемеју и другим зналцима, наводи људе ка исправном владању, пружа добро здравље и дуг живот. Те особине одликују Илире: Бога поштују, љубе своје ближње, срдачни су према свима, мудри, здрави, хитри, силни и многи од њих живе дуго година.⁵⁰

Почетком XVII века у делима дубровачких хуманиста испољиће се посебно интересовање за прошлост словенског рода, те ће често из старијих списа и хроника преузимати вести о традицији словенског света и у барокном маниру исти-

49 Текст *Стематологије* обухвата 87 страна, а на свакој од првих 56 страна штампан је по један грб неке земље или области заједно са називом и описом грба у два дистиха. Од 57. до 87. стране је општи тумач грбова и сваког грба појединачно, а Витезовић обећава да ће грбовнике западних Словена заједно са описом земаља и обичајима тамошњих словенских племена објавити у свом већ започетом делу *О жривеницима и ођњишима Илира*. У: V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittersa Vitezovića*, 152–155.

50 Идеја да се прикаже област Илирика као духовни домен патријарха Арсенија IV Јовановића, стечен по наследном праву, експлицитно се исказује већ у уводној Џефаровићевој панегиричкој песми посвећеној патријарху. У: *Стематологија, Изображеније оружиј илиричких*, 10–12, 42.

Сл. 96. Христофор Цефаровић, *Грд Илирика*, илустрација из књиге *Сѣматїо҃графија или Изображеније оружиј Илирических*, 1741.

цати своју величину и историјски сјај. Поред дела Мавра Орбина, почетком XVII века појавиће се још неколико дела сличне тематике, попут дела дубровачког хуманисте Луја Цријевића *Коментари своја времена*⁵¹ (1603, па 1690), као и *Обилни извод из дубровачких анала* (1605) племића и државника дубровачког Јакете Лукаревића.⁵² Када се томе додају још и версификаторске парафразе Орбиновог текста под насловом *Крајњи комјендијум славне нације чийшавој илирској рода* (1638) који је начинио фрањевац Мартин Русић, и рукописни спис о Дубровнику од 1451. до 1484. године Џива Мариновог Гундулића, добија се потпуна слика

51 М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска бишка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, у: *О кнезу Лазару*, (ур.) Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет 1975, 344.

52 B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 63.

о интересовању за заједничку историју Словена.⁵³ Сва наведена дела бавила су се интерпретацијом и глорификацијом прошлости и представљала су уџбенике на којима се градио патриотизам и осећај припадности широј заједници словенског народа. Славна историја словенских народа постала је неисцрпан извор за потоња историјска штива као и поетска уопштавања.

Осећај „словенства“ изражавају песници у својим делима, а први међу њима је Џиво Франов Гундулић (1589–1638) који је обећавао да ће превести дело Торквата Таса *Ослобођени Јерусалим*, посветити га пољском краљу и поклонити „свему нашем словинском народу“. Савременици су га славили као краља илирске песме и песника којим се поноси „словинско име“, а следио га је Владислав Менчетић (1617–1666) који је, одушевљен успесима словенских ратника против Турака, испевао једно дело о таквом борцу Петру Зрињском под насловом *Трубља словинска*, пригодни спев по угледу на Гундулићеву оду Фердинанду, великом војводи од Тоскане. Уз њих двојицу, визију великог словенског света развијао је и Џоно Палмотић (1607–1657), указујући на величину територије коју насељавају („од Леденог мора до адријанских вода“), те набрајајући имена народа, планина, река и мора који им припадају. Користећи легендарне епизоде, он историју словенства сагледава још од антике.⁵⁴ Патриотизам и антитурско расположење Дубровчана кулминира приликом турског пораза код Беча 1683. године када цар Леополд I и пољски краљ Јан Собјески крећу са хришћанском армијом да ослобађају хришћанске земље и народе. Песник Петар Канавеловић прославља краља Јана Собјеског у панегиричком спеву *Пјесан славном краљу њољачкому Ивану Собјеском, Турака њредобитнику и Беча одбраниицељу*, који му је лично упутио са латинском посветом 1683. године.⁵⁵

Своја патриотска осећања исказао је и Павле Ритер Витезовић, који је, док је живео у Загребу 1696. године, издао проглас у којем је позвао сав словенски/илирски народ да скупља и шаље грађу за дело које припрема, које се тиче стематографије или грбословља, а које намерава да објави под називом *De aris et focis Illyriorum* (*О жртвеницима и ођњишћима Илира*). У преводу са латинског овај проглас је гласио:

Свој великој дворској господи, жупљанима и племенитим житељима, као и владарима, управитељима и суцима држава, слободних вароши, градова и повељених трговишта итд. итд. у Далмацији, Хрватској, Славонији, Босни, Србији, Раши и осталим краљевинама и покрајинама славнога народа словинскога или илирскога витез Павао Ритер поздрављење иза поклона. Пошто сам поглавите чести свог дјела о жртвеницима и ођњишћима (тј. о домовини и животу) Илира изразио, мишљах, да је вриједно, пре него оно на свијет изађе, да скупим родословља одличних породица

53 М. Пантић, *Кнез Лазар и Косовска биљка*, 345.

54 В. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII века*, 64–65, 123.

55 М. Деановић, *Огрази њалијанске акагемје*, 250. В. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII века*, 69, 180.

заједно с њиховим грбовима и славним чинима, па да их у засебној књизи издадем. Тиме би се у једну руку за времена обавио посао око дотјераног издања њихова (тј. родословља) и што се тиче грбова, који ће се урезати у бакрене плоче, и што се тиче редакције и стилизирања текста (причања); у другу пак руку при помањкању писаца (којима славна домовина наша силно оскудијева) могло би се дјело (о жртвеницима и огњиштима) обилатије изградити, нарочито пак не би дуготрајним рађањем обећани плод задоцнио да стигне у крило (тј. дјело о жртвеницима и огњиштима моћи ће се грађом, скупљеном за књигу о родословљима и грбовима, брже довршити и на свијет издати). Стога све горе споменуте, који у својој племенитој души мисле своју и својих пређа хвале вриједну успомену (од које нема на свијету блаженијега) предати позному потомству, најусрдније молим, да своје породичне грбове, осликане изворним бојама, као и њихове знакове, надаље поријекло грба, славне заслуге своје и своје породице, одлична дјела, родбинства и сродства, онда стара обитавалишта, потоње сеобе, садање стање, посједовања, части (службе) итд.; од држава пак, вароши, градова и трговишта положај, постање, осниваче, господаре, заштитнике, предстојнике (суце), прваке (најодличније грађане), затим обичаје, уредбе, замашније догађаје, написе и све што држе, да је часно и достојно очима свијета изложити и позному потомству за све вијеке предати, такођер са својим именима, насловима и грбовима (све у вјеродостојним писмима) на мене у Загреб у Хрватској, где ће се дјело штампати, управити изволе. Побринут ћемо се, да трошкови за бакрорезе и штампање не буду велики; племићи наине, који желе да им се само грбови виде, притећи ће са потпором од шест царских талира; остали, којих би се родословља видјети имала, дат ће дванаест; вароши пак и трговишта допринести ће петнаест царских талира. Здравствујте срећно и вјековали. Дато у Загребу дне 23. вељаче године Христа 1696.⁵⁶

Своје дело *Kronika aliti szpomen vszega szvieta vikov* (1696) Витезовић је посветио Ивану Зники, опату цркве Светог Тројства у Петроварадину, а посвети је придодео и његов грб с песмом од два дистиха.⁵⁷ Уз посвету и предговор Витезовић је написао још једно заглавље у којем говори о пространству имена словенскога, као и о знаменитости народа који се поноси тим дичним именом. Из тог пасаж се види патриотска концепција седамнаестовековне словенске идеје која је утицала на диференцирање идентитетских конструкција одређених делова заједнице.

Pridavak. Vzeh u Szpomenu ovom na vech mestih Szlovin i Szlovencev ime, nemoj zato stimatti, da bi po tom imenu samo onu stran Szlovenskoga naroda razumil, kase mej Dravom i Szavom ali takoj i Dunajem zadershava, i osebujno jos danasnyi Dan ime Szlovin zahranya; neg i vse drugge Orsage, kise pod Illyriae imenom pri Gerkih i Latinih razumiju: a navlastito Pannoniu, kotera je mej Dravom i Dunajem, zovuchise oni lyudi i danasnyi dan Szlovinci, i jezik svoj od starine slovenski, dasu prem od nikoliko vremen s Ugri zmisani i nyim veksim delom podloshni. Od te imena i zapovidnistva Szlovinskoga velicsine i sirine da bolye uputyen bude, ovo nakratkom pridatti hoteh. Pisu jednako

56 Наведено према: V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 101–104.

57 Књига је доживела и друго издање, донекле измењено, које је изашло у Загребу 1744. у штампарији Ивана Вајца.

vsi stari i novi Pripovestniki, Szvietamerniki i ostali Knyshniki kako nigdasnyi zmoshni Rimski Zapovidniki vsu onu stran, aliti del Szvieta ovoga Zemle Illyrii, aliti Szlovinskoga Naroda imenu odlucsisse i nazvasse, ki pocsinye od vrella, aliti zdenca odkud Dunaj zvira tya do Csernoga Morja, u koje i uticse, i od Morja pako Adrianskoga i Mejskanskoga tya do Szevernih pustih, ledenih i nenastanyenih stran, tako da vse Moskovitske u Europi (pacse velikim delom i u Asii) derhave, vsa Thracia aliti Drinopolska Zemla, i vsa Gerska ladanja s' Ottokmi v' okolnyimi k' Szlovinnymi aliti Illyrii pripisujuse, kako Pomponius Mela, Sext. Rufus i po njih Aventinus, Lazius, Pancirolus i vsi ostali svidocse. Tako na daleko slavni nas Illyrski aliti Szlovinski jezik slove i razprostirase, da s' nyim govore vsi Szlovenci, Slovaki, Csehi, Moravi, Slezi, Lusatci; tulikajse Polaki, Pomerani, Kassubi, Massovi, Lituani, Livoni, Borussi, Samojedi, Volhinyi, Podolci, Podlassi, Szeveri, Novogradci, Vlodomissi, Ukrainci, Pleskovci, Chernikovci, Rasanci; k tomu po obodvojoj Rusii i Moskovii, daleko sirom po onih Szevernih Szvieta stranah od jedne strane tya do Nove Zemlye, Jugrie i ledenoga Morja: od drugge, do Cerkessov i Hvalenskoga aliti Kozarskoga Morja (ko Latini Mere Caspium imenuju) i kaj je goder Zemlye mej Sveckim aliti Szevernim belim morjem i Velikom Szitiom, aliti Tatariom, Partmi takoj i Persiancimi. Po Ugerskoj Zemlyi, Hervatskoj, Dalmatinskoj, Istrii, Karintii, Krajnskoj, Stajerskoj, Furlanskoj, Szerbskoj, Bosni, Bulgarii, Albanii, Skenderii, Rasskoj, Drinopolskoj, Jerdelskoj, Moldavskoj, Vlaskoj, Maloj Tattarii aliti Hrimu i po onom Cernoga morja i mutnoga jezera uz Boristen i Dan rike; k' tomu po mensoj Asii, ku Turci Anatoliu zovu, navlastito po Pontu, Bittinii, aliti Brussi, Licii, Galacii, Pamfilii, Karii, Kapadocii, Paflagonii, Cillicii aliti Karamanii, Armenii mensoj i ostalih velikih i dalekih Orsagih, tya do Kolkov, i zverhu recsenih Cerkessov i Petogoriev, Kolkom nablishnyih. Po vsem reku Turskom u Europi i mensoj Asii Zapovidnistvu: i tako na tulika jezera mily v' dushinu i sirinu razlivase; kako pise D. Wenceslav Ivan Rosa u svojoj Csehorecsnosti, i vnoqi druggi. Pacse i u Dvoru Turskoga zapovednika s' jezikom nassim za Turskim nejvechse slushe. Kojeqa jezika kuliko je velicsanstvo vidditije iz zlatne knyige (Bulla aurea) Karla IV. Cesara; u koj se zapovida Svetoga Rimskoga Cesarstva Izbornikom, da imaju sinove svoje csiniti naucsiti najosobujnije mej druggimi Europejskimi jezikmi Nimskoga, Latinskoga i Szlovinskoga. Zato vsi moja Gospodo, Bratyo i Priatelyi Szlovinci, kim je Bog dal tako dicsan Jezik i slavnju Domovinu, s' vasimi kripostjami i jezik proslavite, i Domovinu prodicsite: koju Bog vsemoguchi premillostivni, i vas s' nyim i vasse nakon vas na vse vike vikov priglyedaj, oskerbi, blagoslovi. Amen.⁵⁸

Витезовић овим текстом истиче да је име словенско заједничко за сва словенска племена, која редом набрајајући препознаје широм Европе и Азије, приказујући их великим и многобројним. Овај топос није нов, употребљава се континуирано током XVII века, а јасно га је употребио и Мавро Орбин у своме делу *Il Regno degli Slavi* (1601) у којем се, како каже: „...огледа порекло готово свих народа који беху језика словенског, и многи и разни ратови које водише у Европи, Азији и Африци; развитак њиховог царства, стара вера, и време њиховог обраћења у хришћанство. Посебно пак огледају се дела краљева који у стара времена владаху у Далмацији, Хрватској, Босни, Србији, Рашкој и Бугарској.“ Патриотизам као разлог објављивања ове књиге, као и обавезе

58 Наведено према: Исто, 103–110.

сваког појединца према сопственој словенској нацији Орбин објашњава у предговору:

...Стога сам ја, ради дуга који имам према својој словенској нацији, радо уложио овај напор да изложим порекло и развитак њеног царства, скупивши на једно место оно што је ту и тамо записано код разних аутора, да се с већом лакоћом упозна колико увек беше знаменита и славна ова нација... Пошто сам коначно сакупио најзначајније податке који су се налазили растурени по многим књигама, хтео сам их обелоданити на урес читаве словенске нације, коју молим да благоданом изволи примити овај мој груд као знак и сведочанство величине њених предака, као светли пример њиховог јунаштва, и на крају, као своју ствар. А ако би се нашао неко који би те (њихове) напоре хтео злобно и незахвално кудити, њезина дужност ће бити да их својом разборитошћу брани, чува и одржи на цени.⁵⁹

Текст прате и две илустрације са ликовима словенских ратника. На једној је приказан ратник који стоји на стражи, обучен у кратку тунику са необичном капом на глави и под пуном ратном опремом. Поред њега се налази његово хералдичко обележје, змај насликан у медаљону, које се уз помоћ грбовника из Витезовићеве и Џефаровићеве *Систематикографије* лако идентификује као *Славонија мора Балтијскаја*.⁶⁰ Идентитет ратника је потврђен и натписом на траци у врху представе: SLAVO DEL MAR GERMANICO (Сл. 97). На другој илустрацији, која у великој мери понавља претходну, приказан је такође снажан наоружан ратник, другачије физиономије и са густом брадом, поред којег је такође грб, али *Славоније Дунавске*. Непознати ратник је именован као SLAVO DELL ILLIRICO (Сл. 98). Иако представљени у различитом екстеријеру и различитог изгледа, циљ ових илустрација је да укаже на величину, снагу и славу словенске нације која се простире од Јадранског до Северног мора.⁶¹

Топос који чини један од темеља замишљеног заједничког идентитета Словена/Илира јесте национална карактерологија у којој доминантно место заузима *virtus militaris* у свим својим појавним облицима. Стандардни аргументацијски образац заснива се на тези да већ сам словенски етноним, етимолошки изведен из речи „слава“, симболички означава ратничку славу коју су Словени стекли

59 Троделна структура *Краљевства Словена* заснива се на комбинованој хронолошко-територијалној наративној организацији. Орбин прво приказује порекло Словена и напредак њиховог царства, затим у другом делу даје повест краљева Далмације и других илирских крајева, да би у трећем делу представио историју Србије, Босне, Хума, Бугарске и Хрватске. У: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 5–6. Више о животу и делу Мавра Орбина у предговору Мирослава Пантића.

60 Оба ова грба са стиховима који их објашњавају уврштена су у *Систематикографију* коју је издао Христофор Џефаровић 1741. године. У: *Систематикографија, Изображеније оружиј илирических*, 35.

61 Читаво прво поглавље је посвећено доказивању идеје о величини и експанзији словенске нације. Орбин Словене идентификује као потомке Јафета, Нојевог сина, и лоцира их најпре у Киликији, одакле се шире према северним и северозападним областима, допирући до Британије. У: М. Орбин, *Краљевство Словена*, CXLVIII–CLXIII.

Сл. 97. *Slavo del mar germanico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, 1601.

током историје својим јуначким делима.⁶² Милитантност је најпожељнија национална карактеристика, манифестација војничког и витешког етоса који је током читавог нововековног периода био саставни део етичких идеала.⁶³ Дело Мавра Орбина је и у XVIII веку било итекако живо у српској средини у Хабзбуршкој монархији кроз ново штампано издање које се појавило у Санкт Петербургу 1722. године, у тренуцима када долази до снажног увоза књига из Русије за по-

62 Сличан став о пореклу Словена и етимологији словенског имена износи и гроф Ђорђе Бранковић тврдећи да су они потомци Нојевог сина Јафета чије име значи „проширен и достојно прослављен“. У: Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика*, 17–20.

63 Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 103. У том смислу је за песничку обраду посебно погодна била личност Краљевића Марка, старог српског властелина, хероја мача и борца против Турака. Једну од познатијих песама, под насловом *Појијевка више смртии Марка Краљевића*, саставио је Игњат Ђурђевић (1675–1737), велики и свестрани дубровачки писац. Више о њему у: *Поезија Дубровника и Боке Кошорске*, 203–206, 307–308.

Сл. 98. *Slavo dell illirico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, 1601.

требе православних цркава и школа. Појава те књиге је вероватно била синхронизована са тежњама руског двора да учврсти свој политички положај међу становништвом на Балкану.⁶⁴

64 Дело је објављено по наруџбини Петра Великог, а приредио га је Сава Лукић Владиславић, Србин у руској служби. Тај превод је знатно скраћен, из књиге су избачени крајеви попут Хрватске и Херцеговине, а име аутора је изокренуто у Мавроурбин. Владиславић је свом снагом покушавао да ослаби католичке тенденције Орбинија, пре свега тезу да је деловање словенских апостола био санкционисао Ватикан. Да би искључио сваку сумњу, на крају је додао антиримски трактат Теофана Прокоповича. У предговору Владиславић наводи да се у књизи описују дела свих народа језика славенског и њиховог заједничког отечества. У: М. Орбини, *Книџа историографія њочайџия имене, славы и разширення народа славянскоџо и ихъ Царей и Владетелей њогъ мноџими имянами и со мноџими Царствџиями, Королевствџиями, и Провџициџиями*, Санкт Петербург 1722. Упореди: R. Lauer, *Poetika i ideologija*, 15. О Мавру Орбину као историчару: Р. Самарџић, *Писци српске историје*, I, Београд: Просвета 1976, 25–26.

Virtus militaris се појављује као карактеристика Словена/Илира и на насловној страни првог тома дела Јована Рајића *Историја разних словенских народова, највише Болгар, Хорватов и Србов* коју је публикувао у Бечу 1794. године. Служећи се концепцијом Павла Ритера Витезовића оствареном у делу *Serbia illustrata*, и делом *Illyricum vetus et novum*, нацртом који је 1728. године Карловачкој митрополији поднео словачки писац Јован Тома Саски, као и грађом из *Краљевства Словена* Мавра Орбина и из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, Рајић је дело саставио између 1757. и 1768. године.⁶⁵ Целокупна *Историја* се састоји од једанаест књига, од којих је прва посвећена Словенима, и то прве главе општим темама (почеци, име, језик, нарави, обичаји, вера, покрштавање), док се остале баве појединим народима које Рајић убраја у Словене (Готе, Аваре, Вандале, Влахе). На крају четвртог тома даје топографски преглед старих области и места које је Илирик географски обухватао. Границе те замишљене области дефинише на основу Птоломејевих текстова, па тако каже да се Илирик на северу завршава са Горњом и Доњом Панонијом, на западу са Истром, на истоку Мизијом, а на југу Македонијом. У себе укључује још и Либурију, Далмацију, Босну и Херцеговину.⁶⁶

Рајић је желео да у своја историјска разматрања уведе и Русе и остале словенске народе, али му је на крају расположива грађа дефинисала оквире рада. Цртице о Русима је расуо по читавој *Историји*, највише по првом тому, а напустивши тај концепт књигу је усмерио у правцу стварања историје јужнословенских народа. Основну копчу која је повезивала народе који су живели на поменутим територијама Рајић је видео у заједничком језику, који је, са варијацијама, био исти у целом Илирику. У том смислу је делио ставове са Мавром Орбином, док је као поклоник идеја просвећености, као основно мерило опште људске делатности, па и сопствене, видео у идеји опште користи, коју је делио са својим савременицима. Тежећи да се нађе на услузи своме отечеству, Рајић на више места у *Историји* уздиже у небеса идеал опште користи, док оне неспособне да му допринесу назива „гнилим удом тела“.⁶⁷

У складу са својим свесловенским патриотизмом, и чињеницом да је већи део првог тома (односно читава прва књига) посвећен историји Словена, он је на почетку, као преднасловну илустрацију, сместио цртеж Јакова Орфелина који је за штампу припремио Јосиф Георг Мансфелд (Сл. 99). С обзиром на то да је идејна решења илустрација за своје књиге сам правио, не треба сумњати да се у језгру ове композиције налази Рајићева идеја. У основи, она се ослања на фронтиспис дела Јохана Кристофа Јордана (Johann Christoph von Jordan) *De originibus Slavicis* (О пореклу Словена), штампане такође у Бечу 1745. године. На средини композиције је зарубљена пирамида поред које се налазе две фигуре словенских

65 Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд: Научна књига 1952, 77–78. С. Ђирковић, *Рајићева историја и почеци модерне српске историографије*, у: ЛМС 453, св. 4 (1994), 528–536.

66 Ј. Рајић, *Историја разних словенских народова, највише Болгар, Хорватов и Србов*, IV, Беч 1794, 228.

67 Н. Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, 80–83.

Сл. 99. Јаков Орфелин, *Роду и обществу*, илустрација из књиге Јована Рајића *Историја разних словенских народа, најйаче Боліар, Хорвайтов и Сербов*, 1794.

ратника, један ослоњен о пирамиду, са луком и стрелом у рукама, док други седи на супротној страни, у једној руци држи копље, а другом показује на уклесан натпис „Роду и обществу“. На пирамиди се налази шест грбова територија које је насељавао јужнословенски/илирски народ: Србије, Бугарске, Хрватске, Босне, Славоније и Далмације. Читава композиција има емблематизирајући карактер, а кубични постамент са пирамидом представља стандардно место у ученој хуманистичкој симбологији и исказује идеју трајног меморисања, односно уздизања из историјског заборавља у непролазно време вечности. Слава словенских народа истргнута је из историјског заборавља, а старословенски ратници стављени у функцију чувара истине о славној прошлости, симболизоване упаљеном лампом у средини пирамиде. Патриотска осећања и љубав к роду и заједници, описани кроз дела славних историјских личности и дела постају примери које потомство треба да подражава.⁶⁸

Конфесионални оквири илиризма

У оквиру прозелитистичких тежњи Римске курије католичким светитељима придодују се православни од којих највећи углед имају Свети Сава, Свети Урош, Свети Константин Велики, Света Јелена, Свети Ћирило и Методије, Свети Димитрије, Свети Митрофан и Свети Стефан. Дело Ивана Томка Мрнавића *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas* (*Обиље илирске краљевске светосићи*) објављено у Риму 1630. године прва је национална илирска хагиографија, а састоји се од двадесет два светачка животописа, међу којима се налазе, уз стандардне касноантичке, и светитељи византијског, српског и угарског порекла. Тако конципирана хагиографија представља својеврсну прозелитистичку платформу на којој је требало обновити екуменско јединство словенског/илирског народа. Сличну функцију има и каталог националних светитеља у хроници *Држава светиа, славна и крејосна* барског надбискупа Андрије Змајевића, а донекле и у илирској хагиографији *Indigetes Illyricani* (*Илирски великани*) Павла Ритера Витезовића. Обојица у каталог светаца равноправно уврштавају и католичке и православне светитеље и мученике, с тим да су они у Змајевићевом делу врли становници иделане хришћанске Државе Божије обликоване према августиновском моделу, док су код Витезовића конститутивни чиниоци календара илирске црквене године која броји чак 152 празника. У симболичком смислу топоним о националним светитељима истовремено служи као средство сакрализације националног и национализирања сакралног. Повезујући трансцендентално са земаљским, национално се указује као универзалан оквир који је стварао предуслове за конфесионалну интеграцију верски подвојеног илирског националног корпуса.⁶⁹

68 М. Костић, *Јаков Орфелин и његово доба*, 167–171.

69 У Перасту је Змајевић, по свему судећи, током 1675. године окончао свој још 1655. започети велики рад, у коме је изложио историју јеврејске и хришћанске вере и прошлост цркве од стварања света па све до дана у којима је дело довршио. Како је унапред рачунао на веома

Поред тога, у оквиру Мрнавићеве идеолошке концепције илирски светитељи имају и мобилизаторску функцију, будући да ће под њиховом светачком заштитом бити скршена турска тиранија. Каталогом илирских светитеља Мрнавић жели да успостави везу са православном династичком и сакралном традицијом, прилагођавајући је католичком идеолошком оквиру. Тако устројена интерконфесионална идеја требало је да учини Мрнавићев илиризам прихватљивим и Илирима православне вероисповести.⁷⁰ Та концепција наћи ће одраз и у канону илирских светаца које је Мрнавић уврстио у своје дело, а они су класификовани у три групе, на основу свог илирског и краљевског порекла. Поред ранохришћанских илирских мученика (Свете Ирене, Светог Трифонија, Светог Ђирила, Светог Квирина), канонизованих византијских светитеља од којих је најугледнији Свети Константин Велики и канонизованих угарских краљева и краљица, појављује се и Свети Сава српски епископ, којега према Мрнавићевој карактеризацији одликује не само јединствена анђеоска чистота (*angelica puritas*), него се над свима осталима истиче у непрекорној послушности и покорности папи и Римској цркви. Осим тога, Мрнавић промовише Светог Саву не само у главног заштитника противтурског рата него и у екуменског свеца који симболички гарантује јединство свих трију илирских религија:

Спомен на светог Саву слави се у племенитој годишњој светковини на дан 12. сичења не само у илирској цркви него и међу самим Турцима, под чијим неподношљивим јармом највећим дијелом стење иста та црква. Пошто се под заштитом тога светог оца и осталих многобројних светаца илирске краљевске крви скрши турски јарам, надамо се да ће његова успомена заувјек бити сретна. Толико

широк круг читалаца, своје је дело радио у три верзије, при чему је основна била на „словинском“ језику, што је био Змајевићев домаћи и свакодневни говор, и у латиници, којом се писац и иначе служио. Оно је било илустровано с четрдесет цртежа ситних и махом скромно изведених, са портретима појединих личности или њихових грбова. Неке од њих је радио сам надбискуп, а неке му је, без сумње, касније уцртао Трипо Кокоља. Другу верзију је писао ћирилицом, за коју је био уверен да је у употреби код највећег дела словенског света. Уз њу је напоредно додао, као трећу верзију своје историје, и превод на латински језик, намењен свакако образованој европској публици. Српски и ћирилицом писани текст и његов латински превод Змајевић је намеравао да штампа, али због нечега остварењу своје замисли није задуго приступао. Када се одлучио да дело отпреми у Рим, Конгрегацији за ширење вере, прави тренутак је већ био прошао. Иако је добила имприматур и све потребне препоруке, у првом реду од Сплићанина Јеролима Пастрића, који ју је читао у својству службеног ревизора, Змајевићева књига није штампана, ни тада, када је публикување претекла пишчева смрт, ни 1711. године, када је то покушао поново Вицко Змајевић, Андријин нећак и наследник на барској надбискупској столици. Сачуване верзије нису у свему идентичне, а разлике се запажају већ од наслова: она у латиници названа је *Држава светиа, славна и крејосна љетойиса црковноја*, док је верзији у ћирилици и на латинском језику наслов *Љетойиса црковноја сѣароја и новоја закона светиа и крејосна држава словинско-лајтинска*. У: М. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske*, 135–137. Упореди: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 111–113.

70 Исто, 232–234.

о посебном култу пресветога епископа код самих Турака, непријатеља кршћанскога имена и разаратеља католичког јединства, те схизматика и наших католика.⁷¹

У складу са тим Мрнавић је саставио и 1630/31. године штампао на латинском језику књижицу о животу Светог Саве у којој је представио овог светитеља у складу са потребама Католичке цркве. Актуелност те замисли више од стотину година касније показује и подухват далматинског каноника Ивана Јосипа Павловића Лучића (1755–1818), ерудите и епиграфичара, франкофила и просветитеља. Он је поново издао Мрнавићево дело опремивши га грбом Стефана Немање, „краља и императора Рашке“, у чији састав су улазили грбови различитих словенских/илирских земаља: Бугарске, Босне, Славоније, Македоније, Далмације, Србије, Хрватске. Та књижица је штампана у Венецији 1789. године под насловом *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii* (*Живот Светиој ојати Саве, сина рашкој краља Сјефана Немање*) и на фронтиспису се налази представа Светог Саве огрнутог хермелинским плаштом, симболом његовог краљевског порекла.⁷² Светитељ није представљен у складу са православном иконографијом, али нема ни изражене атрибуте католичке религије, чиме је утисак о његовој припадности Католичкој цркви помало ублажен (Сл. 100). Тако Мрнавићева виртуелна конструкција светог Илирика изједначеног са Источним римским царством, којим према папским привилегијама влада апостолски краљ, нови Константин, обновитељ политичког и конфесионалног јединства Илирика, спретно употребљава и комбинује идеолошке елементе не само католичког универзализма и хабзбуршког

71 I. T. Mrnavić, *Regiae sanctitatis Illyricanae foecunditas*, Rim 1630, 294. Наведено према: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 234–236. С обзиром на реликвије, као и на мошти Светог Саве које су тамо дуго почивале, за манастир Милешеву се понајвише чуло у Риму. Због тога су у овај манастир на поклоњење долазили не само муслимански и католички верници, већ и високи великодостојници католичке цркве. Путјујући из Нина за Цариград 1580. године нински бискуп Петар Чедолини је отишао у Милешеву и ту се поклатио пред кивотом Светог Саве, где се, како каже, често дешавају исцелитељска чуда. Све до краја XVII века католички надбискупи и бискупи са ових простора су истицали да је Свети Сава био лично у Риму, а о спаљивању његових моштију на Врачару 1594. године лично је обавештен папа Климент VIII. Најзначајније везе са Римском куријом успоставио је патријарх Арсеније III Чарнојевић који је 1672. године послао двојицу милешевских монаха, Мојсија и Јеразма, да посете Рим, поклате се његовим светињама, упознају духовност Католичке цркве и испитају могућности за тешњу сарадњу, што се уклапало у контекст његове црквене политике. Преговори милешевских калуђера са представницима Католичке цркве текли су добро све до 1678. године, када су упутили своје последње писмо Конгрегацији за пропаганду вере, а које су потписали милешевски митрополит Јован, архимандрит Димитрије, игуман Павле и духовник Нестор, обративши се у име верника Србије и Бугарске. У: М. Јачов, *Милешева и римска курија од обнове Пећке патријарије до велике сеобе*, у: *Милешева у историји српског народа*, (ур.) Војислав Ј. Ђурић, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, Београд: САНУ 1987, 254–255.

72 J. T. Mrnavić, *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae Regis Filii*, Venecija 1789, 22–23.

Сл. 100. *Свети ојач Сава*, илустрација из књиге Ивана Томка Мрнавића *Vita S. Sabbæ abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, 1789.

империјализма, већ и православних сакралних династичких традиција, прилагођених католичком идеолошком оквиру.⁷³

Један од представника интерконфесионалног илиризма био је и Андрија Змајевић (1628–1694), питомац Урбановог колегијума и члан светојеронимске братовштине. Након завршетка школовања Змајевић се враћа у родни крај и 1664. године бива именован за будванског викара и специјалног повереника Свете столице, а због успеха у придобијању православних за идеју сједињења са Римом, 1671. добија титулу барског надбискупа и примаса Краљевства Србије. Змајевић до смрти борави у Перасту који се у то доба налазио на размеђи између католичанства и православља.⁷⁴ Правећи каталог словенских хероја, Змајевић се у великој мери ослања на Орбиново дело, те у њега укључује, поред Александра Великог, словенске папе Каја и Ивана IV, легендарног краља Будимира који је покрштен

⁷³ Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 236.

⁷⁴ О Андрији Змајевићу и његовој верско-политичкој делатности на балканским просторима: М. Пижурица, *Андрија Змајевић – животи и рад*, у: А. Змајевић, *Љебтојис цркви*, I, (ур.) Мато Пижурица, Цетиње: Обод 1996, 7–20. Упореди: Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље*, 338–364.

од Светог Ђирила променио име у Светополк, али и популарне српске народне јунаке који су се истакли у борби против Турака: кнеза Лазара Хребљановића, Милоша Обилића, Ђурађа Бранковића и Вука Огњеног, чиме је својој хроници осигурао бољу рецепцију и међу православним припадницима пастве, не пропуштајући да истакне егземпларно-морализаторску димензију житија својих православних јунака. По узору на Августинову *Божанску државу* и Змајевић своју *Државу, светију, славу и крејосну* насељава великим бројем светитеља, од којих је тринаесторо илирског порекла: Света Ирена, Свети Елеутије, Свети Трифун, Свети Квирин, Света Сузана, Свети Митрофан, Свети Хадријан, Свети Константин и Јелена, Свети Јероним, Света Матилда, Свети Сава и Свети Урош.⁷⁵

Поред тога што представљају отелотворења националне побожности и презентују словенски елемент у универзалној галерији хришћанских светитеља и мученика, тринаесторо Змајевићевих националних светитеља чини могућу окосницу за католичко-православну сакралну заједницу, будући да већину њих одликује двојна припадност – и западном и источном светачком канону. Уз Светог Саву, кога је већ Мрнавић интегрисао у илирски национални пантеон, Змајевић уводи и српског краља Милутина, кога назива Урош Свети, позивајући се на свог претходника, барског надбискупа Леонардија, који се у писмима Конгрегацији за пропаганду вере залагао за његову беатификацију тврдећи да су он и његова супруга Јелена били католици.⁷⁶ Такође, спомиње краља Стефана Немању, Стефана Немањића, његовог сина, Владислава, Милутиновог сина и цара Стефана Душана. Идеолошко извориште Змајевићевог илиризма била је католичка догма о светској цркви изван које нема спасења и унутар које је супсумирана читава историја. Стога је Змајевићева интенција била да са једне стране афирмише партикуларност словенског елемента у универзалној светској историји спасења (који је стога морао бити конфесионално монолитан), а са друге стране да он садржи довољно верски препознатљивих различитости како би православна групација његове пастве пригрлила *Државу Светију, славу и крејосну* као властиту небеску отаџбину.⁷⁷

75 А. Змајевић, *Љетопис црковни*, 307 и даље.

76 Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 268–269.

77 Своје дело Змајевић је писао на начин којим су се слична дела писала још у средњем веку, али који је код црквених аутора остао омиљен и у новијим временима. То је у правом смислу речи верска и црквена хроника и Змајевић ју је с разлогом назвао летописом. Основна је подела дела на два одсека, од којих први описује стварање света и приказује старозаветне догађаје, док други излаже историју хришћанства од почетка нове ере до 1675. године, при чему се то велико временско раздобље даље разлаже по столећима, а у оквирима свакога столећа по владавинама појединих папа. За први одсек Змајевићу је главни извор Свето писмо, а појединости које тамо није могао наћи преузимао је из апокрифних списа. Историју нове ере изнео је служећи се највише и обилно *Црквеним аналима* (*Annales ecclesiastici*) кардинала Пезара Баронијуса (Baronius) и истоименим делом његовог настављача Одорика Рајнолда (Raynoldus), али користећи уз то и веома обимну литературу, историјску, географску, биографску, хагиографску и теолошку, од писаца античких, па све до оних њему савремених.

У служби карловачких митрополита: Павле Ритер Витезовић

Један од интелектуалаца јужнословенског говорног подручја који је утицао на уобличавање репрезентације верско-политичког програма Карловачке митрополије био је полихистор из Сења – Павле Ритер Витезовић. Радећи као правни саветник карловачких митрополита, те састављајући за неке од њих дела по нарудбини, кроз интензивну кореспонденцију креирао је малу интерконфесионалну интелектуалну мрежу.⁷⁸ Формулишући вербалне и визуелне програме у јавном дискурсу, патрон и интелектуалац су се трансформисали у идеатора и извођача, који су код већег броја савременика утицали на промену објеката лојалности, али и на другачију перцепцију идеје отаџбине и патриотизма. Последица сарадње са карловачким митрополитима била је да је илирски идентификацијски модел имао јасне одјеке у културној и политичкој сфери времена што се може уочити и у чињеници да је веома брзо интегрисан у политички дискурс Православне цркве у Хабзбуршкој монархији.

То постаје очигледно ако се упореди номенклатура првих повеља које је српској заједници доделио цар Леополд I у односу на оне које су касније издавали и потврђивали његови наследници Јосиф I и Карло VI. У интитулацијама Леополдових привилегија обично се спомиње „*populus*“ или „*gens Rascianorum*“, док се као адресат у Јосифовим привилегијама појављује „*gens Illyrica*“.⁷⁹ Као утемељитељ такве традиције и патријарх Арсеније III Чарнојевић непосредно по своме доласку у Хабзбуршку монархију мења своју стандардну титулу наслеђену из средњег века и допуњује је новим елементима. Тако се потписује као „архиепископ источне цркве Прве Јустинијане, патријарх свега Илирика, патријарх источног Илирика, а највише као патријарх славено-српски“.⁸⁰ Истовремено

Поред верске и црквене историје, излагао је и историју световну, јеврејску, грчку, латинску и коначно европску. Свуда је ту налазио места и повода да уплете и историју словенску, коју у духу идеја свог великог узора Мавра Орбина води од старозаветних дана и у коју укључује и народе, збивања и личности који јој не припадају, али за које је и он, као и остали „словински“ хуманисти, чврсто држао да су њен неодојив део. За таква места Орбиново дело *Краљевство Словена* нудило му је највише грађе и он ју је преузимао без колебања и у широким захватима. Уз Орбина, следио је и друге писце, словенске, од Попа Дукљанина и Томе Архиђакона до Дубровчанина Јакете Лукаревића и Трогиранина Ивана Луцића, и несловенске, од Порфиригенига до М. Сабелика и А. Бонфинија. У преузимању грађе и у служењу сложеним историографским материјалом Змајевић није био ни обзирнији, а ни критичнији од других писаца сличних дела, поготово што је свој *Љепојис црковни* писао с унапред утврђеним намерама и са чврстим и готовим идејама. У: М. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske*, 137–139. О истом проблему у другачијем контексту упореди: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 270.

78 М. Павић, *Историја српске књижевности барокној доба*, 54. Такође у: Д. Роксантић, *Павао Ритер Витезовић у српској култури*, у: *Просвјета. Народни српски календар*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 1995, 73–77.

79 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 18–75.

80 Увођењем нејасно дефинисаног појма *Илирик* у титулу патријарха, Арсеније III Чарнојевић је вероватно желео да под свој духовни плашт стави и крајеве са православним живљем преко Саве и Дунава који су били под влашћу Леополда I. У: М. Југовић, *Тишле и њојиси архиепископи*

и деспот Ђорђе Бранковић у своју титулу уводи појам Илирика, па се тако и у заточеништву у Бечу 1693. године потписује као „самодржавни деспот земљи славеносрбској и всего Илирика“.⁸¹ Патријарх Арсеније IV Јовановић у *Схематикографији* своју титулу проширује на велики део Хабзбуршке монархије управо увођењем појма Илирика који у његовој интерпретацији обухвата многе провинције и земље средње и југоисточне Европе. Отуда се око његовог грба у књизи појављује и следећа титула: „Арсеније Божијом милошћу православни Архиепископ пећки и целе Србије и Бугарске, Поморја, Далмације, Босне, обе поле Дунава и целог Илирика Патријарх.“⁸²

У делу *Indigetes Illyricani, sive vitae Sanctorum Illyrici* (*Илирски великани или животи и светица Илирика*) Витезовић износи кратке животописе светаца и угодника Божјих, који су или рођени у Илирику, или су се својим светим животом и мученичком смрћу прославили у илирским земљама. Ти животописи и помени поређани су по данима и месецима у години онако како их слави Католичка црква, има их 121, а међу њима се налазе и помен о честицама моштију кажипрста Светог Јована Крститеља (5. јануар), о Светом Сави, сину Стефана Немање (14. јануар), о Светим Ђирилу и Методију (9. март), о Светом Ладиславу, краљу угарском (27. јун), о Светом Већеславу, чешком кнезу (28. септембар), о сремским мученицима из времена цара Диоклецијана (8. новембар) итд. Забележио је допуне које је желео да изврши у књизи, па се тако помињу још дукљански краљ Свети Владимир и његова жена Косара, Јан Непомук и пољски краљ Казимир. План му је био да уврсти и светитеље православне цркве, нарочито српске, те је на 234. страни додао још следеће белешке и имена:

Simeon Savin i Steph(anov) otac. – Stephan 1. kr(alj) brat Savin. – Milutin kr(alj) vnuk S. Save. – Stephan Dečanski kr(alj), koga sin umori. – Uroš vnuk, koga Mernyavcevič

скоја и њаџиријаха српских, Београд: СПЦ 1934, 14–18. Да су пећки патријарси већ пола века раније имали претензије и владали широким духовним простором показује и извештај барског надбискупа Франческа де Леонардиса из 1645. године. Јурисдикција српског патријарха простирала се на „сва краљевства и области које су раније биле под влашћу словенских краљева и оних из куће Немањића. И поред тога што су били изложени отоманском насиљу, пећки патријарси су увек држали духовну јурисдикцију над свим Србима грчког обреда који насељавају не само краљевство Србију, већ и добар део Угарске, Бугарске, Босне, Херцеговине, највећи део брда Албаније, онај део Далмације који се налази под Турском, као и онај под Венецијом, околину Нина и Котора, Паштровиће, онај део Хрватске који је потчињен Турској, као и онај који је под управом цара.“ У: М. Јачов, *Милешева и Римска курија*, 254. У циљу спровођења црквене уније Де Леонардис се трудио да упозна српско православно становништво, земљу у којој су живели, као и њихове обичаје, знао је српски језик, читао ћирилицу писану и штампану књигу, преводио списе на италијански језик, па је чак написао и читаву малу расправу о пореклу и историји Срба, о династији Немањића и њиховим задужбинама. О вези Леонардиса са српским православним верницима и његовим плановима у: М. Јачов, *Сини конгрегације за пројекат вере*, 420–422, и даље. Више у: Р. Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, у: *Историја српског народа*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 80–81.

81 Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 353–356, 449–450.

82 *Схематикографија, Изображеније оружјѣ илирических, грб Знамења њаџиријаршеска.*

Сл. 101. Непознати сликар, *Гроф Ђорђе Бранковић*, средина XVIII века

zakla. – K(nez) Lazar. – Stefan Slepi Jurjev sin, ki je u Krušedolu s' ženom i dvimi sinmi (Angelia žena, Maksim bisk(up), Jovan despot sini). – Stephan Stilyanov od Pastroevech Siklovski G(ospo)din, telo iz Siklovska odneseno leži u Šišatovcu monastiru. – Sava. Arsenie. Nicodem. Daniel archibiskupi. – Vasil biskup Zahlumski. – Jovan Hriljski pustinjač u Osovovu in Bulgariae monasterio iacet.⁸³

83 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 207–208.

Године 1711. Витезовић се жалио у једном писму да га је болест снашла управо када је приводио крају и припремао за штампу дело о историји Србије у средњем веку. Већ 1694. године, одмах после Велике сеобе, Витезовић је имао прилику да уђе у полемику са грофом Ђорђем Бранковићем у вези са родословима појединих српских племића (Сл. 101). Исте године неки босански православни свештеник објавио је на латинском расправу посвећену цару Леополду под називом *Posteritas despotarum magnorumque ducum Serbiae* (*Поштомство гесиоша и великих кнезова Срдије*), у којој је доказивао да је тада у Бечу интернирани гроф Ђорђе Бранковић (1645–1711) заиста прави потомак српских деспота Бранковића, односно српских краљева Немањића, те да му је неправедно ускраћена дедовина. Витезовић је, ушавши у полемику, покушао да докаже да се иза тога свештеника крије Ђорђе Бранковић, па је објавио свој текст којим је побијао његове наводе, доказујући да је род правих деспота Бранковића давно нестао, те да стога ниједан тадашњи претендент не може да буде потомак ове средњовековне династије. Свој трактат из 1694. године такође је посветио цару Леополду, а носио је наслов *Atocion despotarum magnorumque ducum Serbiae posteritas* (*Непоштомство гесиоша и великих кнезова Срдије*). Витезовић се посебно обара на Бранковићево кориштење термина „Slavo-Serborum Imperium“, односно „Imperium Serbiae“, уз образложење да се тиме словенско царство приписује Србима.⁸⁴

Истовремено, Витезовић је одржавао блиске везе са митрополитом Исаијом Ђаковићем, наследником патријарха Арсенија III Чарнојевића, па је на његову молбу саставио извод из зборника угарског права и историчара Антонија Бонфинија, у којем је нанизао сва права и повластице које су Срби уживали у Угарској пре турске владавине. Одржавао је комуникацију и са митрополитом Софронијем Подгоричанином који га 5. јуна 1710. године у писму из Карловаца моли да га обавештава о новостима и да му убудуће не шаље своје листове у Карловце, већ у Осијек, јер ће ускоро отпутовати за Пакрац. Мало потом састали су се у Бечу, где га је Витезовић обавестио да је из дела разних писаца сакупио бројне податке о Србима, па да ће те своје изводе следеће јесени издати. Подгоричанин му је за то дао двадесет форинти колико је овај тражио, али

84 О идеолошким основама Витезовићевих дела пропуштених кроз механизам критичке анализе дискурса употребљених у контексту креирања савременог националног идентитета: Z. Blažević, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije: ideološka koncepcija i djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Barbat 2002, 181–183. Могућност аквизиције новоосвојених простора допринела је појави многих претендента који су доказивали своје наследно право. Тако се извесни Никола Матија Иљановић са својом браћом Бранковићима из Босне појављује на бечком двору 1688. године и, представљајући се као наследни господар Илирије, Далмације и Хума, подноси жалбу цару Леополду I због тога што је дукат Светог Саве признао за наследство влашког посланика Бранковића. Пошто тај Бранковић не потиче од херцега Стефана, него он, Иљановић, то моли цара да његов протест унесе у своју листину, те га тиме формално призна за наследника. У: J. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић*, 363–365.

када је схватио да је то мало новца у накнадном писму је замолио за још педесет империјала, што му је митрополит, у договору са осталим епископима, обећао.⁸⁵

Међутим, митрополит Подгоричанин је умро већ 7. јануара 1711. године, па је бачки епископ Христофор Митровић преузео управу над Митрополијом и веома се заинтересовао да се ово дело објави. Сачувано је девет писама које је он писао Витезовићу у периоду од 4. септембра 1711. до 17. јуна 1712. године и из њих се сазнаје да је дело било састављено на латинском језику под насловом *Serbia illustrata libri octo* (*Објашњење Србије, у осам књига*) и да је требало да буде украшено митрополитским печатом и са више грбова, а писац је намеравао да придода и животописе српских народних светитеља.⁸⁶ Витезовић је дело при-
вео крају и у писму од 30. децембра 1711. године обећао епископу Митровићу да ће читаво дело бити одштампано до следећег Васкрса 1712. године. Епископ Митровић се томе веома обрадовао и у писму му поручио да код неког Ребентића у Бечу подигне две оке кафе на дар. Међутим, у следећем писму од 15. фебруара Витезовић јавља епископу да се веома разболео и да није био у стању да ради, али да ће се сада поново прихватити овог посла. Јавља да је већ разговарао са штампаром, и да је изабрао нова слова која су одговарајућа да прикажу „наше словенске или илирске гласове“. Каже да ће у најкраћем року послати епископу предговоре, који се обично штампају на крају, иако се постављају на почетку самог дела, али да ће читав посао код бакоресца и штампара бакореза стајати до 300 форинти, те моли за помоћ око финансија. Од грбова ће бити два већа, један српског цара Стефана Душана, а други његовог сина Уроша, док су остали мањи, грбови Србије, Рашке и неких покрајина, а нарочито славних личности који се у историји спомињу: Вукашина Мрњавчевића, Николе Алтомановића, Балшића, Лазара Гребелановића, Ђорђа Вуковића, Вука Деспота и неких других. Ради почаст, сматра, треба додати још имена и презимена садашњих епископа, као и њихове грбове, такође и угледних породица које су преостале. Наравно, то би подигло трошкове израде књиге, али о томе би морао да се изјасни епископ Митровић. У истом писму даље пише:

Što sam vama (prije) u pogledu ugarskoga sabora (koji se je imao sastati radi krunisanja novoga kralja Karla III.) pisao, sudio sam, kako bi se pobrinulo, da bi se slobode i povlastice, dane srpskom narodu nekada od kraljeva ugarskih, obnovile i potvrdile. Nadalje da bi se koje trgovište, u kojem nastavaju sami Srbi, podiglo na (kraljevsku) varoš ili bar proglasilo slobodnim, pa da bi se tako narod (srpski) i ovim putem mogao poslužiti slobodinama kraljevstva, te biti pozivan na sabore, i u njima imati sijelo i glas (in iisque sedem et vocem habere posset). Ja sam pretposljednemu predšasniku vašega presvijetloga i prečasnoga

85 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 272–273.

86 Полазећи од тезе да је део Витезовићевог литерарног опуса настао у контексту премодерне хрватске националне идеје, Зринка Блажевић интерпретира дело *Serbia illustratae* као дериват хрватског илиризма, који се заснивао на фикцији о јединственој Краљевини Хрватској која је обухватала већину земаља Илирика. У: Z. Blažević, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*, 174–185. Упореди: Д. Роксандић, *Павао Ритер Витезовић у српској култури*, 73–77.

gospodstva sastavio izvod pravica i privilegija srpskog naroda iz zbornika prava ugarskoga i Bonfinija; ako se gdje još nalazi, htio bih dobiti prepis, da ga našem djelu pridodam. Tako bi se novoga posla oslobodio.⁸⁷

Међутим, ова свота је изгледа била сувише висока, јер епископ Митровић у следећем писму, писаном 16. марта 1712. године у Петроварадину, саветује Витезовића да што више грбова испусти „јер при плаћању трошкова нема никога који би мени помогао“.

Враћам натраг већ оцијењен Предговор Вашег пресвијетлога и Пречасног Господства и уз то извод народних привилегија, које је саставило Ваше већ насловљено Господство из Зборника Угарског права и Бонфинија. Будући да су то већином ствари за украс славног народа, желео бих да се помијешане додају ради већег наглашавања важности дјела Расвјетљена Србија. Молим Ваше Господство да управо у предговору дјела титуле свјетовних људи узвиси такођер титулом „пречасни“ и „пресвијетли“: будући да се и господин пуковник Рашковић, као и његова обитељ у покрајини Стари Влах, служио титулом „преславни“ и то не без разлога: јер је био један од кнезова... А што се тиче грбова српског племства, као што сам у ранијим својим писмима јавио, највећи део њих треба изоставити из овог дјела. То је зато што осим мене нико не жели помоћи у плаћању дијела трошкова. Желео бих ипак међу преостале унијети један или два грба првака и великаша јер су прикладни као украс: на примјер, грб Старог Влаха. Јер је домовински. И, осим тога, нећу изостати у достојној помоћи око трошкова.⁸⁸

У следећем писму од 6. маја 1712. године епископ хвали Витезовићеву бригу око дела и уверава га да неће дозволити да његов труд пропадне, чак иако га народ не подржи. Да би се смањили трошкови, епископ му саветује да избаци из дела све грбове породица и покрајина осим грба цара Немање (Стефана Душана) и покрајине Стари Влах. Неки су трговци желели да се дело штампа на илирском језику, али епископ мисли да је довољно ако под споменуте грбове убаци неколико стихова на народном језику. Још једном је епископ касније, у писму од 17. јуна 1712. године, препоручио Витезовићу дело о Србији, по неком трговцу Вели послао му две-три оке кафе, и после тога нема више података о комуникацији. Сачувани рукопис дела подељен је у осам целина у којима се приказује историја средњовековне Србије од најстаријих времена до пада Смедерева под Турке 1459, а Витезовић је намеравао да пише и девету књигу у којој би по Бонфинију, Леунклавију и Иштванфију, приказао јуначка дела Змај-Огњеног Бука Гргуровића, али то није успео. Појединачне књиге носе следеће наслове:

Serbie illustratae liber primus: De nomine atque origine Serbiorum (броји 16 поглавља на стр. 1–20); Liber secundus: De primis Syrbiorum in Illyrico principibus (sa 14 поглавља на стр. 21–38); Liber tercius: De origine, gestis et potentia Nemanidum (sa 18 поглавља на

87 Наведено према: V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 274–275.

88 Део писма митрополита Христофора Митровића од 8. априла 1712. године упућеног Витезовићу, публикован је у: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, 299.

str. 39–60); Liber quartus: De Regno Stephani Dussani (sa 17 poglavlja na strani 61–78); Liber quintus: De Syrbolorum Imperio (sa 16 poglavlja na str. 79–106); Liber sextus: De Imperio Urosae (sa 9 poglavlja na str. 106–116); Liber septimus: De Serbiae tetrarchis, ipsorumque defectu (sa 31 poglavljem na str. 117–150); Liber octavus: De Georgii et Lazari despotatu (sa 24 poglavlja na str. 151–182). Na kraju se nalaze dodaci i исправке sa natpisom „Additiones“ i posebnom paginacijom (str. 1–34).⁸⁹

Испред самог текста написао је Витезовић предговор са посветом, у првом реду епископу Христофору Митровићу кога ословљава митрополитом (graecis ritus ecclesiae per Illyricum et Pannoniam metropolitae), затим духовним и световним достојанственицима, и напoкон сабору и народу српском (toti denique senatui populoque Syrbolorum). У предговору од ситно писане три и по странице Витезовић истиче како је управо он први написао историју Србије, па тако српску прошлост попут птице феникс васкрснуо. Он то историјско дело посвећује српском народу, да види некадашњу славну прошлост, али и несталност среће на овом свету. Нада се да ће га то „охрабрити за даљу борбу за часни крст, да избаци тиранина из своје крвљу засићене домовине, па да обнови своје жртвенике и огњишта у славу Божју и своју“.⁹⁰

Од рода до политичке нације: идеја о српској заједници у XVIII веку

Појам „нација“ који своје порекло води из латинског језика имао је двоструко значење: једно, произашло из религијског и библијског језика, који су у оптицај ставили Вулгата и учени језик, бремени апостолском традицијом – *gentes et nationes* – у којем се нација јавља само као једна од великих природних раздеоба људске врсте, проистеклих из руку Бога створитеља; и друго, уже значење, које нацију доводи у везу са њеним језичким кореном – *nasci* (рађати се) – и повезује се с малом заједницом, породицом и њеним пребивалиштем.⁹¹

89 Наведено према: V. Klaić, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića*, 276. Јован Рајић у предговору своје *Историје* објављује основну структуру и распоред грађе неoствареног дела *Serbia illustratae* од непознатог аутора (Павла Ритера Витезовића), што показује да је имао прилику да види рукопис. У: Ј. Рајић, *Историја разних словенских народа, најјаче Болгар, Хорватов и Сербов*, I, Беч 1794, непагинирано.

90 Витезовић наводи и оцењује писце и изворе које је користио за своје дело, почевши од попа Дукљанина, Ивана Луцића, Мавра Орбинија и Јакова Лукаревића, али и византијске писце попут Јована Кантакузина. Дело је у фолио формату, садржи 186 страна оригиналног текста и 34 стране допуна и исправки. Дело је остало неиздато, а налази се у Националној и свеучилишној књижници у Загребу. У: V. Klaić, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića*, 277.

91 П. Нора, *Нација*, у: *Критички речник Француске револуције*, 801. Основно значење појма било је дерогирајуће и резервисано за групе странаца који су долазили у Рим, те се налазили у нижем положају од римских грађана. Појам је дуго имао још једно, преовлађујуће значење и односио се на заједницу странаца повезаних местом порекла. У: L. Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press 2003, 4. О историјској повезаности појмова *gentes*, *nationes* и *populus*, у: S. Reynolds, *Regnal Sentiments and Medieval Communities*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press 1994, 139.

Тек током дугог периода у којем су изграђиване модерне државе, добио је и политичко значење – нације као државног народа, друштвеног носиоца државе и њеног суверенитета. Исто тако и појам „народ“ од почетка модерног доба стиче поред свог основног, етничког значења и политичко значење – народ у смислу државног народа или припадника једне државе.⁹² Међутим, унутар сталешки уређених друштава ситуација је изгледала нешто другачије: премодерна политичка нација је била сталешка нација коју су чинили водећи племићи и патрицијски слојеви. Од XIX века насупрот таквој нацији налази се модерна, грађански схваћена нација, независна од било каквих сталешких односа. Политичка појава модерне нације у годинама Француске револуције у наредним деценијама радикално је изменила политички свет и његову рецепцију.⁹³ Предуслов формирању такве модерне нације био је настанак политичке свести унутар ширих слојева становништва, који до тада нису били политички активни. То је био процес у којем су интелектуалци и интелигенција откривали народу да имају заједничке интересе и традиције, и на основу тога развијали даље заједничке политичке циљеве. Национални идентитет који је на тај начин образован, сврставао се уз све остале социјалне идентитете које је појединац имао, попут верског, родног, регионалног или сталешког.⁹⁴

У сржи идеје Светог римског царства немачке нације, коју је дефинисало племство, појам нација се односио на елиту и искључивао је већину популације. Племство није имало разлога да идентификује и изједначава нацију са нижим сталезима. За Лутера, појам „немачка нација“ имао је значење скупа кнежева и племића, а у његовом преводу Библије, „нација“ се појављује једанпут као превод грчке речи „етнија“. Национална свест, претеча модерног концепта, била је ограничена на уски круг људи, а појмови *natio* и *patria* означавали су различите ствари: први је указивао на Царство, а други на политичке обавезе.⁹⁵ Појам „патриота“ био је отворен за различита значењска читавања што је доприносило широком спектру његових интерпретација. *Natio* је у обичном језику изворно означавао групу људи који живе заједно захваљујући истом пореклу, групи која је већа од породице а мања од клана или народа. Тако се говорило о *populus Romanus*, али не и *natio Romanorum*, а тај термин се посебно односио на заједницу странаца.

92 Насупрот њему се налазио појам народа у премодерном периоду, који није са собом носио било какве политичке импликације: H. Seton-Watson, *Old and New Nations*, у: Исто, 135. Упореди: W. Connor, *The Timelessness of Nations*, у: *History And National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*, (Eds.) Montserrat Guibernau & John Hutchinson, Blackwell Publishing 2004, 36–43.

93 *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen: Probleme der Nationenbildung in Europa*, (Hg.) Almut Bues und Rex Rexhauser, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995, 29–30.

94 Исто, 31. Упореди: E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb: Novi liber 1993, 22. Упутно је погледати одредницу о нацији и национализму у: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, (Hg.) Joachim Ritter, Karlfried Gründer und Gottfried Gabriel, Bd. 6, Basel: Schwabe Verlag 1984, 406–411.

95 L. Greenfeld, *Nationalism*, 282–283.

На средњовековним универзитетима појам „нација“ односио се на заједнице студената повезаних географским или језичким пореклом, па су тако на париском универзитету постојале четири нације – *l'honorable nation de France, la fidèle nation de Picardie, la vénérable nation de Normandie* и *la constant nation de Germanie*. Ове дистинкције уведене унутар универзитета упућују на место порекла, али ни у ком случају се не подударају ни са модерним географским поделама, нити са оним што се од XIX stoleћа подразумева под нацијама. Тако се *nation de France* односи на оне који говоре романске језике укључујући Италијане и Шпанце; *nation de Picardie* односи се на Холанђане, од оних из Нормандије до оних који потичу из североисточне Европе; *nation de Germanie* односи се на Немце, али такође и на Енглеze.⁹⁶ Током времена овом термину је проширивано значење, те када Макијавели говори о присталицама царске странке употребљава израз гибелинска нација, док Монтеcкје монахе означава као пијетистичку нацију.⁹⁷ Велики Речник Француске академије из 1694. године доноси другачије виђење нације, јер каже да њу чине: „Сви становници једне исте државе, исте земље, који живе под истим законима и служе се истим језиком.“⁹⁸

Употреба ове речи као збирне именице била је на делу током XVIII века, тако Дејвид Хјум у свом делу *On National Characters* (О националним особинама) истиче да „нација није ништа друго до скуп појединаца који, захваљујући сталној интеракцији, стичу извесне заједничке црте“, док Дени Дидро и Жан д'Аламбер у *Енциклопедији* дефинишу нацију као „реч која се употребљава да би се означила знатна скупина људи који настањују неку територију одређену границама и који се покоравају истој власти“. Монтеcкје у свом *Духу закона* употребљава овај појам када каже да су се „под прве две династије нацијом називали лордови и епископи заједно“. Дакле, када револуционари тврде да „суверенитет припада у суштини Нацији“ сматрају да је нација нешто више него краљ и аристократија. Нешто касније опат Сејес је на питање: „Шта је нација?“, одговарао: „Асоцијација оних који живе под једним општим законом и који су представљени у истој законодавној скупштини.“⁹⁹ Из тога је произлазио став да је нација народно тело којем је власт одговорна преко народне скупштине, али и свака скупина међусобно повезаних људи који одлучују о облику владавине под којим ће живети. Универзалистички револуционарни став се огледа у крајњем

96 У овом контексту појам нација није имао негативни предзнак, штавише, добијао је нови значењски слој. Студент би прихватао такав „национални“ идентитет само док је био у статусу студента, а чим би се вратио у отаџбину таква идентитетска конструкција би губила значај. У складу са специфичном структуром студија тог доба студентске заједнице су функционисале и као групе за подршку које су заузимале ставове у схоластичким диспутима. Резултат тога био је да је појам нација све више почео да реферира, не на заједницу порекла, већ на заједницу мишљења. У: Исто, 4–5.

97 Е. Keduri, *Nacionalizam*, 36–37.

98 П. Нора, *Нација*, 804.

99 Е. Keduri, *Nacionalizam*, 37–38.

закључку да ако би сав народ света одлучивао о заједничком облику владавине, он би чинио нацију. Ситуација је била унеколико другачија код интелектуалаца и учењака XVIII века за које језичко-етничка компонента није била пресудна у схватању појмова патрије и нације. За њих отаџбина није морала нужно бити земља рођења, него држава чијим се добрим законима појединац добровољно приклања, или заједница од које очекује добра дела и за чије добро се бори. Отуда је за интелектуалца просветитељства појам нације често изједначен са становништвом отаџбине које чине све друштвене групације.¹⁰⁰

Овај појам је временом стекао посебно политичко значење по којем се нација схвата као тело сачињено од појединаца који полажу право на то да представљају посебну територију у саветима, скупштинама, законодавним стаљима или да бирају своје представнике у неке од ових. У том смислу црквени савети су били подељени у нације: након окончања Ракоцијеве побуне и завршетка борби између царских снага и побуњеника, приликом склапања Сатмарског мира 1711. године, уговорне стране су биле хабзбуршка династија и угарска нација. У таквом контексту појам нације није означавао целокупни народ који настањује територију Угарске, већ бароне, црквене великодостојнике и племство Угарске, односно мали део популације. У официјелној употреби државне администрације као и институција појединих земаља у XVII и XVIII веку термин *natio Bohemica*, односно његов немачки или угарски еквивалент, није означавао нацију у смислу који јој је доделио касни XIX век. У средњем као и у новом веку под њим се пре свега мислило свеукупно на сталеже који су имали место и глас у скупштини Краљевине Чешке. Сваки друштвени слој или група која је имала политичка права, независно од језичке или верске припадности, чинио је део политичке нације тог времена. Државни сталежи који су уз владара оличавали отаџбину, истовремено су били оличење и сваке провинције, мале отаџбине, из које су долазили.¹⁰¹ У Енглеској су значења појмова попут „јавно добро“ и „држава“ били изведени из латинских речи *respublica* и *patria*, а кориштене су као еквиваленти појму *nation*. То показује да када политички аутори XVI, XVII или раног XVIII века пишу или говоре о нацији као од људи сачињеној независној политичкој заједници, под тиме подразумевају републику или државу у класичном смислу. Употреба речи нација у овом смислу не представља почетак историје модерног национализма, већ пре чини одређено поглавље у дугој историји патриотизма. Језик модерног национализма произашао је из трансформације или адаптације језика патриотизма, при чему су

100 A. M. Drabek, *Patriotismus und nationale Identität*, 161. У етнички разнородној Хабзбуршкој монархији захтев за лингвистичком аутономијом пратио је захтев за политичком аутономијом, што се догађало у раном XIX столећу приликом процеса стандардизације многих језика. За језички стандард узет је језик простог народа, чиме су истовремено стимулисане политичке промене у уређењима средњоевропских држава. У: P. Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, 168–169.

101 A. M. Drabek, *Patriotismus und nationale Identität*, 152.

појму држава и изразу „љубав према отаџбини“ дата нова значења. Модерни концепт националног идентитета могао је да постане делотворан тек када су га прихватили најшири слојеви становништва и када су га патриоте својим ангажманом у довољној мери популаризовале.¹⁰²

Назив Раци за припаднике српске етнице у Угарској био је општезаступљен током XVIII века, како у јавној и политичкој комуникацији између власти и представника српског народа, тако и у међусобној комуникацији унутар народа. Изведено из провинцијалног имена *Рашанин*, на латинском је постало *Rascianus*, а од Мађара су тај назив преузели Немци који су на свом језику употребљавали назив *Ratze* или *Raitze*. И саму православну веру Мађари су називали рацком вером, па су је понекад и сами православни Срби тако називали у комуникацији са припадницима других вероисповести. Штавише, Буњевци и Шокци у Бачкој и Славонији, који су били католичке вероисповести, називали су свој језик рацким.¹⁰³ Такође, у државним списима аустријских и угарских канцеларија за словенско и српско становништво је употребљаван и назив *Илири*. У званичним актима аустријских државних власти овај назив се почео употребљавати, као синоним за Раце и Србе, одмах у почетку XVIII века, да би до краја века потпуно преовладао. Први пут се званично појавио у потврди српских народних привилегија од цара Јосифа I 1706. године, на основу старог римског назива за балканске провинције – Илирик. Тек од времена Јосифа II почео је да преузима превагу назив Срби, да би у првој половини XIX века ушао у државне списе као једино законом признато име за народ српског порекла у Аустријској монархији.¹⁰⁴ За православно српско становништво употребљаван је назив и Грци, по источно-грчкој (православној) вери коју је највећи део њих исповедао. У деловима који су били под управом Венеције, нарочито у Далмацији, словенско и српско становништво називано је и именом Влаха и Морлака. Такође, аустријске власти су, попут босанских мухамеданаца, Власима називале и Србијанце који су се крајем XVII века преселили у Срем и Славонију. Путописац Бенедикт Курипешкић, који је 1530. прошао кроз Босну, забележио је да Србе други називају још и Зигима или мартолозима.¹⁰⁵

102 M. Viroli, *For Love of Country*, 6–8.

103 Р. М. Грујић, *Айолоија српског народа у Хрватској и Славонији*, Београд: Просвета 1989, 42–43.

104 Исто, 44–45. Онај део православне заједнице, коју чине Срби, Власи и Руси, а који није уједињен са Католичком црквом, по краљевском наређењу називао се *неуједињени* (*non uniti*), а не као до тада *шизмајџици*. У званичним документима и државним наредбама официјелни назив за њих је *Наша грађа и верна илирска нација*. У: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, 93–95.

105 Р. М. Грујић, *Айолоија српског народа у Хрватској и Славонији*, 50–51. У непотписаном писму мисионару Рафаилу Леваковићу од 28. септембра 1639. године он се умољава да разговара са члановима Конгрегације за пропаганду вере, да се пошаље неки мисионар многобројним православним Србима који живе на територији Модрушке и Загребачке бискупије и Аквилејског патријархата, а за њих употребљава назив Илири или Власи, или Власи ускоци,

Српско становништво је као заједница препознавано и кроз појам рода, па је тако цар Леополд I 8. фебруара 1700. године позвао сталеже и редове Хрватске да одреде колико припадника влашког или расцијанског рода (*Valachicae seu Rasciane gentis*) треба да се пресели у Славонију и Угарску, јер се за последњег турског рата много тога народа скупило у Хрватској граници.¹⁰⁶ Слично се огледа и у примеру писменог уверења епископа Атанасија Љубојевића, које је добио од представника православног народа из Лике и Крбаве када је 1707. године полазио на црквено-народни сабор у Срем. У том уверењу је стајало да је Љубојевић био њихов владика још под Турцима, те да је с њима делио свако добро и зло, па зато за живота његова никог другог осим њега неће признати за владiku. Уверење је писано ћирилицом, а у његовом овереном латинском препису је забележено да је то копија издана од *tota gens Rasciana*. У једном другом документу се тај исти српски народ назива *tota gens communis Rasciana*, а област у којој живе *Patria Licia et Grbavia*.¹⁰⁷ Такође, о српском становништву се веома често писало као о популусу (народу), што је била веома широка одредница без неког елемента који би ту етничку групу на било који начин ближе дефинисао. Тако је цар Леополд I 1695. године издао заштитну диплому за патријарха Арсенија III Чарнојевића и српски народ који се у дипломи назива *populum Servianum, Rasciani seu Serviani populi, populo Rasciano seu Serviano*. Цар Карло VI је 1722. године издао потврду за пакрачког владiku Стефановића у којој се каже да му се допушта извршавати све владичанске послове, докле год буде заједно са *рашким народом (populo Rasciano)* свога владичанства веран царском дому.¹⁰⁸

О разним називима српског народа током XVIII столећа и њиховој конфузној употреби говори пример у једном писму фрањевачког провинцијала Фрање Ивановића својим гвардијанима у Срему и Славонији. Радило се о томе да је фрањевцима, који су вековима опслуживали католички народ по Босни, Срему и Славонији и стекли много заслуга за веру и народ, власт одлучила да одузме парохије и преда их католичком световном свештенству. Када су фрањевци за то сазнали одмах су послали свог провинцијала у Беч да код царског двора измоли милост, да и даље могу вршити парохијске дужности. Провинцијал је нашао у Бечу неке високе личности за пријатеље и протекторе у овој ствари, који су му саветовали да набави сведочанства и од српског православног народа по Срему и Славонији, да је сав народ с њима задовољан и да са свима у слози живе, јер ће уз помоћ њих моћи на двору много да потпомогну своју молбу. Провинцијал Ивановић се 5. јула 1746. године обратио писмом својим гвардијанима, у којем између осталог пише следеће:

или Срби шизматици грчког обреда. У: М. Јачов, *Сјиси коніреіаџије за ѿројаѿангу вере*, I, 394–395.

106 Р. М. Грујић, *Айолоѿија срјској народа у Хрватјској и Славонији*, 63.

107 Исто, 63–64.

108 Исто, 56–58.

Ovi protekturi rekose mi, da i raczki atestationi verlo ghie (će) nam upart (uprti) u kola; po ovime poznati chie (će) kraglicza, da istim Vlachom mi fratri provintiae Bossanskae jesmo addicti i da mlogo moremo kod isti Vlaha za kuchiu austriansku; serbski officiri nek nam dadu attestatione, da su oni vazda u glubavi i u jedinstvu s nam fratri i s nasega naroda karstjani živili, i jednoscupno s nassima vazda virni bili kuchi austrianskoj, protivu koioi nissu se nikada izneverili, nego vazda jedino, toliko karstjani koliko vlasi, za virnost kuchie austrianske karv prolivali i sada su pripralni, i dokle god vas nas narod illiricki ustoi, pripravan chie biti karv svoju proliti za virnost kuchie od Austriae; tako da žele Vlasi u jedinstvu pribiviti s nami karstjani naroda illirickoga, i žele da mi fratri naroda istoga illirickoga budemo pastiri dusa od nasega puka karstjanskoga; jer ako su vlasi malo u zakonu od nassi oddiliti, nista, ne manie ni malo, nisu oddiliti u narodu, nego istoga naroda illirickoga kako i mi...¹⁰⁹

Појединачни примери, међутим, показују тежњу интелектуалних црквених кругова да се међу православним Србима у Угарској што више ојача јединствени национални идентитет, а један од најбољих начина за то био је кроз верске књиге. Тако је коренички прота Стојан Шобат, уз финансијску потпору горњокарловачког владике Мијековића, саставио 1772. године православни *Катихизис*, који је пре него што је публикован у Венецији 1813, употребљаван у преписима. Овај катихизис је започињао питањем: „Ко си ти?“, на шта је следио одговор: „Ја сам човјек, Србин и хришћанин.“ На питање: „Зашто се зовеш Србин?“, одговор је био: „Зовем се по роду, слову, или језику, оних људи од којих потичем и који се зову Срби.“¹¹⁰ Употребљаван у школама у тој епархији и ширен кроз преписе које су правили свештеници, он је, званичном наредбом епископа Јосифа Јовановића Шакабенте, заведен 1784. године и у пакрачко владичанство, иако је тада већ постојао синодални *Катихизис* који је саставио Јован Рајић. Епископ Јовановић је упутио циркуларно писмо са једним примерком Шобатовог катихизиса свем православном свештенству у Вараждинском генералату, са наредбом да га у року од два месеца мора сваки свештеник за себе преписати и по њему подучавати народ у цркви и ђаке у школама.¹¹¹

Солидарност припадника једне нације почивала је на уверењу о њиховој повезаности преко заједничких предака и/или религије по којој су се разликовали од других заједница. Међутим, да вероисповест није нужно била главни конституент у грађењу националног идентитета говори и пример православног епископа сремског Лонгина Рајића који је приступивши унији, царским декретом 1688. године потврђен у свом достојанству. Након његове смрти 1694. године, на исто место, за епископа Славоније и Срема (*Valachorum Laensem et Sirmiensem*) потврђен је Петар Љубибратић, кога као унијату православни вер-

¹⁰⁹ Наведено према: Исто, 75–76.

¹¹⁰ С. Шобат, *Наук хришћански за малољетну дечицу љавославне источног цркве*, Загреб: Епархијски управни одбор 2002, 9. О православним катихизисима у Карловачкој митрополији у XVIII столећу: В. Вукашиновић, *Српско барокно дојословље*, 73–84.

¹¹¹ Р. М. Грујић, *Ајолођија српског народа у Хрватској и Славонији*, 166–167.

ници нису хтели да признају за свог епископа. Он је међутим поново потврђен на то достојанство декретом из 1699. године, у којем се каже да се његов подвлаштени народ у Славонији и Срему назива *Valachi sive Rasciani*. Након смрти епископа Љубибратића 1704. године на епископске положаје у Славонији и Срему су постављани само православни епископи, који се у званичним документима називају архиепископима или епископима рашког, српског или илирског народа.¹¹² У попису Славоније од 1697, 1698. и 1702. године забележено је на много места да ту станују Срби православне вере (*Rasciani fidei acatholicae*, *Rasciani graeci ritus*, *Rasciani*, *Rasciani rustici*), али и Срби католичке вере (*catholici Rasciani*, *Rasciani fidei catholicae*). Тако поред православног народа, кардинал и надбискуп острогонски Леополд гроф Колонић помиње 1703. године српски род (*Gens Rasciana*) у јужној Угарској и Славонији, те затим препоручује фрањевце за тамошње Србе католичке вере.¹¹³ Осорски бискуп Матија Караман, у једном писму из 1744. године у којем се буни против православних Срба у Далмацији, наводи да је кардинал Колонић од Колегијума за пропаганду вере у Риму тражио да се у Хрватској постави српски владика католичке вере (*un vescovo serviano cattolico in Croazia*), па спомиње Теофила Пашића као таквог (*vescovo serviano cattolico*).¹¹⁴ Да су многи католици по Хрватској и Славонији у XVIII веку сматрали себе Србима сведочи и Матија П. Катанчић (1750–1825), који каже:

Оно је заиста нашим Илирима тако познато, да се свуда Србљима зову, не само они који живе у Србији него скоро по свему Илирику а и по Дацији, особито они који су грчкога закона који мисле да се тим највише од других разликују, што се зову Србљи и Србљани.¹¹⁵

Крај осамдесетих и почетак деведесетих година XVIII века у целој Хабзбуршкој монархији био је обележен великим бројем захтева централној власти за доношењем устава на којем би се базирали основни закони. Устав је у јавности интерпретиран као нови уговор између суверена и нације, а жељу за њим су исказали сталежи различитих скупштина. Чешки сталежи су овај захтев представљали као захтев „читаве земље и као глас народа, који је стар као и истинита реч Бога“. На једној седници скупштине сталежа из 1791. године они су се први пут представили као „репрезенти нације“ који говоре у име различитих слојева грађанства и државе, док су у првом писменом обраћању цару Леополду II себе дефинисали као представнике „свих чешких сталежа и читаве нације“.¹¹⁶ Тако Сава Текелија у своме говору на Темишварском сабору 1790,

112 Исто, 56–58. Виндиш у *Ојису краљевине Угарске* такође наводи податак да у Угарској Католичка црква има 1991 парохију, Православна 1274 (без Темишварског Баната), лутерани 180, калвинисти 1015. У: K. G. Windisch, *Geographie des Königreichs Ungarn*, 96.

113 Р. М. Грујић, *Ајолопија српског народа у Хрватској и Славонији*, 57–58.

114 Исто, 74.

115 Наведено према: Исто, 156.

116 А. М. Drabek, *Patriotismus und nationale Identität*, 158.

разматрајући питање посебне територије за српски народ, каже следеће: „Шта више било би за наш народ, који је за краља и краљевине толике заслуге стекао, славно и корисно, да у собственој и домаћој провинцији живи, у којој би могао „биће своје“ учврстити.“¹¹⁷ Оваква ауторецепција била је показатељ да је нација почела да добија своје политичко одређење у смислу схватања француских револуционара, и да је за појединце представљала нешто више од онога што је значила у претходним временима.

На такве крупне идејно-политичке промене у држави реаговали су и угарски сталежи, грађанство и интелигенција. Када је Јосиф II на самрти повукао све своје противуставне уредбе, у Угарској је национална еуфорија достигла врхунац. Одмах су почеле припреме да се круна Светог Стефана, коју је Јосиф II чувао у Бечу као музејски експонат врати у Будим.¹¹⁸ Жупаније су за ту прилику организоване посебно племићке чете (бандерије), које су, поред враћања круне, биле задужене и за њено чување. У градовима се одједном више није носила „немачка“ грађанска одећа већ је у моду ушла племићка ношња куруца са почетка XVIII века, о чему Алексије Везилић у писму митрополиту Путнику од 12. марта 1790. године јавља следеће:

От како је император преставио се, Мажари ходе аки би највећи триумф добили. Цофове многиј изоцјекли, калпаке и просте опаклије носе, госпође мажарске шофове побациле, капе ђурдије, и чизме црвене носе и с тим оделом диче се. Није описати какове фигуре Мажари у садашњем оделу чине. Кад со иноплемеником говоре, главу односе како свирци бачкиј – и нам јазиком [латинским] не, но мажарским отговарајут. Јошт да не знам мало мажарскиј нигди овде не би се смео показати.¹¹⁹

Вест о смрти цара стигла је у Будим истог дана када и круна, али је објављена неколико дана касније, да би се свеопште славље могло привести крају. Иза оваквих манифестација крили су се различити планови високог племства о отцепљењу од Аустрије, а истовремено се појавило и много брошура и политичких списа о будућем уређењу Угарске. Паралелно су вођени и тајни преговори са пруским двором о томе ко би од пруских принчева могао да заузме угарски престо.¹²⁰ Овакву активност је посебно инспирисало сазивање угарског Државног сабора, који се окупио после двадесет и пет година, а који је сазвао нови цар Леополд II 1790. године. Племство је систем Јосифа II схватало као раскид друштвеног уговора закљученог између владара и племићког сталежа, а тај раскид је политичкој нацији, коју су скоро искључиво чинили они, давао легитимно право да закључи нови уговор. Нацрти устава и програми реформи покушавали су да дају основе за закључивање новог друштвеног уговора, а од

117 Аноним, *Народни конјреси овостјраних Срба*, у: ЛМС 105 (1862), 118.

118 P. G. M. Dickson, *Joseph II's Hungarian Land Survey*, 612–613.

119 С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темешварски сабор 1790*, 19.

120 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 380.

свих планова који су се појавили, тежње и захтеве племства је најпотпуније објединио један од вођа племићког покрета Петер Балог из Оче, који је био и судија краљевског Врховног суда. Према његовој замисли, пошто се Јосиф II није крунисао за мађарског краља, династија је изгубила право на мађарску круну, те би Угарска требало да буде независна у односу на остале хабзбуршке земље. Водећу улогу у њој имало би средње племство, због бројности снажније од аристократије и владара. Утицај сталежа требало би да дође до изражаја у извршној власти, у сенату, у војсци, у вођењу самосталне унутрашње и спољне политике, као и у монетарној политици и законодавству. Поред тежњи за ограничавањем власти краља и аристократије, у уставни нацрт средње племство је уградило и идеје просвећености, као и неке идеје Француске грађанске револуције, уз наглашавање да се под „народом“ и „нацијом“ подразумева племство, и то посебно средње племство.¹²¹ Већи део племства, у еуфорији насталој после Јосифове смрти, желео је пре свега да поврати своје некадашње повластице, као и да редукује број оних који би могли да уживају у благодетима новог уставног поретка, мислећи пре свега на пробуђено грађанство.

Наравно, процес потпуне промене садржаја појма нација и недоследности у његовој примени, поготово са аспекта бечког двора, потрајале су и наредних неколико деценија.¹²² Да је то заиста било тако показује и покушај његовог тумачења које је дао канцелар Метерних (Klemens Lothar Fürst von Metternich) 1817. године. Тежећи да идејно разјасни појмове *држава*, *нација* и *језик*, он је, у склопу широких друштвених и социјалних реформи, појам нације видео као свеукупност становништва царевине уређене у виду федеративне државе, док би њени саставни делови (провинције, кнежевине, области) задржали конотацију *националности* својим специфичним природним факторима попут климе, језика или обичаја. Та специфична националност била би лична ствар сваког поданика и држава не би утицала на његово одређење.¹²³

Устав, закони и патриотизам

Последње деценије постојања Светог римског царства представљале су важну етапу у процесу формирања немачке нације у чему су битну улогу играле и друге нације са којима је она делила државу. За све њих био је карактеристичан осећај патриотизма који су неговали према заједничкој држави, али код сваке од ових група постојали су и паралелни осећаји лојалности. Државни патриотизам, развијан код поданика, представљао је израз новог, социјалног ин-

121 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 381–382.

122 А. М. Drabek, *Patriotismus und nationale Identität*, 159.

123 Исто, 160.

тереса просвећених слојева у циљу личног ангажовања за добробит домовине. Нова политичка етика је идентификовала судбину појединца-патриоте са судбином државе и у том правцу је стимулисала сва његова позитивна осећања.¹²⁴

Снажан патриотски излив усмерен према Светом римском царству појавио се код поданика у последњој трећини XVIII века као последица кризе у којој се Царевина нашла. Лагано растакање након Седмогодишњег рата, изазов оснивања савеза немачких кнежева из 1785. године, опасност коју је произвела Француска револуција и револуционарни ратови деведесетих година, били су главни разлози да Царевина буде препозната као патрија. Појаву овог рефлекса савременици су препознавали као могућност да се успостави нови реформски курс у правцу грађанских либералних захтева и жеља. Прву кризу идентитета и низ недоумица код елите изазвао је Седмогодишњи рат 1756. године у којем су, између осталих, међусобну битку водиле и две немачке државе – Аустрија и Пруска. Сукоб између једног изборног принца (Фридриха II) и цара (Јосифа II), односно једне државице и остатка царевине, наметнуо је питање о томе шта је то немачка отаџбина. Фридрих Николај, један од водећих берлинских интелектуалаца и књижевника, поставио је низ таквих питања у свом делу *Sebaldu Nothanker* (*Себалд Ноћанкер*): „Где је сада наша домовина у овој ратом опустошеној Немачкој? Немци се боре против Немаца... За кога би требало ми да се боримо? Кога желимо да нападнемо? Кога да заштитимо? За шта да положимо животе?“¹²⁵ Томас Абт (Thomas Abt), још један интелектуалац из истог просветитељског круга, у свом спису из 1761. године под насловом *Vom Tode für das Vaterland* (*О смрти за отаџбину*) изнео је идеју о добровољном жртвовању грађанина-појединца за државу. На позадини ратних искустава и просветитељских идеја, мобилисала се шездесетих година јавност која је уобличио нов облик патриотске идеје са тежиштем на захтеву за еманципацијом. Идеја слободе односила се на концепт грађанских слобода заснованих на законима, сличних онима које је Монтескје описао у *Духу закона*: слободу штампе, мишљења и вере, могућност економског развика и социјалног успона, или правну сигурност за живот и имовину. Просвећени грађанин није више био само поданик државе, већ је желео од државе заштиту сопствених права.¹²⁶ Томас Абт, поклоник култа Фридриха II,

124 Изградња националних идентитета у оквиру хетерогеног Царства текла је паралелно са његовом модернизацијом, што је током времена довело до стварања националних темеља код малих државица унутар Царства. Овај регионални патриотизам је постао мотор развика који се у XIX веку трансформисао у национални покрет. У: O. Dann und M. Hroch, *Einleitung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, 9–10.

125 A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, у: Исто, 19–20.

126 Немачко друштво је било издељено на групе које су једна другу гледале са презиром и мржњом, а прелазак из једне у другу је био веома тежак. Аутори који су поставили посткантовску теорију државе припадали су групи која се налазила релативно ниско на друштвеној лествици, и углавном су били синови свештеника, занатлија или ситних земљопоседника, који су некако успели да постану универзитетски студенти, махом на теологији. Након завршетка студија схватили су да њихово знање не отвара ниједна врата, да су и даље у истој

видео је у пруском државном систему могућност остварења ових претпоставки, док, насупрот томе, од царевине није очекивао ништа. Сматрао је да поданик не треба да има било какву обавезу према царевини, већ само према ономе што сматра својом отаџбином, а то је земља чији закони га штите и чине срећним. Ситуација у питањима грађанских слобода се знатно разликовала међу многобројним немачким државама које су углавном имале апсолутистички систем владавине. Ретке су биле оне које су својим грађанима гарантовале слободу штампе и мишљења.¹²⁷

Насупрот ставовима које су о патриотизму и Царству заузимали интелектуалци попут Абта, налазиле су се идеје патриота који су Царство сагледавали као отаџбину. Најпознатији заступник оваквих ставова био је царски правник и публициста Фридрих Карл фон Мозер (Friedrich Carl von Moser). Током и кратко после Седмогодишњег рата, Мозер је био један од водећих државника који је заговарао идеју о очувању Светог римског царства, његових закона и традиције. Као добар хришћанин и немачки патриота инсистирао је на сепарацији клерикалних и политичко-секуларних функција, и противио се Абтовој идеји политизације црквеног клера сматрајући да није њихов друштвени задатак да се баве политиком, већ да се моле и пружају духовну утеху.¹²⁸ У свом најпознатијем делу *Von dem Deutschen Nationalgeist* (О немачком националном духу) објављеном 1765. године износи ставове у корист чвршћег јединства Царевине, критикујући идеје о њеном слабењу и разједињавању. Аргументација коју пружа говори о Немцима као о једном народу, истог имена и језика, под једним владарем, са истим законима и дужностима, уједињеним у националну заједницу у циљу остварења вишевековне тежње за слободом. Проблем је уочавао у малим мили-

друштвеној класи на коју је необразовано племство гледало са презрењем. Иако су поседовали културу, знање, способност и залагали се за живот акције, они су били осуђени да проводе године чекајући да буду унапређени у бедне пасторе, или су радили као учитељи у племићким домаћинствима, у којима су били у мало бољем положају од послуге. Овим људима друштво је изгледало као хладно, бездушно место у којем су осуђени да бораве. У: E. Keduri, *Nacionalizam*, 62–63. Више о Абту и његовом делу у: B. W. Redeker, *Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German „Public“*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 58, No. 1. (Jan., 1997), 88–91.

127 Свето римско царство састојало се из око 300 територијалних јединица, 51 царског града, и 1.400 поседа царских витезова, а читав међудржавни систем се заснивао на старој, традиционалној хијерархијској структури. У: A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, 21–22.

128 Једна од важних тачака којој је Мозер посвећивао пажњу у својим расправама било је питање да ли је хришћанима дозвољено да употребљавају оружје и није ли то у супротности са неким од основних Христових учења, попут говора о љубави према непријатељу у Проповеди на Гори. Насупрот католичким ставовима које је изнео још Тома Аквински, Мартин Лутер се успротивио учешћу свештених лица у рату, сматрајући да је такво понашање у колизији са хришћанским учењем. У: D. de Levie, *Patriotism and Clerical Office*, 623–626. Упореди: N. Vazsonyi, *Montesquieu, Friedrich Carl von Moser, and the „National Spirit Debate“ in Germany, 1765–1767*, у: *German Studies Review*, Vol. 22, No. 2 (May, 1999), 234–240.

таристичким државицама, попут Пруске, које су своје жеље и потребе стављале испред потреба Царевине, а за такву политику користиле своју нарастајућу војну моћ. Мозер је начин за превазилажење проблема видео у устројству Царевине као политичко-религиозног савеза, са сталежима као носиоцем целокупног система и царем као највишим заштитником и судијом, на врху те сталешке пирамиде.¹²⁹ Хармоничан однос цара и сталежа био би гаранција мира, реда и слобода у држави. Међутим, након резултата немилосрдног Седмогодишњег рата Мозеров оптимистички концепт повратка под окриље цара савременици су оштро критиковали. У тој бици употребљавали су античка дела, попут Тацитових, као аргументацију која је доказивала старе германске тежње ка слободи и независности, те истицали управо Германију као место где је уобличен енглески политички систем.¹³⁰

Док су друге земље, попут Русије и Француске, имале на челу апсолутистичког владара, Царство је због својих чланица са различитим политичким уређењима тешко могло да буде перципирано као модерна држава.¹³¹ Либерализам племићких слојева није имао ништа са слободама грађана и осталих поданика, чега су просвећени појединци били итекако свесни. Због тога су често као пример истицали жалосно стање народа насупрот одличном животу аристократије. Мозер је био један од интелектуалаца који се залагао за остварење грађанских слобода заснованих на закону, који би укључио и цара и аристократију. И он се у својим текстовима позива на старе германске слободе као топос славне прошлости коју употребљава у циљу оправдавања националних захтева за слободом. Тако конципиране слободе Мозер је подигао изнад традиционалног схватања слободе као аристократских привилегија, на ниво конституционалног принципа. Уводи појам „национални дух“ и интерпретира га, не само као дух двора, већ као нешто што је заједничко свим Немцима, од цара до последњег поданика. Тај дух твори патриотско осећање које се могло развити само у слободном поретку заједнице држава (царства).¹³² Тиме што је уздигао немачке слободе до законског принципа, проширио их на све поданике и интерпретирао их у смислу грађанских права (право на слободу изражавања, имовине и живота), Мозер се приближио прогресивним ставовима великог покрета грађанске еманципације. Главна парола коју је прокламовао била је „Слобода и закон“. Сагледавајући Царство као отаџбину, он је у уставу видео национални интерес који би довео до стварања слободне Немачке засноване на савезу држава и поштовању закону.¹³³

129 H. M. Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, 295–296.

130 A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, 23–24.

131 G. Oestreich, *Neostoicism and the early modern State*, 199–220.

132 H. M. Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, 303–306.

133 A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, 24–27.

Патриотско осећање према Светом римском царству, како га је формулисао Мозер након Седмогодишњег рата, није се, дакле, заснивало само на очувању Царства као политичко-религиозног савеза, већ и на захтеву да поданици добију законом потврђене грађанске слободе. Као заговорник грађанске еманципације Мозер се често налазио насупрот апсолутистичким захтевима владара, кнезова и високог племства. Због тога је сматрао да би идеја централног законодавства које би важило за све државе и области Царства гарантовала слободу сваког појединца и представљала отеловљење националног духа. Овај патриотски осећај према Царству подразумевао је исти такав осећај и према уставу, претварајући се постепено у законодавни патриотизам са тежњом да се ограничи неограничена власт. Главна очекивања у том процесу усмерена су била на цара као на врховног владара, нарочито после 1765. године када је Јосиф II изабран за цара Светог римског царства. Већ годину касније започео је реформу највиших судова у Царевини чиме је учврстио општа надања у обнову отаџбине и њен поновни процват. Хердер је 1780. године у својој песми *An den Kaiser* испојио своја патриотска очекивања према отаџбини очекујући од цара да учврсти „једну немачку отаџбину“ и „један Закон“. Међутим, рат који је започео између Јосифа II и Фридриха II око баварског наслеђа након смрти баварског војводе Максимилијана 1777. године, повећао је популарност пруског краља који се представио као заштитник закона, а умањио је симпатије према цару који је, прекршивши законе, умарширао у Баварску.¹³⁴ Рат вођен оружјем, речима (памфлетима, текстовима) и сликом (графичким листовима), представљао је борбу за придобијање јавног мњења у Царству, а главни учесници у тим биткама били су интелектуалци и уметници у служби једне или друге стране.¹³⁵

Грађански слој, као трећа страна у сукобу, имао је своје посебне патриотске циљеве: потврђивање и поштовање законске регулативе за све друштвене групе, буђење националне самосвести и окупљање свих Немаца и стављање под једно законодавство. У публицистици тог времена истицан је идеал царства као слободне републике коју чини федерација моћних држава. То је било потпуно супротно од централистичких тежњи бечког двора и политике Јосифа II. Разлика у ставовима између грађанских списа наклоњених федерацији и пропаганде двора била је огромна и у њима је позивано на радње и дела против деспотског владара. За противнике ове уније цар је представљао стварног заштитника и обновитеља општих немачких слобода, а у сукобима око Баварске видели су прве знаке кризе Царства. Савез кнежева је у очима грађанских поборника изгледао као нова идеја о федералном устројству Царевине где би цар био „председник“ националне заједнице. Њихови противници не само да

¹³⁴ Исто, 28–31.

¹³⁵ M. Umbach, *The Politics of Sentimentality and the German Furstenbund, 1779-1785*, у: *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1998), 679–680. Упореди: A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, 32–36.

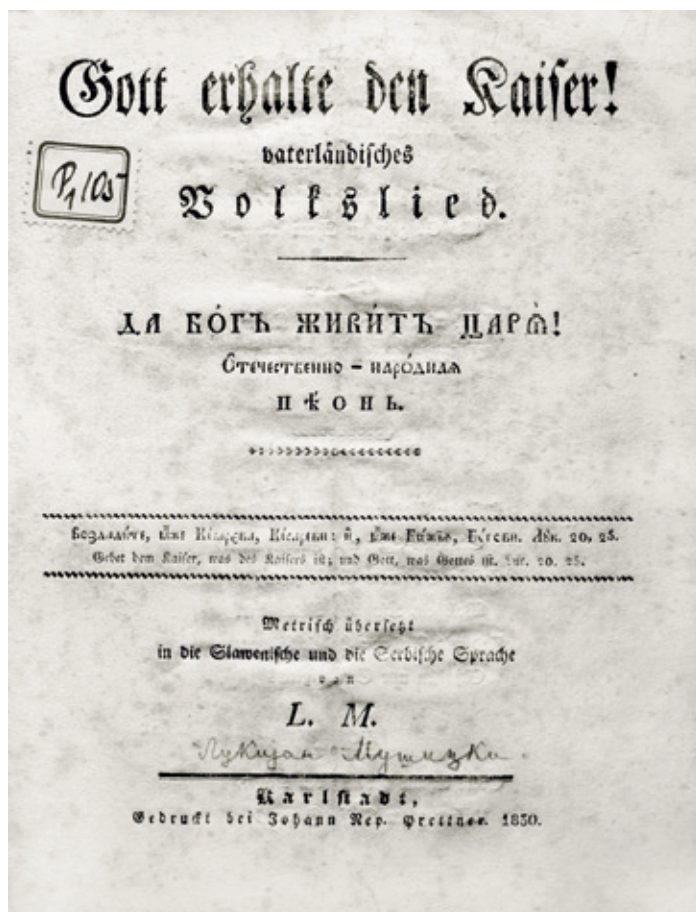
су желели још јачи утицај цара на политичка збивања у Царству, већ су тежили и смањивању сталешких права независних и полузависних кнежева и владара. Код друштвених група које су неговале осећај патриотизма према Царству оправдање употребе силе од стране цара сматрано је нужним за очувањем законитог уређења у царевини.¹³⁶ Савез кнежева је од грађанског staleжа перцепиран као бранитељ грађанских слобода које нису тумачене индивидуално, већ корпоративно.¹³⁷ Међутим, ни Јосиф II, а ни Фридрих II нису били заинтересовани за спровођење таквих реформи на нивоу царевине, бојећи се губитка суверенитета и ограничења власти. Велико разочарање грађана-патриота наступило је када Савез кнежева није реализовао њихове жеље, па је због тога опао и ентузијазам према њиховој оружаној сили и унији.¹³⁸

Дискусија о овом питању је изнова подстакнута новим важним догађајима: Револуцијом 1789. године и француским ратовима вођеним на територији Светог римског царства. Немачке патриоте су своје жеље поново усмериле у правцу јачања закона и просвећеног апсолутизма, демократија је изједначавана са анархијом и одбаћивана као погрешна идеја, а насупрот револуционарној демократској слици ужаса уздизан је идеал конституционализма. Парадоксално, то је довело до новог јачања симболичке фигуре владара, оца отаџбине, који је, у очима патриота, из ратних година изашао оснаженог ауторитета. Талас разарања који је протутњао централном Европом, афирмисао је идеју државног јединства оствареног кроз уједињујућу личност не више немачког, већ аустријског цара. Управо у то време настаје и химна посвећена Францу II, коју је на речи Лоренца Леополда Хашке (Lorenz Leopold Haschka) компоновао Јозеф Хајдн (Joseph Haydn) 1797. године (Сл. 102). Та патриотска песма *Gott erhalte Franz den Kaiser* (Боже чувај цара Франца), позната и као *Kaiserhymne*, постала је химна Аустријске царевине и са периодичним модификацијама функционисала током читавог XIX столећа. За потребе поданика различитих нација била је преведена на више језика: мађарски, чешки, хрватски, пољски, словеначки, румунски, италијански и украјински. Химну је на српски превео и метрички уобличио Лукијан Мушицки, епископ горњокарловачки и чувени песник тог времена. Публиковао је 1830. у Карловцу под насловом *Да Бої живиѝ цара! Ойћечесѝвено-народна ѝесма*, а панегирички текст одражава обновљене идеале просвећеног апсолутизма, новог државног јединства и конституционализма.

136 Само неколико дана након што је 1799. године у Вајмару одржана седница из које ће настати Савез кнежева, Јохан В. Гете је започео рад на првој верзији свог дела *Ифиѝенија на Тауриѝи*, у којем се бави конфликтом између политичке силе оличене у краљу Тоасу и индивидуалним правима оних који су били немоћни да се бране силом, оличених у Ифигенији и њеним сународницима. Паралела са актуелном политичком ситуацијом у држави била је очигледна. У: М. Umbach, *The Politics of Sentimentality and the German Furstenbund*, 687.

137 Исто, 681.

138 A. Waldmann, *Reichspatriotismus im letzten Drittel des 18. Jahrhundert*, 46–49.

Сл. 102. Лукијан Мушицки, *Да Бої живиѣ цара! Оѣчестѣвено-народна ѣсма*, превод патриотске песме *Gott erhalte Franz den Kaiser*, 1830.

Током последњих година XVIII века притисци који су долазили споља, као и унутрашњи проблеми који су потресали Царство, све више су нарушавали његову слику у очима поданика и показивали да се оно убрзано претвара у сенку некадашње моћи.¹³⁹ Време грађанске еманципације видело је слободу у њеном традиционалном облику као привилегију виших слојева и пружио је отпор таквом стању ствари. То сазнање о могућности сопствене слободе водило је даље ка јачању захтева ка општим слободама, чији гарант је препознат у врховном закону.

¹³⁹ Исто, 50–54.

Српске привилегије као конституција

Посебан проблем који је српска елита на челу са карловачким митрополитима током XVIII века периодично покушавала да разреши тицао се закона на којима се заснивао њихов политички положај у Хабзбуршкој монархији. Све погодности, олакшице, као и недостаци, произишавали су из тога што се политички статус карловачких митрополита и српског православног народа изводио из одредби привилегија које им је у неколико наврата доделио Леополд I. Те привилегије, које је гарантовао ауторитет владара, пружале су основ за права по којима се српски народ издвајао од осталих народа у Угарској, као и за конфесионалне слободе какве је уживала ретко која мањина у држави у којој је католицизам био званична религија. Проблем је лежао у томе што су те привилегије биле производ владарске милости, која се могла мењати онако како је захтевала политичка ситуација. Отуда су српски верски лидери од почетка XVIII века водили сталну политичку борбу или за потврђивање привилегија од стране владара или за њихово увођење у угарске законе од стране угарске Дијете. У сваком случају, привилегије су за српско православно становништво у Угарској имале снагу закона који је одређивао њихово политичко понашање, обезбеђивао им слободу и заштиту од верског и феудалног угњетавања. Због тога је борба за поштовање одредби привилегија, нарочито током друге половине XVIII века, схватана као вид конституционалног патриотизма заснован на праведним захтевима православних поданика српске етнице.¹⁴⁰

Када је царска војска 1688. године освојила Београд и продрла на Балканско полуострво, тамошњим словенским народима, пре свега Србима и Бугарима, као и Албанцима, упућен је царски проглас којим је најављено блиско ослобођење од турске власти, што је хришћански део становништва дочекао са ентузијазмом. Идеја о том повезивању са хришћанским поданицима у Турској није била нова, а бечки двор је већ неколико година раније настојао да преко Ђорђа Бранковића, брата ердељског православног епископа, успостави везе са тамошњим првацима. Цар Леополд I је 1683. године доделио Бранковићу титулу барона, а 1688. титулу грофа, пошто су га његови сународници и суверници изабрали за свог војводу, а пећки патријарх му свечано дао благослов на то звање.¹⁴¹ Ђорђе Бранковић је затим самостално узео титулу „природног наследног господара или деспота Србије, Босне, Мезије, Бугарске, Тракије, Срема и свих земаља од Осека до Цариграда“. Његов утицај је допринео да се више хиљада Срба латило оружја и подигло на устанак, на чије чело је стао патријарх Арсеније Чарнојевић, који је, као

¹⁴⁰ О кључним питањима у вези са царским привилегијама додељеним српском народу у Хабзбуршкој монархији, упутно је погледати: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рају 1683–1699*, 552–572. Такође: А. Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији*, 260–268. Упореди: Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 13–41.

¹⁴¹ Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, 352–357.

и његов претходник Максим, у акцији хришћанских држава, како Хабзбуршке монархије тако и Млетачке републике, препознавао начин за излазак из турског поданства.¹⁴² Међутим, такав његов чин није наишао на добар пријем код маркгрофа Лудвига Баденског, команданта царске војске, који је, по царском налогу, Бранковића затворио, а затим га послао за Оршаву и Сибињ.

Затварање грофа Бранковића начинило је снажан негативан утисак на устанике који је двор настојао да ублажи другим мерама, па је тако 6. априла 1690. године упућен проглас *Litteras Invitatorias* народима Албаније, Србије, Мезије, Бугарске, Силистрије, Македоније и Рашке са позивом да се прикључе победоносним царским трупима. Цар је у писму нудио заштиту од Турака, строгу војну дисциплину царских трупа и посебну наклоност и милост онима који се добровољно потчине законитој царској власти. Даље, цар истиче да је његов циљ да:

...и све друге хришћане, из грозног турског ропства отлемо, и пређашњој слободи, пређашњим повластицама и пређашњем савезу са телом од којег зависе повратимо, укинувши сваку злоупотребу, и поправивши штету турским тиранством нанесену, и повративши сваком своје право. – Због тога све народе који по свој Албанији, Србији, Мизији, Бугарској, Силистрији, Илирији, Македонији, Расији станују, и друге земље које од предречене Наше краљевине Угарске зависе, и све друге народе који под јармом турским стењу, благо опомињемо да побожној и отачаској Нашој жељи одговарајући, у овој тако повољној прилици, када су турске снаге у толиким погибијама победним Нашим оружјем сатрвене, за своје спасење и ослобођење и закон хришћански, сви на Нашу страну пређу и против Турака на оружје устану...¹⁴³

Заузврат, Леополд I као законити владар обећава да ће поштовати постојећа права, слободе и повластице код свих оних који му се прикључе у рату:

...свима предречним народима и земљама, које су нама као краљу Угарске потчињене и које ће се законито потчинити, задржавши поглавито слободу, повластице и права своје вероисповести и избора војводе, да ћете изузети бити испод сваког јавног терета и данка, али изузевши стара и обична права краљева и госпode која су постојала пре сваког упада турског, и укинувши у овима сваку злоупотребу турским господством уведену, осим у случају ратне нужде, где ћете за ваше сопствено спасење и одбрану, на начин добровољног данка, по могућству давати нужне прилоге, да се војске Наше одржати, земље бранити, и ратни терети сносити могу. А кад се турски јарам збаци све ћемо у стару форму и надлежни ред за будуће по жељи и на задовољство ваше довести, и повратити свакоме своје право и слободу вероисповести, повластице и слободе од терета, свима и сваком поједином даваћемо праву, и свима ћемо дати најобилнија сведочанства милости, благонаклоности, благости и очинске Наше заштите... Радите дакле Бога ради, да повратите вероисповедање, спасење, слободу,

142 О пећком патријарху Максиму постоји податак да је био наклоњен цару Леополду I коме је честитао долазак на престо, на шта му је овај као дар послао крст са дијамантима. У: Р. Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, 98.

143 Наведено према: Ј. Радонић, М. Костић, *Српске јеривљење од 1690. до 1792*, 89. Детаљно о Великој сеоби 1690. године у: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом райу 1683–1699*, 524–528.

безбедност вашу, без страха пређите на Нашу страну, куће ваше и пољску радњу не остављајте, ваше другове позовите да вашим стопама следују, и прилику ову од Бога и од Нас вам дану, која се никада више повратити неће, употребите, ако ћете за себе, ако за синове ваше, ако најпосле за мило отацтво и спасење да се старате, уосталом вама свима и појединце јасно нудећи Нашу царску и краљевску милост.¹⁴⁴

Међутим, војна срећа се преокренула и врло брзо је турска војска кренула у офанзиву, потискујући аустријске трупе.¹⁴⁵ Повлачење војске преко Дунава условило је и егзодус народа и његове црквене и политичке елите, који су бежали у страху од одмазде. Пре него што су прешли у Хабзбуршку монархију патријарх је са епископима и световним лидерима 18. јуна 1690. године одржао сабор у Београду, на којем су прецизиране молбе изнесене пред владара. Ову представку је цару у Бечу предао епископ јенопољски Исаија Ђаковић, а у њој је тражено следеће: слободно исповедање православне вере, као и да архијереји имају право визитације цркава и манастира; слободан избор патријарха који ће по старом обичају постављати митрополите, епископе, игумане и свештенике; ослобођење јерархије и свештенства од свих дажбина, као и право да им суде њихови црквени судови; да се све цркве које су Турци отели врате под патријархову власт; да се власт патријарха распростире над Србима са обе стране Дунава и Саве, онако како је било док су Турци господарили највећим делом Угарске; као што је патријарх био духовни пастир и поглавар свих Срба под султановом влашћу, тако и надаље да се патријархова власт распростире у земљама „...где је год под часним крилом светлог цара римског, где се налазе сад и после наших људи грчког закона“.¹⁴⁶

Приморан на уступке услед дефанзиве у којој се налазила царска војска, као и услед страха да ће турска војска лако поново освојити слабо насељене јужне крајеве Угарске, уколико не буде имао поданике који ће тај простор попунити, Леополд I је позитивно одговорио на ове молбе и исте потврдио званичним документом – Привилегијом – коју је објавио 21. августа 1690. године. У њему се обраћа најпре Арсенију Чарнојевићу, архиепископу Срба источне цркве грчкога обреда, а затим епископима и свим другим црквеним и мирским staleжима, капетанима, поткапетанима, најпосле целом општинству истог грчког обреда и народа српског, по Грчкој, Бугарској, Рашкој, Херцеговини, Далмацији, Подгорју, Јенопољу и осталим местима. Стављајући православне досељенике под највишу заштиту, цар даље у документу нештедимице просипа зраке своје милости:

...најмилостивије примисмо вашу понизну захвалност, што смо вас из чељусти варварског турског тиранства отели и пређашњој слободи повратили, као и ве-

144 Наведено према: Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792.* 90.

145 Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рају 1683–1699*, 527–529. Упореди: В. Стојанчевић, *Српски народ у својој новијој историји: крај XVII – почетак XX века*, Нови Сад: Прометеј 1998, 21–30.

146 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792.* 20–21. Упореди: Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабзбуршкој*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1994, 17–18.

читу обавезаност, којом исповедате да сте Нам ви и ваши потомци због толиког учињеног добра обвезни, истина по дужности вашој, али на Наше у толико веће задовољство што признавши ваше право, и себе у крило милости и благонаклоности Наше, као вашег господара и законитог краља одавајући, с похвалном духа крепости изјављујете, да вам отада под сенком Наше заштите ваља и живети и мрети. Сматрајући не толико ово ваше Нама одвећ мило сведочанство и изјаву, при-
мамо благонаклоно вас све скупа и поједине у нашу царску и краљевску заштиту, колико да се тим изредна ова намера у вашим духовима утврди, и синовима непрестано улива, и у свима случајевима стварним доказима све већма и већма укрепи. [...] А да бисте и ви узајамно благодот и сласт Наше владе и господства већ на самом прагу осетили, ваше молбе с прирођеном Нам благошћу одобравајући, милостиво смо закључили: Да по обичају Србаља источне цркве грчкога обреда и по пропису старог календара слободно опстојати можете, и да вам како досада тако и унапред никоји црквени или световни сталежи никакве досаде чинити не могу; и нека вам слободно буде између себе, сопственом влашћу, из српског народа и језика постављати себи архиепископа, кога ће црквени и световни сталеж између себе бирати. И овај архиепископ нека има слободну власт располагати свима источним црквама грчког обреда, епископе посвећивати, свештенике по манастирима распоређивати, где буде нужно цркве сопственом влашћу зидати, по варошима и селима српске свештенике намештати: једном речи, како и досада да буде поглавар над црквама грчког обреда и над општинством исте вероисповести, и да има власт њима располагати, сопственом влашћу црквеном, по повластицама које вам дадоше претходници Наши, некадашњи блажене памети краљеви Угарске, по свој Грчкој, Рацији, Бугарској, Далмацији, Босни, Јенопољу и Херцеговини, као и у Угарској и Хрватској, где их фактично има, и уколико и докле Нама сви скупа и појединце верни и привржени буду. Даље црквеним сталежима, као архиепископу и епископима, монасима и свакога реда свештеницима грчкога обреда у манастирима и црквама нека остане власт располагати, тако да нико у предреченим манастирима, црквама и резиденцијама вашим никаква насиља чинити не може; него од десетка, данка и квартира да буду ослобођени као и пре, нити да има ико од световњака, осим Нас, над црквеним сталежом власт, кога затворити или заробити, него да архиепископ може такве од њега зависне црквене људе, ако што скриве, по праву црквеном или канонском казнити. Прилажемо даље и потврђујемо да се грчког обреда цркве, манастири, и што к овима спада, као и добра што архиепископу и епископима припадају, ма каква она била, као што су од претходника наших приложена, притежавати могу; а које је цркве непријатељ хришћанскога имена Турчин од вас одузео, и те кад се освоје, заповедићемо да се у ваше руке предаду. Најпосле кад архиепископ, или епископи ваши, кад нужда захтева, манастире и цркве по варошима или селима обилазе, или парохе и општину поучавају, нећемо трпети да им ико, било од црквених људи било од световних, досаду какву чини. Ми себи тврдо обећавамо да ћете ви ову нашу најштедљивију и најмилостивију концесију свим трудом и силама заслужити, и вашу верност и приврженост непрестано неоскрвљену чувати, и да је никакве буре порушити неће; уосталом вама свима и појединце потврђујемо најмилостивије нашу царску и краљевску милост...¹⁴⁷

147 Наведено према: Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, 91–92.

Сл. 103. Привилегија Леополда I с државним печатом од 20. августа 1691.

Цар Леополд I је 11. децембра 1690. године, преко Угарске дворске канцеларије, објавио још један Патент којим је потврдио Привилегије од 21. августа и уједно објавио да сви досељени Срби стоје под заштитом и посебном бригом краља, и да се препоручује локалном становништву да их не само прихвати и пружи сву помоћ, већ и да им изда све неопходне повеље (пасоше) и обезбеди архиепископу транспортна средства када то буде потребно.¹⁴⁸ Међутим, ниже власти, попут жупанија и магистрата, као и католички клер, нису прихватили нове поданике који су говорили страним језиком, исповедали другачију веру и били подложни другачијим законима од оних који су важили за све поданике Угарске краљевине. На сва нарушавања привилегија православни патријарх и епископи су двору упућивали жалбе, на које им је цар, због ратног стања, позитивно одговарао.¹⁴⁹ Тако су православни поданици царским декретом од 4. марта 1691. године били изузети од жупанијске јурисдикције и ослобођени давања зимских доприноса за војску, а дозвољено им је и да себи изаберу световног вођу, подвојводу, који би био заменик деспота Ђорђа Бранковића, који се нала-

¹⁴⁸ Ј. Х. Швикер, *Полиитичка историја Срба у Угарској*, 26.

¹⁴⁹ Р. М. Грујић, *Како се појављивало са српским молбама на двору ћесара австројужној поједине животова патријарха Арсенија III. Чарнојевића*, Нови Сад: Матица српска 1906, 4–5.

зио у затвору у Јегри, на шта је српска заједница изабрала коморанског капетана Јована Монастерлију.¹⁵⁰ У Привилегији од 20. августа 1691, изdatoј преко Угарске дворске канцеларије, поновљен је у првом делу текст из прве Привилегије, а у другом делу је одобрено српским сталежима да зависе од свога црквеног поглавара, не само у црквеним, него и у световним односима (Сл. 103). Патријарху је признато право наслеђивања не само епископа него и свих православних Срба који умру без наследника и тестамена, а у случају смрти архиепископа или митрополита наследник његове имовине била би архиепископија. Српском народу се одобрава да живи у складу са својим обичајима под управом својих власти које сам буде изабрао.

Трећој царској Привилегији од 4. марта 1695. године претходили су важни догађаји везани за верски живот српског народа. Патријарх је боравио у канонској визитацији у српским парохијама и манастирима у Славонији и Хрватској, све до манастира Лепавине, с циљем да учврсти православље у крајевима где се осећао највећи притисак Католичке цркве, што је у великој мери имало успеха, јер је после његовог одласка тамо оживео снажан покрет против уније.¹⁵¹ Патријарховој представци од 28. јуна 1694. године оштро се супротставио кардинал Колонић и остали бискупи, револтирани противунијатским радом православне јерархије.¹⁵² Колонић је наводио да патријархова активност не спречава само деловање Католичке цркве и њене мисије међу православним Србима, Румунима и Грцима, већ да на тај начин угрожава и политичке интересе Монархије. Супротставио се и постављању православних епископа на упражњене епархије јер би се тако десило да у истој епархији седе два епископа, католички и православни, што би било противно канонском праву Католичке цркве, али и државном праву средњовековних угарских краљева. На крају свог поднеска кардинал Колонић је предлагао да се патријарх приволи на унију, а уколико би то одбио да се његова архијерејска права сведу само на околину Сентандреје.¹⁵³

150 J. X. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 28. Свечано постављење обавио је командант Будима барон Ареј Зага, на будимском брду Свети Гелерт, изнад српске вароши Табана, у присуству патријарха, седам епископа, капетана, народа и српске милиције. У: Ј. Хлапец-Ђорђевић, *Подвојвода Јован Монастерлија*, у: ЛМС 247/1 (1908), 15–18.

151 Потом је патријарх предузео да административно уреди српске епархије основане у Угарској још за време турске владавине, а које су биле у саставу обновљене Пећке патријаршије. Патријарх Арсеније III је посветио и поставио епископе на упражњене епархије и основао нову Печујско-сечујско-сигетско-мохачку епархију да заштити православне вернике у Барањи од језуитске прозелитске акције и Печујске жупаније. О постављењу нових епископа, махом својих придворних калуђера из Патријаршије, обавестио је цара и замолио да потврди њихово наименовање. У: Р. Грујић, *Духовни животи*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историјско друштво 1939, 386.

152 О животу и делу овог високог католичког прелата: P. Sedláč, *Leopold Kollonich (1631.–1707.)*, 93–98.

153 Колонић је такође направио анализу представке коју је патријарх Арсеније III упутио цару Јосифу I 1706. године, саветујући га које захтеве да прихвати, а које да одбаци. У: Р. М. Грујић,

Своју тужбу због кршења зајамчених права, као и молбе да се уклоне постојеће сметње, да се потврде новопостављени епископи и да им се омогући вршење архијерејских дужности у епархијама, патријарх је изнео цару за време свог боравка у Бечу почетком 1695. године. То је поново изазвало оштре протесте кардинала Колонића, које је цар, иако је делио његове ставове, из политичких разлога и опасности од турске офанзиве одбио. Изашавши у сусрет захтевима патријарха Арсенија, цар је почетком марта доделио трећу Привилегију којом је потврдио садржај претходне две. Ова привилегија није била насловљена патријарху, већ је била упућена другој страни, аустријским и угарским личностима и институцијама, како црквеним, тако и грађанским и војним. У њој се наглашава да је цар због племенитих дела и ратних заслуга узео Србе у своју заштиту привилегијама из 1690. и 1691. године, али да њихова права која из тога произилазе неки поданици из световног и духовног staleжа, упркос највишој вољи, нарушавају. Због тога он оштро забрањује да им се чине било какве сметње и нарушавају привилегијално загарантована права, те наређује:

...да архиепископу остане неповређено старо достојанство и власт постављати епископе своје вере, јер му ово по праву и обичају његове вере припада; да се примају и утврђују они епископи које је архиепископ дотле поставио да могу у одређеним окружјима... своју службу несметано вршити, кривце поправљати и кажњавати, убирати свитак (столу) и црквене приходе који им припадају по прописима цркве и по старом обичају и обављати своје звање, но без какве штете по прелате и римокатоличку цркву; најпосле да сав народ (српски) настањен по градовима, варошима и границама или ма где се налазио у угарским земљама по упутству или дозволи Дворског ратног савета може слободно исповедати своју веру и вршити њене обреде без икаква страха или опасности... да српски народ остане ослобођен десетка онако како је био ослобођен још по трећем члану петог декрета краља Матије и по последњем члану декрета краља Владислава, али да тај десетак употреби за издржавање и плату епископа своје цркве а да му се сметње од стране прелата и коморских чиновника не смеју чинити. Зато краљ, да би Срби остали у несметаном уживању својих слобода и да би се у даровним правима боље осећали и тим више утврдили мржњу против отоманског тиранства... узима архиепископа, епископе и српски народ под своју особну заштиту и покровитељство, поверава их заштити и одбрани угарских staleжа и редова, и наређује свима да, кад год од архиепископа или епископа буду умољени, овима за чување добијених права и повластица пруже помоћ, потребну одбрану и заштиту против сваког незаконитог и насилног нападача и узнемириоца – докле ствари буду овако стајале како је у привилегији речено.¹⁵⁴

Ове три привилегије чиниле су темељ политичко-правног положаја српског народа у Хабзбуршкој монархији, а њих су, по правилима и обичајима феудалног права, потврђивали и наредни аустријски владари: Јосиф I 1706, Карло VI

Како се јосифујало са српским молбама на двору, 12–30. Д. Давидов, Српске привилегије царској дома хабзбуршкој, 27–28.

154 Наведено према: Исто, 30.

1713. (са додатком заштитних диплома 1715, 1718, 1720, 1727, 1729. и 1735), и царица Марија Терезија 1743. године.¹⁵⁵ Током друге половине века различитим рескриптима, едиктима и декретима садржај привилегија је у великој мери измењен, док на крају нису кодификоване Деклараторијом (*Declaratorium Pragmaticum*) из 1779. и Конзисторијалним системом из 1782. године, те је правни положај Срба остао непромењен све до Темишварског сабора и Државног сабора 1790. године.¹⁵⁶

Борба за очување привилегија

Православна црква призната је *de jure* за установу јавног права под суверенитетом Хабзбуршке монархије. Привилеговани положај српског православног народа одговарао је феудалном и друштвеном обележју Угарске краљевине коју су Хабзбурговци оружјем освојили од Турског царства уз помоћ српских устаника. Против таквог положаја српског народа у Угарској, Славонији и Хрватској дигле су се угарске жупанијске власти, коморски чиновници и католичко свештенство. Они су сматрали да се привилегије не могу користити пре него што буду објављене у Угарској дијети, потом разаслане жупанијама, слободним краљевским градовима, вишем католичком клеру и световним великашима. Тек потом би оне постале саставни елемент земаљског права, односно ушле у земаљске законе. Међутим, цар Леополд није сматрао да је то потребно учинити пошто су на Угарском сабору у Пожуну 1687. године укинуге угарске сталешке слободе и проглашено наследно право Хабзбурговаца на угарску круну. У складу са феудално-апсолутистичким системом Хабзбурговци су сматрали Угарску за своју личну тековину, па су и на уређење државноправног положаја српског народа гледали као на своју унутрашњу политичку ствар, а српски народ по областима које је насељавао сматрали за своје наслеђе или баштину (*patrimonium Domus Austriacae*).¹⁵⁷

Привилегије су додељене српској народној и верској заједници по принципу персоналних права, а нису дате некој области са важношћу за све становнике те области, по принципу територијалности. Међутим, државна власт је, бар у прво време, из политичких разлога правила разлику између Срба који су били староседеоци и који су већ вековима живели по унутрашњим законима Угарске краљевине, од оних који су прешли 1690. године и на које су се, по њима, односиле царске привилегије. Такав однос се манифестовао и на Црквено-народном сабору 1708. године када је царском комесару дато упутство да спречи учешће Срба на које се привилегије не односе, а који су били махом из југозападних крајева Угарске. Политика карловачких митрополита заснивала се на идеји да

155 Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 19–20.

156 Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 253–262.

157 Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рају 1683–1699*, 553.

су сви православни народи у Монархији под њиховом духовном ингеренцијом, док су сви поданици српског народа обухваћени привилегијама, и да их треба третирати као једно етничко, верско-етичко и политичко тело.¹⁵⁸ Такође, за ту заједницу су захтевали посебну издвојену територију на којој би, на основу привилегија, живели под својим властима и својим обичајима. Међутим, угарске државне власти и локална администрација на сваки начин су се бориле против примене тих привилегија, перципирајући их као опасност за своје унутрашње уређење, док је моћна Католичка црква то исто чинила не допуштајући могућност постојања још једне конкурентске хришћанске цркве на територији коју је сматрала својим духовним и интересним простором. Проблем примене привилегија састојао се и у томе да народ на које су се привилегије односиле није живео груписан у једној области, већ је био раштркан по целој Угарској, у Војној граници (под војним законима) и у Провинцијалу (под земаљским законима), као и у варошима, слободним краљевским градовима и дистриктима. Отуда су веома често били принуђени да се прилагођавају локалној ситуацији и да се, попут протестаната, боре против прозелитских покушаја припадника државне католичке вере. У тој патриотској борби главни аргумент којим су располагали биле су привилегије које су редом потврђивали сви хабзбуршки цареви, што је било средство које је имала мало која заједница у држави.¹⁵⁹

Колико је позивање на привилегије у политичким борбама било важно говори и степен поштовања са којим су према њима наступали представници српског народа. Верност владару и царском дому, као услов функционисања привилегија, био је један од основних фактора који су одређивали политичко понашање Срба. Када је 1703. године у Угарској избио велики антихабзбуршки покрет, на чијем челу је био угарски племић Ференц Ракоци (1676–1735), њему су се придружили припадници различитих сталежа, вера и етнија. Мото уставника (куруца) *Cum Deo pro Patria et Libertate* (Са Бојом за отаџбину и слободу) пропагиран је путем великог броја прогласа који су умножавани и одашиљани у различите крајеве земље.¹⁶⁰ У њима је Ракоци позивао све Мађаре на оружје, без обзира на социјални статус, а уз финансијску помоћ из иностранства, пре свега из Француске, врло брзо је стекао огроман број присталица, па су му се тако придружили племићи, хајдуци и сељаци, калвини и католици, као и један мањи број Срба, Словака и Русина. Од покрета се једино уздржало високо угарско племство. Иако је и међу православним Србима у Барањи у том тренутку дошло до комешања због верских прогона које су спроводили католици, а Ракоци

158 О борби за одбрану привилегијалних права након Велике сеобе у: Исто, 552–563. О примени привилегија у Краљевини Србији: И. Точанац, *Проблем привилегија у Краљевини Србији*, у: *XVIII столеће VI* (2007), 174–176. О политичкој комуникацији и односу бечког двора према православној цркви у првој половини XVIII века: Иста, *Београдска и карловачка митрополија: процес уједињења (1722–1731)*, у: *ИЧ* 55 (2007), 202–207.

159 Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 17–18.

160 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 314.

издао проглас позвавши све Србе да се придруже устанку обећавајући им личну слободу и самоуправу, они су организовано стали на страну двора. Јерархија Карловачке митрополије проценила је да би привилегије биле угрожене уколико би се српски национ прикључио Ракоцијевим трупам, те су приступили царским трупам и активно учествовали у борбама против побуњеника. Борбе су трајале све до 1711. године, а сукоби између српских трупа и побуњеника били су нарочито крвави. Ракоци је позив још неколико пута понављао, тражећи да патријарх сазове црквено-народни сабор који би одлучио о пристанку Срба уз устанике, међутим, овај то није чинио нити је мењао своју политичку позицију, што је повећавало међусобну мржњу и доводило до још жешћих и крвавијих војних акција. У знак захвалности за верност и поднесене жртве цареви Јосиф I и Карло VI потврдили су српске привилегије 1706. и 1713. године.¹⁶¹

Током тих година у Барањи су се певале патриотске песме у којима је опевано како је цар позвао Србе у борбу против ребеланата: „Верни Срби, моје поуздање, / Велика ми сад невоља прети / Сложите се, помоћи ми дајте, / Пак, ако ми Бог и срећа даде, / Да покорим моје противнике, / Ја ћу све вас дивно даривати.“ С друге стране, и куруци су имали своје патриотске песме којима су се охрабривали током сукоба са царском војском. Једна од њих говори о борбама против Срба: „Удри! Удри! Руши густе редове Раца / Да ти погани народ не гази земљу миле домовине! / До дубрава Шија разлеже се страшан јаук, / Чак до Шимонторње чест и грдан прасак, / Тада Адам Балог крену силну војску / Изгубе Немац, а Рац побеже. / Коњица их гонила... и њиховом крвљу залеваше поља / до Сексарда. Изгоре рацка земља, остаде три куће, / Погибе четири тисуће, остаде их триста.“¹⁶²

Штитећи привилегије, верски лидери српског народа су реаговали и на вест о побуни која је избила међу нижим друштвеним слојевима 1735. године у којој је учествовао и православни Србин Пера Сегединац. Митрополит Викентије Јовановић Видак, из политичких разлога, пустио је о томе белешку у новинама, трудећи се да избегне ситуацију у којој би угарски племићи искористили то као повод да оптуже привилеговане Србе да нису верни цару, те да нарушавају одредбе привилегија. Због тога је митрополит замолио да се Перина кривица не уписује у кривицу целој нацији, јер ако је Пера крив, сматрао је он, народ ће га растргнути на хиљаду комада.¹⁶³ Јован Мушкатиновић, очекујући сазивање Црквено-народног сабора у Темишвару 1790. године, у писму митрополиту Мојсеју Путнику од 5. марта предлаже да се прикупе аргументи о српским привилегијама. Он саветује да се у Пешти формира депутација која би, уз сарадњу историчара Јована Рајића, требало да припреми народне захтеве који ће бити изнесени пред цара, истичући притом свој „патриотисмус“ у односу на

161 Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 57–60.

162 Исто, 69.

163 Исто, 112–113.

Рајићев пословицом: „Ко више може от други, а не чини више добра него остали, он се је родио на свет само да се осрамоти.“¹⁶⁴ Слично чини и епископ бачки Јован Јовановић који у писму митрополиту Путнику од 29. марта предлаже да се на састанак у Сремске Карловце позову људи који познају мађарско право, попут регистратора Павла Марковића и инспектора Стефана Новаковића, ради састављања српских захтева за Угарски сабор, где би требало упутити по два представника клера, граничара и провинцијалиста из сваке епархије и борити се за несметано напредовање Срба у свим органима власти.¹⁶⁵

Ослобођењем Угарске од Турака, углед Хабзбуршке династије знатно је порастао, а територија Монархије је удвостручена. Схватајући економски и политички значај нових територија, дворска камарила је тежила да у потпуности овлада новим поседима, тежећи ка чвршћем повезивањуседа у стварну целину, реалну унију земаља. Мотивисан жељом да на територијама добијеним Карловачким миром 1699. године завлада апсолутистичким методама, не везујући себи руке мађарским сталешким уставом и законима, двор је те области третирао као новоосвојене (неоаquistica), а не као ослобођене територије Краљевине Угарске и чинио је напоре да на њима заведе своју непосредну управу.¹⁶⁶ Некадашњи власнициседа у тим областима морали су у кратком року да докажу своје власништво, посведоче лојалност династији и плате држави десет одсто од вредностиседа. Такве критеријуме је успео да задовољи мали број старих племића, па су ти поседи углавном доспевали у руке страних војних заповедника, чиме је двор желео да ослаби отпор које је пружало угарско племство. Јужне области Монархије преплавили су припадници разних католичких црквених редова, а у опустеле крајеве колонизовани су католички Немци. Наклоност угарског племства и staleжа појачала је и чињеница да је, после губитка Београда, Леополд I Србима даривао толико широке привилегије које су им осигуравале незаобилазан војни и политички значај, као и повлашћен економски и правни положај у односу на домаће кметско становништво. Такође, на југу државе је формирана Војна граница, настањена претежно Србима, изузета из надлежности мађарских државних институција и жупанија, и непосредно подређена Дворском ратном савету.¹⁶⁷

Оснивање Војне границе на јужним рубовима државе 1699. године, и њено померање током прве половине XVIII века како су нове области освајане од османске власти, био је један од узрока унутрашњег сукоба. Досељеним православним становницима, највише Србима, из политичких разлога двор није доделио засебну територију како је било обећано у привилегијама, већ их је махом распоредио у Војној граници, чиме је решавао проблем њене заштите, али и

164 С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 8–10.

165 Исто, 25–27.

166 П. Рокаи, З. Ђере, *Историја Мађара*, 306–307.

167 Исто, 309–312.

проблем попуне граничарских војних јединица. Угарски политичари су због тога негодовали, јер је тиме значајан део територија на које су полагали право изузет из јурисдикције највиших угарских сталешких установа, као и из регионалних управних и судских органа устројених у оквирима жупанија. Такође, ново устројство Војне границе у потпуности је истиснуло угарско племство, и тако сталезима одузело војну силу као аргумент у било каквим сукобима унутар Хабзбуршке монархије.¹⁶⁸

У питањима вере поданици државне католичке вероисповести су такође имали примат, православни поданици су били заштићени привилегијама, док су у најтежем положају, изложени верском прогону, били Јевреји и мађарски калвинисти и лутерани, који су чинили велики део становништва.¹⁶⁹ У циљу ефикасније управе, двор је одлучио да оствари што већи степен верске унифицираности, па је тако од 1701. године забрањено јавно исповедање протестантске вере у новоосвојеним областима, а протестанти су прогањани и одузимане су им цркве и школе. Таквом политиком, уз помоћ језуита, власти су успеле да код дела русинског и румунског православног становништва остваре прихватање уније са католичком црквом. Сматрајући да је у интересу државе да се оконча сукоб између различитих конфесија Јосиф II је Патентом о верској толеранцији 1781. године омогућио припадницима калвинистичке, евангелистичке и православне вероисповести слободно јавно исповедање вере.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Исто, 335–338.

¹⁶⁹ D. P. Daniel, *The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe*, у: *Sixteenth Century Journal*, Vol 11, No. 3 (Jun., 1980), 111–114. Уредбом из 1691. године коју је донео цар Леополд I (Explanatio Leopoldina) разграничено је приватно од јавног упражњавања вере, јавно вероисповедање је протестантима дозвољено само на строго одређеним, тзв. артикуларним местима, док се другде вера могла исповедати само у приватном кругу. Према законима из 1715. године протестанти са својим жалбама више нису смели да иступају пред Државним сабором као заједница, већ појединачно и само у своје име, чиме је покретање питања слободе вероисповести протестаната искључено из политичког живота земље. Такође, протестанти су за подизање или поправку својих цркава, као и за одржавање црквених скупова, морали да траже дозволу краља. У жељи да обезбеди надзор над протестантским црквама, Карло VI је 1731. и 1734. године издао уредбе (Carolina Resolutio) које су за дуже време регулисале статус протестантских цркава, и којима је приватно богослужење дозвољено на целој територији, протестантски проповедници су подређени надзору католичких декана, прелазак у протестантску веру строго је забрањен и третиран као кривично дело, мешовити бракови су смели бити склапани само пред католичким свештеником, о брачним парницама расправљали су католички црквени судови, а протестанти који су желели да ступе у јавне службе морали су да положи тзв. декреталну заклетву, чији је текст садржао позивање на Богородицу и свеце, што је сваком савесном протестантском вернику била непремостива препрека. Са доласком цара Јосифа II на власт, у великој мери је измењена и верска политика у држави. У: G. Bárány, *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, 326–337.

¹⁷⁰ Према том патенту, у насељима где је живело бар сто протестантских породица било је дозвољено подизање цркве, стана за проповеднике и школе, али црква није смела да има торањ, звоно и улаз према улици, а нису више морали ни да полажу декреталне заклетве. Ову уредбу о верској толеранцији озаконоио је и Угарски сабор 1791. У: P. G. M. Dicson, *Joseph II's Reshaping of the Austrian Church*, 91–94. Упореди: П. Рокаи, З. Ђере, *Исцјорпуја Мађара*, 338–341.

Тежња за очувањем привилегија које је цар доделио православном патријарху и Србима који су се налазили под његовом ингеренцијом била је, превасходно, разлог што су они у сваком сукобу угарских сталежа и двора стајали на страни потоњих. До мале промене у односу између бечког двора и угарских сталежа долази после 1712. када су усвајањем низа закона од стране сабора Угарске краљевине, пожунске Дијете, усклађени интереси круне и угарских сталежа. Цар Карло VI се обавезао да ће земљом управљати на основу мађарских закона и сталешког устава, а не на начин којим је управљао наследним хабзбуршким земљама, сталежима је потврђено право да, после изумирања мушке гране Хабзбурга, слободно изабере новог краља, а они су заузврат прихватили строге законе против увреде и издаје величанства. Угарски сталежи су непрестано негодовали и због тога што двор није спровео потпуну интеграцију земље (Ердељ, Војна граница и Банат), због начина колонизације слабо насељених крајева освојених од Турака, због непостојања самосталне мађарске војске, одсуства било каквог утицаја на спољне послове, све већег утицаја страних црквених људи на вођење црквене политике Угарске, и слично.¹⁷¹

Са друге стране, карловачки митрополити су користили сваку прилику да државној администрацији и владару поставе питање поштовања привилегија услед жалби које су им упућиване због њиховог нарушавања. Тако је боравак у Бечу 1731. године митрополит Викентије Јовановић искористио да, поред других послова, уреди и ова питања. Депутација чији је био члан требало је да издејствује да се за српски народ у Аустрији призна само једна митрополија, да се уреди приходи митрополита и епископа, питање „дишкреција“, као и да се добије потврда за његов избор за митрополита. Чланови депутације били су епископ бачки Висарион Павловић, од официра капетани Јован Монастерлија из Посавља и Никола Павловић из Чачка, из коморских области Огњан Мирковић и Јован Николетић. Митрополит у Бечу није одсео, као у ранијим приликама, у Естерхазијевој кући у Леополдштату, него у једној гостионици у којој је за њега изнајмљен стан на пола године. Народним чиновницима Јурајцу и Јамбрековићу, који су били ангажовани да на двору заступају интересе карловачких митрополита, стављено је у дужност да припреме терен за митрополитову посету. По доласку у Беч депутација је посетила Дитрихштајна, председника Коморског савета, барона Хилдебранда и грофа Штаремберга, чланове Дворског ратног савета, Тонемана, царског духовника, и рефендара Вебера. Последња двојица су се посебно интересовала код митрополита за могућности уније Православне са Католичком црквом, али је митрополит упорно одговарао да није тренутак да се расправља о таквим стварима све док цар не ослободи цео Исток од турског јарма.¹⁷²

¹⁷¹ Исто, 329. Упореди: P. G. M. Dickson, *Joseph II's Hungarian Land Survey*, 619.

¹⁷² Митрополит је на пут кренуо сам у лепом интову (кочијама), од солидног дрвета, добро окованом и покривеном са стакленим вратима и прозорима, у који је било упрегнуто шест коња. Кола је возио његов „лајбкучер“, а испред и поред јахали су „фортајтери“. За митрополито-

Након тога депутација је посетила принца Евгенија Савојског, хероја аустријско-турских ратова, и у име народа и свештенства захвалила „свагдашњој његовој очинској љубави и милости и препоручила се и надаље његовој протекцији“, изразивши спремност да за његову милост положи живот, крв и сва добра. Принц Евгеније изразио је своју радост што је Викентије Јовановић изабран за митрополита, а депутацији је признао велике заслуге које је српски народ учинио цару, те је обећао да ће се увек, колико је у његовој моћи, заузимати за њега. Пред расанак депутација му је поклонила једну икону Богородице, оковану у сребру, један светогорски крст и „Божји гроб“ (вероватно графички лист са представом Христовог гроба). Поред народних послова, Викентије Јовановић је добио и потврду на свој избор за митрополита коју је морао да путем „дишкреција“ и „презента“ плати регистратору 300 форинти. Након што је добио потврду за митрополита, 20. јула депутација је примљена у аудијенцију код цара. Митрополит се у разговору захвалио на својој дипломи коју је цар одобрио и замолио га да одржи српске привилегије неповређеним, говорећи „да има милости одржати их [Србе] у привилегијама, издатим од његових претходника и потврђених од њега, по светој царској и краљевској речи, и да тамошњим дикастеријама заповеди да их бране у правом тенору превелеђискому“.¹⁷³ Митрополит је обећао да ће и он, и клер, и народ бити цару за ту милост увек верни и покорни и да ће вазда бити спремни да за цара радо жртвују и своје животе и своја имања, а затим му је предао на дар једну скупоцену икону. Митрополит је замолио и за аудијенцију код царице, где је примљен заједно са пратњом, бачким епископом и личним секретарем. Царицу је замолио да се и она заузме код цара за српски народ, а затим је и њој предао једну икону на дар. На питање да ли је то „Икона од милосрђа“, митрополит је одговорио потврдно, рекавши за представу да је „то од источне цркве“. После аудијенције, митрополит је поново посетио принца Евгенија, известио га о резултатима својих визитација и замолио га да и убудуће пружа подршку српском народу.¹⁷⁴

Културно памћење и меморисање привилегија

Културно памћење представља крвни термин за функционалне оквири као што је стварање традиције или однос према прошлости и уобличавање политичког идентитета. Њега карактерише реконструктивност, што значи да ни у једном облику памћења прошлост не успева да се сачува као таква, већ да од ње остаје оно што друштво у одређеној епохи може да реконструише у складу са својим спољним оквирима. Културно памћење оперише у оба смера, и унатраг и унапред, те не ре-

вим ишла су још једна кола, мање репрезентативна, са дворјанима и послугом: секретаром, канцелистом и личним куварем. У: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 376–377.

173 Исто, 370.

174 Исто, 371.

конструирате само прошлост, већ организујете и искуство садашњости и будућности. И оно што је ново може наступити увек и само у облику реконструктивне прошлости.¹⁷⁵ Културно памћење увек има своје посебне носиоце, а то су свештеници, барди, учитељи, писари, учењаци или слични опуномоћеници за знање. Њихова улога чувара колективног сећања кореспондира са извесном удаљеношћу од свакодневице и са разрешењем од свакодневних послова. У премодерним друштвима специјализација носилаца сећања зависила је од очекивања које је према њему имала заједница. Најважнији захтев се махом састојао у дословној предаји, посебно тамо где је био случај о верском или ритуалном знању.¹⁷⁶

Будући да се културно памћење не наслеђује, оно се кроз генерације мора одржавати путем културе, што доводи до проблематизовања културне мнемонике, односно похрањивања, реактивирања и посредовања смисла. Функција такве културне мнемонике је у јамчењу континуитета односно идентитета, који се успоставља преко памћења и сећања. У вековима после Гутенберговог открића традиционалну усмену предају заменио је штампани текст, који је стекао нормативни карактер у темама које су се тичале идентитетских ствари. Тако изложени принципи представљају оквире за интерпретацију процеса меморисања верских и политичких привилегија у српској заједници у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку.

Осим српских архијереја и најужег круга око њих, веома мали број људи уопште је могао да види царске привилегије које је Леополд I доделио православним Србима избеглим из Турске у Великој сеоби 1690. године. Калиграфски исписане на пергаменту, украшене, са провученим јемственим гајтаном о који виси велики воштани печат у позлаћеној округлој кутији, са урезаним двоглавим хабзбуршким орлом на поклопцу, те дипломе су биле закони који су одређивали верски и културни живот српске заједнице. Слична је била ситуација и са конфирмацијама, потврдама тих привилегија, које су издавали потоњи владари, Јосиф I, Карло VI и Марија Терезија, а које су такође биле калиграфски исписане, али једноставније опремљене и укоричене као рукописне књиге.¹⁷⁷ Због тога је висока карловачка јерархија врло рано кренула у процес њиховог публиковања и умножавања, не би ли оне што више биле меморисане и интегрисане у поли-

175 Ј. Асман, *Културно памћење: његово, сећање и политички идентитет у раним високим културама*, Зеница: Вријеме 2005, 46–49. Упореди: Т. Кулић, *Културно сећање: теоријска објашњења уједињене прошлости*, Београд: Чигоја штампа 2006, 98–100.

176 Носиоци знања контролисано шире и одржавају колективно сећање, а један од захтева који постављају пред заједницу је партиципација у заједничком сећању која се захтева од чланова. У: Ј. Асман, *Културно памћење*, 61–64.

177 Проблем увођења привилегија у јавни дискурс превазилажен је и тако што је патријарх слао своје поверенике у различите крајеве који су усмено обавештавали народ о садржају привилегија чиме је процес њиховог меморисања прелазио из писаног у говорни, односно из невербалног у вербални дискурс. Супротна страна је на све начине покушавала да то осујети, па је тако марчански унијатски владика Исаија 1695. године затворио патријархове изасланике – егзарха Христифора који је кренуо у Карловачки генералат и егзарха Стефана који је упућен у Вараждински генералат. У: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рату 1683–1699*, 563.

Сл. 104. Штампано издање српских привилегија са потврдом царице Марије Терезије, 1743.

тичку свест горњег слоја српског народа (Сл. 104). Још за живота патријарха Арсенија III Чарнојевића, оне су превођене са латинског на српски, а архијереји су поједине одредбе или изводе тумачили свештенству и народу, који су се затим позивали на њих у тренуцима верске угрожености.¹⁷⁸ Привилегије су штампане у Бечу 1732. године у оригиналу, на латинском, а та књига садржала је основне

¹⁷⁸ Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабсбуршкој*, 11. Да би се могао формулисати јавни политички став на основу привилегија морало је постојати сведочанство, а најбоља таква ствар биле су оригиналне привилегије. Иако тај документ народ није имао прилику да види, то није сметало да највећи део популуса замишља њихов садржај формирајући на основу тога своје политичке ставове. На тај начин је патријарх Јосиф Рајачић, показујући привилегије окупљеном народу на Народној скупштини у Сремским Карловцима 1. маја 1848, доказивао истинитост и легалност српских политичких захтева. Анализа тог механизма на примеру једне француске књижице из XIX века дата је у: М. Ozouf, *Le tour de la France par deux enfants: The Little Red Book of the Republic*, у: *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Vol. II, (Ed.) Pierre Nora, New York: Columbia University Press 1997, 125–126.

привилегије Леополда I, Јосифа I и актуелног владара Карла VI. Претпоставља се да је такав чин иницирао митрополит Вићентије Јовановић ради њиховог лакшег дистрибуирања међу својим сународницима.¹⁷⁹ За прво штампано издање привилегија сматрало се оно из 1743. године, издато на латинском језику у 200 примерака. Конфирмација привилегија коју је царица Марија Терезија издала 1743. године штампана је исте године у Бечу, у виду књиге на латинском језику. Највише због тога да би се стишало незадовољство Срба због законског чланка XLVI Пожунског сабора из 1741. године, који је прописивао да на територији Хрватске и Славоније само припадници католичке вере могу имати непокретна имања, као и због законског члана XVIII који је одређивао да се Потиска и Поморишка граница имају развојачити, утеловити Угарској и подврћи жупанијској јурисдикцији, царица Марија Терезија је на писмену молбу патријарха Арсенија IV Јовановића и на усмену молбу српске депутације (коју су сачињавали Павле Ненадовић, епископ горњокарловачки и патријарашки генерални викар, Јован Георгијевић архиђакон патријарашки, Арсеније Вујић, потпуковник Потиске границе, и Андреја Андрејевић, управник поште у Петроварадину и администратор спахилука Уфелова) потврдила Леополдове привилегије 24. априла 1743. године преко Царске дворске канцеларије, затим преко Угарске дворске канцеларије, а нешто касније и преко Дворског ратног савета. Према одлуци царице преко Угарског намесничког већа наређено је свим жупанијама Краљевине Угарске да објаве царичину потврду српских привилегија, а на Сабору у Карловцима 1744. године од стране царских комесара грофа Патачића и фелдмаршаллајтнанта Енгелсхофена свечано је и усмено проглашена, у међувремену већ штампана, потврда свих привилегија.¹⁸⁰

Поред тешкоћа да на двору издејствује потврду привилегија депутација је имала и великих финансијских и материјалних издатака за разне канцеларијске таксе, „дишкреције“ чиновницима који су тај посао обављали, као и за поклоне и награде високим дворским инстанцама које су се залагале за потврду привилегија.¹⁸¹ Сем тога, депутација је 17. августа 1743. године издала бечком штампару Каливоди 90 форинти за наручено штампање народних привилегија

179 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, 17.

180 Исто, 5–6.

181 Тако је 8. јуна 1743. године издата Угарској дворској канцеларији такса од 304 фор. за „одело“ оригинала, копије привилегијске конфирмације 27,50 фор., такса од 150 фор. Царској дворској канцеларији за конфирмацију привилегија, засебан трошак тој институцији за „одело“, печат и гајтан од 66 фор., 28. јуна такса за конфирмацију привилегија Дворском ратном савету од 150 фор., и посебан трошак за „одело“ и печат од 18,51 фор. У истом периоду поклоњено је Веберу, члану Дворског ратног савета, 500 кремничких дуката и кеса од 2.074,21 форинти, а угарском рефендару барону Колеру 200 дуката и кеса са 825,34 форинте. Истом том Колеру, као и Коху, рефендару Коморе, даривано је 20. новембра 1742. обојици пола цене кафе у вредности од 63,5 форинти, чоколаде 25 фунти и шећера 42 фунте у вредности од 121,55 форинти. Кеслеру, члану Дворског ратног савета, и секретару Енешу, поклоњено је 5 акова будимског вина у вредности од 109,56 форинти, Веберу 4 акова вина од 86,40 форинти,

и извода из њих на латинском језику у 200 примерака, затим 8,24 форинте угарском канцелисти који је прегледао одштампано дело, поправио и саставио изводе, 32,17 форинти књиговесцу за повез, а 13. септембра исплатила експедитору Угарске дворске канцеларије Кончеку 206,15 форинти за оверу 87 штампаних примерака привилегија и 100 штампаних примерака *Експиракција (Извода)*.¹⁸²

Малобројно издање привилегија из 1743. године и њихових извода у 200 штампаних примерака, од којих је Угарска дворска канцеларија службено с оригиналом колационирао и оверила само 87 примерака привилегија и 100 примерака екстракта, убрзо је разграбљено и нестало, тако да се, према речима митрополита Стефана Стратимировића, већ 1802. године тешко могао наћи по који примерак.¹⁸³ Будући да се после свечаног саборског објављивања привилегија 1744. године јавила потреба штампаног издања привилегија и на народном језику, ангажован је бакрорезац Христофор Џефаровић да у сарадњи са патријарашким писаром Павлом Ненадовићем у бакру изреже и одштампа привилегије у славеносрпском преводу. Већ следеће 1745. године привилегије су се у Бечу појавиле из штампе, уз благослов патријарха Арсенија IV Јовановића. Ненадовић је привилегије са оригиналног латинског текста превео на „матерњи славеносрпски језик“, а Џефаровић је тај превод изрезао у бакру и штампао у дивот-издању имитирајући по формату, вињетама и штампарском слогу латински оригинал. Разлика између латинског издања из 1743. и Џефаровић–Ненадовићевог издања из 1745. године јесте у томе што је Џефаровић на крају свог издања изоставио царски декрет о потврди патријарха Арсенија IV, као и наредбу о потврди привилегија коју је Дворски ратни савет из Линца упутио свим војним командама. Џефаровић је на крају свога издања штампао и кратак *Експиракцији или Извод њункијов ѡпривилегијалних* у 33 тачке. Колико су изводи из привилегија били значајни за увођење у политички дискурс и јавну меморију показује и то што су почели да се појављују још раније, најпре у рукописима. Тако је Павле Ненадовић 1734. године, као генерални егзарх митрополита Вићентија Јовановића, својеручно почео да пише *Експиракцији ѡункијах ѡпривилегијских славног народа илирико-српског* који се састојао из 25 тачака, а обухватао је све Леополдове привилегије, као и њихове касније потврде од владара и државних институција.¹⁸⁴

Изузев ових издања, привилегије се нису више издавале у посебним издањима јер је за то било потребно добити посебне дозволе, а по 59. члану Деклараторије из 1779. године прештампавање привилегија или царских резолуција у вези са њима било је дозвољено само уз посебну царску дозволу. Међутим, оне су ипак објављиване и то као додаци књигама које су се бавиле историјом српског на-

а грофу Баћањију, канцелару Угарске краљевине, цента кафе и толико шећера у вредности од 165,24 форинте. У: *Српски Сион* (1903), 304.

182 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске ѡпривилегије од 1690. до 1792*, 6.

183 Д. Давидов, *Српске ѡпривилегије царског дома хабсбуршког*, 66.

184 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске ѡпривилегије од 1690. до 1792*, 8.

рода у Угарској. Тако је Павле Јулинац као додатак своме делу *Крајкоје введеније в истѳорију ѳроисхожденија славено-сербскаѳо народа* (1765) убацио и изводе из привилегија наводећи да то чини ради задовољења народних потреба.¹⁸⁵ Неколико година касније Балтазар Адам Крчелић је у својој књизи *De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae Notitiae preliminares* (Прелиминарна знања о краљевинама Далмацији, Хрвајској и Славонији, 1770) објавио позивни манифест Леополда I балканским хришћанима од 6. априла 1690. године, као и Привилегију од 21. августа 1690, на основу једне рукописне књижице коју је 1751. године купио за неколико дуката од неког кнеза. Такође, привилегије су штампане и 1790. године уз анонимно објављену књижицу *Dissertatio brevis ac sincera Hungari Auctoris de gente serbica perperam Rasciana dicta ejusque meritis ac fatis in Hungaria. Cum Appendice privilegiorum eidem Genti elargitorum* (Крајка и оѳворена расѳрава уѳарској ѳисца о срѳском народу, ѳоѳрешно названом расцијански, и о ѳеѳовим заслѳама и судбини у Уѳарској 1790, с догаѳком ѳривилеѳија даѳѳих срѳском народу), која се приписује Сави Текелији.¹⁸⁶ У књизи нису публиковане све привилегије него само оне у издању Угарске дворске канцеларије из 1743, а идуће године штампан је исто тако анонимно и немачки превод те књиге са додатком привилегија. Наслов књиге био је *Kurzgefaßte Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nation in dem Königreiche Ungarn*, а објављена је 1791. године у штампарији Емануела Јанковића у Новом Саду. У латинском издању аутор себе назива *sincera Hungari Auctoris* (искрени угарски аутор), док се у немачком идентификује као *ein hungarischen Patriot* (један угарски патриота). Врло брзо након објављивања ове књиге појавио се одговор у виду анонимно штампане расправе под насловом: *Ein freymütigen und unpartheyischen Ungarns Erörterung der Fragen: – Welche Rücksicht verdienen die Griechen in Ungarn unter andern hier wohnenden Nationen, und in welcher Verbindung sie da mit der razischen, oder sogenannten illyrischen Nation stehen? – Zur gründlichen Wiederlegung der unlängst unter den Titel: Dissertatio de Gente Serbica perperam Rasciana erschienenen Bröschure, in soweit darinn die griechische Nation angegriffen ist* (Јеган неѳрисѳрасни и ванѳарѳијни Уѳарин оѳвара ѳиѳање о ѳоме: – Какве одзире заслѳују Грци у Уѳарској насѳрам друѳих народа који овде живе и у каквом су односу они са расцијанским или ѳѳзв. илирским народом? – Ка разложном одѳовору на негавно објављену брошуру ѳод насловом *Dissertatio de Gente Serbica perperam Rasciana* у којој се најдага ѳрчки народ).¹⁸⁷

Јован Рајић је у свом делу *Истѳорија разних словенских народова наиѳаче Болѳар, Хорваѳѳов и Сербов* (1795) прештампао латински текст привилегија према издању из 1743. и то само у издању Дворске канцеларије, са додатком Извода привилегија у 33 тачке из Џефаровић-Ненадовићевог издања 1745. године. Почетком XIX века

185 П. Јулинац, *Крајкоје введеније в истѳорију ѳроисхожденија славено-сербскаѳо народа*, Венеција 1765, 161–189.

186 В. Милосављевић, *Сава Текелија и срѳска мисао*, I, Београд: Мирослав 1998, 27–39.

187 Исто, 32.

Сл. 105. Радионица Јова Василијевича, *Круна*, зидно сликарство цркве манастира Крушедола, 1751.

Срби су могли да сазнају о историји својих привилегијалних права у Угарској из тада популарног састава Јована Чапловића *Slavonien und zum Theil Croatien*, штампаног у Пешти 1819. године.¹⁸⁸ Штампани примерци привилегија се често помињу у инвентарима манастирских и епархијских библиотека, али и у приватним библиотекама интелектуалаца и учених људи. Тако је Јован Рајић у Ковиљу поседовао оба латинска издања, а Џефаровићево издање се могло наћи у библиотекама Лукијана Мушицког у Шишатовцу и Саве Текелије у Араду.

У комуникацијском процесу меморисања постојања и садржаја привилегија као законског документа у првом периоду као медиј је кориштен само штампани текст, који постаје носилац сећања, а слова и речи његови материјални знаци. Међутим, како је српска православна елита овладавала техникама визуелне репрезентације, тако се проблем привилегија уводио у сликовне програме Карловачке митрополије. То је за последицу имало производњу великог броја ликовних дела на ту тему при чему су слике – *imagines agentes* – биле знаци који су у јавном простору деловали као својеврсно мнемоничко средство.¹⁸⁹ Традиција наслеђена

¹⁸⁸ Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабсбуршкој*, 65.

¹⁸⁹ А. Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999, 190–194, 221–224. О слици као мнемоничком средству упутно је погледати још увек базичну студију Френсис Јејтс: F. A. Yates, *The Art of Memory*, Pimlico 1992.

Сл. 106. Радионица Јова Василијевића, *Српски ѓрб*, зидно сликарство цркве манастира Крушедола, 1751.

из средњег века и ренесансе (*ars memorativa*, *artes memoriae*) говорила је да су слике имале значајну улогу у повезивању прошлости и садашњости и да су као такве биле важне у трансмисији знања. *Imagines* су биле једно од два средства уз помоћ којих је оратор меморисао садржај и аргументе дискурса, док су друго били *loci* или *topoi*. Читав систем је образовао мнемонички простор репрезентације, при чему је схоластичка теологија истицала визуелну меморију као суштинско оруђе, што је током периода католичке реформације условило пораст броја и промену у структури олтарских и зидних слика у храмовима, односно икона на иконостасу.¹⁹⁰

Колико је идеја о привилегијалном статусу била важна за српске поданике у XVII и XVIII веку показује и пример инкорпорирања ове теме у црквено сликарство. Визуелни меморијски механизам кроз који је пропуштена ова идеја у таквом верском контексту досегао је свој пуни израз. Тако се поред представе архиепископа Арсенија Сремског, укљученог у представу *Поклоњење архијереја*, што је са собом носило одређене политичке импликације, испод бочних прозорских отвора у најнижој зони олтарског простора цркве манастира Крушедола, појављују и два емблематско-хералдичка пиктограма (Сл. 105, 106). Испод

¹⁹⁰ B. Buettner, *Profane Illuminations, Secular Illusions: Manuscripts in Late Medieval Courtly Society*, у: *The Art Bulletin*, Vol. 74, No. 1 (Mar., 1992), 78–79.

Сл. 107. Јоаким Марковић, *Срби и Хрвати њимају њривилеије од византијској цара Василија Македонској*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750.

левог прозора 1751. године насликана је круна са укрштеним гранама палме, по свему судећи преузета из сто тридесет седмoг емблема зборника *Символи и Емблемати*, где је она протумачена као слога и пропраћена девизом „Спасение наше состоит в добром собызе и согласии. Согласие приносит победу“.¹⁹¹ Испод десног простора појављује се хералдички приказ српског грба преузет, уз извесне измене, из Џефаровић–Месмерове *Систематикографије*. Истицање националног а не црквеног грба, указује на интенције митрополита Ненадовића да нагласи сложеност статуса поглавара Карловачке митрополије, који су на основу привилегија били не само верски, него и политички поглавари Срба у Хабзбуршкој монархији.¹⁹²

191 Исти мотив круне са укрштеним гранама изведен је у штуко декорацији ентеријера Карлове цркве у Бечу.

192 Идеја прожимања верских и политичких интереса Карловачке митрополије била је формулисана у *Систематикографији*. Патријаршијски грб се налазио на преднасловној страни којом започиње грбовник, док се на првом листу после насловне стране налазио коњанички пор-

Сл. 108. Јоаким Марковић, *Срби ђримају ђривилеђије од цара Рудолфа II 1612. ђодине*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750.

У цркви села Плавшинаца код Копривнице, родном месту подмаршала барона Михајла Микашиновића, Јоаким Марковић је 1750. године на соклу иконостаса насликао две историјске композиције: *Срби и Хрвађи ђримају ђривилеђије од визанђијскођ цара Василија Македонскођ* и *Срби ђримају ђривилеђије од цара Рудолфа II 1612. ђодине* (Сл. 107, 108). На оној на којој је представљен долазак Срба и Хрвата, према казивању Ђезара Баронијуса (II део, лист 1016, стих 3), за време визанђијског цара Василија Македонца и примања повластица од њега, налазе се двојица крајишких кнежева са српским и хрватским грбом у

трет цара Душана, окружен грбовима свих области које су се тада налазиле у склопу српске државе. Очигледна је тенденција да се јурисдикционе границе српске патријаршије из времена Арсенија IV Јовановића поистовете са областима некадашњег Душановог царства. У: М. Тимотијевић, *Идејни ђрођрам зиднођ сликарскођа у олиђарском ђростођору манађиђира Крушедола*, у: *Саопђиђења РЗСК* 26 (1994), 70–71. Исти хералдички мотив појављује се у сложеном верско-политичком контексту изнад царских двери у цркви Светог Николе у Старом Сланкамену. Више о иконостасу у: О. Милановић Јовић, *Иконођисађ Николајеђске цркве у Сђаром Сланкамену*, ЗЛУМС 6 (1970), 367–375.

чину давања заклетве владару.¹⁹³ Византијски цар, у пуном владарском орнаменту и са инсигнијама, налази се у средини композиције, поред стола на којем су Библија, најпрестони крст, диплома са царским печатом и прстеном, ловоров венац, мач и медаљон на пантљици, док су војници распоређени лево и десно од њега. Испред стола налази се грб Романије. Низ трака и поља са исписаним текстовима објашњава каква се комуникација води између владара и поданика, а њима се тумаче и улоге сваког од актера у слици. На платну изнад цара налази се текст који објашњава смисао сцене: „Василие Макед(о)нанин Благочестиви Ц(а)р гречески Повелител востока / и запада, Во двадесетом лете Царствованија својего в цареграде херватом / и сербом даде населенија всеи земљи јаже од њих Кроација и Србија / нарицаетсја: в лету Хр(и)ст(о)ву 886. ме***: баронија част втораја: лист 1016: стих 3.“ Цар изговара речи које потврђују њихове врлине: „верност совершена п(о)хвали јест достојна.“ На документу (пергаменту) на столу исписане су неке одредбе привилегија: „серби и кроати изволише п(о)д власт нашу бити / господство и чест от нас да буду всегда наследати / по закону својему на (sic!) будут ити в селах и градах / да будут собоју судити правду в земљах и народ(а)х / хвалите Б(о)га своје (sic!), и м(е) не цара својего прослављајт(е) / того крстом себе и земљу мачем бранит(е) и заштиштајте.“ Текст на платну изнад српског војника представља речи његове заклетве: „Живи служити овештаемсе / верностију тебе ц(а)ру нашему и подручни бити / поведенију твојему; вса богатства наша и чеда под власт / твоју довровољно / с клетвују предаемсја.“ Изнад крајишника са хрватским грбом, на платну, налази се текст сличне садржине: „Возложи име твое на нас / и буди нам ц(а)р и повелител, / суди нам Правду и од зла нас и / земљу и гради наши / брани, верни до крови тебе бити / кленемсе.“ На тракама испред грбова Србије, Романије и Хрватске налазе се прва два реда текстова преузетих из описа истих грбова у Џефаровићевој *Сйемайоирафији*.¹⁹⁴

На другој представи на соклу приказан је свечани тренутак у коме један православни свештеник заједно са српским крајишким војводом, испред којег се налази штит са комбинованим српским и хрватским грбом, полаже заклетву верности аустријском цару Рудолфу II који им заузврат даје привилегије 1612. године. Испред цара се налази сто са привилегијалним

193 Подигнута три прста уз изговарање речи заклетве представљала су уобичајену форму заклињања у XVII и XVIII столећу. На исти начин су реаговали Срби Крајишници и 23. јула 1623. године када им је прочитана царева одлука и писмо Фрање Ердељског, веспремског бискупа, којом се налагало њихово потчињавање славонским црквеним и световним стаљима. Направили су метеж, псовали и викали „тако ружно да се то не може написати“, а затим подижући увис три прста („haben alsobald drei finger aufgerecht und geschworen“) заклели се да ће сви заједно пре умрети него што ће се потчинити поповима и спахијама. У: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Хрвајској у XVI и XVII веку*, 462.

194 *Музеј српске православне цркве Ђйархије зајредачко-љубљанске у Зајребу*, (ур.) Слободан Милеуснић, Загреб 2006, 47–48. Упореди: Д. Медаковић, *Две исијоријске композиције сликара Јоакима Марковића*, 113–114.

дипломама, а на фронту стола је грб са аустријске војне заставе на којем је двоглави окруњени орао са царским инсигнијама у канџама и штитом на грудима на којем је пет шева. На столу се налази исписан пергамент са речима: „Пункти о персонах в погрешениах.“ На белој траци коју држи орао исписан је скраћени текст из Џефаровићеве *Стиематикографије*, део објашњења грба старе Аустрије (Аустрија Ветхаја): „Сим числом шеви к н(е)бу возлетајут богату / Аустрију по воздуху до н(е)бес воспевајут.“ Испод овог текста је запис који објашњава догађај: „Ми Рудолф втори, Милостију божијеју / избрани Цесар римскиј всегда / Августејши: Германии / Хунгари (sic!), Боемии, Далмации, Кроати, Славони и прочим, в памет даем всем нама последујушчим, љубезно / препоручујем оним котори во держави власти нашеја верности име носе, јакоже источнога благочестија / народ Влахов живушчи между Славониом, Савом и Дравом, ихже общество милостивно превелигиам обдарихом, Виена 1612.“ Слика припада типу представа *sacra conversatione*, па се тако између цара, свештеника и војводе одвија разговор који се може пратити преко реченица које изговарају, а које су приказане искривљено, попут одраза у огледалу. Световно лице говори: „Обештавам на воине (sic!) вси отдати Жизнь и Кров.“ Духовно лице изговара сличну ствар: „За верност Цесарску јесмо готови вси умерети.“ Напокон, цар одговара на ове заклетве верности речима: „Милост моја буди с вама“, док на повељи коју предаје свештеном лицу стоји: „Vivite / in Pace et / Stote Fideles. / Живите у миру / и будите верни.“¹⁹⁵ Цео овај свечани текст је преузет из Привилегије коју су Срби у Горњој Славонији добили од аустријског цара Рудолфа II, Привилегије која је заједно са оном из 1627, све до издавања *Statuta Valachorum* од 5. октобра 1630. године, била основна повластита по којој се одвијао целокупни живот Срба Крајишника.

Темишварски сабор 1790. године и борба за отаџбину

Највиша политичка инстанца и једно од главних средстава за решавање верских, културних и општих питања које је православним поданицима стајало на располагању били су црквено-народни сабори на којима су се окупљали представници свих сталежа привилегованог српског народа. Истовремено, то је било средство политичке комуникације са владарем који је давао дозволу за сазивање оваквих скупова и преко којег су се могле највишем месту износити молбе, жалбе и тужбе на повреду привилегијалних права. С обзиром да се правни положај српског народа у држави заснивао на царској милости (која је била производ уговора између пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића и српског народа, са царем Леополдом I), и да су сва питања привилегованог народа била у над-

¹⁹⁵ Исто, 115–116.

лежности круне, сабори се нису смели сазивати ни одржавати без дозволе владара.¹⁹⁶ Заступник владара на тим саборима био је комесар којег је непосредно постављао владар и он је имао огроман ауторитет. Веома често су за ту позицију одређивани високи војни заповедници који су добро познавали српски народ, а истовремено имали и већи утицај на саборске одлуке преко војног staleжа и царских официра српског порекла.¹⁹⁷ Темишварски сабор сазван 1790. године био је посебан по томе што се одвијао у периоду снажних конституционалних борби, које су на различитим нивоима вођене у целом Светом римском царству. Отуда су на Сабору, неминовно, стигла на дневни ред и питања која су се тичала правно-политичког положаја српског православног народа, као и питање аутономне територије, обећане још привилегијама Леополда I.¹⁹⁸ Оштре расправе посланика, подељених на две струје, постале су терен за демонстрирање патриотских идеја, а патриотизам средство за дисквалификацију политичких противника.

Царски комесар одређен да присуствује Сабору био је генерал Шмитфелд који је из Петроварадина у Темишвар стигао инкогнито, 23. августа увече.¹⁹⁹ Пошто су се у Темишвару већ налазили епископи и већина народних депутата, замолили су комесара да им дозволи да одржавају саветовања ради формулисања

196 Дозвола за одржавање сабора тражена је или писаним путем или преко депутације која би ишла на двор да издејствује дозволу, а која се обично састојала из три члана, и то једног епископа, једног официра и једног представника провинцијала. Касније током века уведена је обавеза да се и за долазак депутације на двор затражи дозвола, а дворска администрација је одређивала број и састав те депутације. По свом карактеру сабори су могли бити изборни или расправни, од којих су ови други трајали дуже, попут оног из 1769, који је трајао од 13. јануара до 7. октобра, за које време су одржане 53 седнице. Једини чисто политички сабор на којем је расправљано о насељавању Срба на одређену територију одржан је у Баји 1694. Царским рескриптом, којим би се одобравало сазивање сабора, истовремено је одређиван и његов делокруг рада као и место на којем ће се одржати. Сабори су држани 1694. у Баји, 1708. у Крушедолу, 1713. у Хопову, 1718. у Даљу, 1722. у Петроварадинском Шанцу, 1726. у Карловцима, 1730. у Београду, а од 1732. па надаље у Карловцима. Седнице сабора у Београду држане су у Новом двору, а у Карловцима у Саборној цркви или у двору. У: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 372. О привилегијалним црквено-народним саборима у XVIII веку, темама расправа и царским изасланицима који су председавали саборским сесијама, са старијом литературом: А. Форишковић, *Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабсбуршкој монархији*, 269–283. Такође: Д. Руварац, *Српски црквено-народни сабори у Ујарској и ц. к. и к. њовереници на њима од 1690. до данас*, Земун 1889, 3–24.

197 Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 373–374. О лобирању заинтересованих странака приликом избора митрополита Видака и поткупљивању депутата да гласају за њега у: Ј. Рајић, *Историја катихизма*, 39–40.

198 Иако појам „отаџбина“ (патрија, земља предака) сугерише на место порекла појединца или заједнице, то није увек тако. Земља може постати домовина наслеђена од предака и након само неколико генерација, чак и ако је добијена миграцијом или освајањем. Већ након неколико генерација она постаје отаџбина, „наше место“ или вечно почивалиште наших наследника. У: А. D. Smith, *Chosen People*, 147–148.

199 Комесар би сабор обично отварао тек неколико дана, па и две три недеље по свом доласку, које време је користио да би припремио расположење за одлуке које је требало донети. Упореди: С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 128–130.

својих захтева, које ће изнети пред Сабор. На тим скуповима, која су почела већ 24. августа, изнета су три програма која су се тицала правно-политичког положаја српског народа у Хабзбуршкој монархији, која су требала да буду предложена током Сабора. Први је био пројекат Стефана Вујановског, школског инспектора у Банату, у којем се захтевало да: „Банат нама за отечество или тако преда се, да ми ту сами господствујемо и нашом земљом називамо. У њему да не може нико други у службу узет бити, кромје наш род, и да ми имамо придворну канцеларију.“²⁰⁰ Међутим, тај предлог су депутати одбацили, јер је Банат био сувише мали за многобројни српски народ, а затим и било какво ограничавање важности привилегија на само једну територију, довело би у неугодан положај све оне сународнике који би остали да живе ван ње, широм Угарске. Други предлог је потекао од српских племића који су предлагали: „да от свега престанемо и само с Мажари да се држимо, јер су они нас сад ради примити.“ Ни овај предлог није добио подршку јер, како је већина сматрала, инартикулацијом привилегија у мађарске законе не би се добила равноправност, а старе повластице биле би изгубљене. Трећи пројекат је изнео генерал Папила у име војног staleжа, и у њему се предлагало да: „Банат и Срем такођер, ако нама и Сервију за отечество и наше владеније да иштемо, даљеже да исходајствујемо да народ наш у Мажарској живущи по исти наши привилегијах држи се. Како пут доноси, Банат може се од Мажара отети, а може бити и Срем, но инартикулација кошчоваће труда.“²⁰¹ Дана 25. августа депутати су били на подворењу код комесара Шмитфелда који им је изнео став двора, усмерен против Мађара, а у корист српских захтева: „Краљ није вам краљ но отац, а ја ћу вам брат а не комесар бити. Шчо год радите, само земљу ишчите да вас не зову укућане но домаће.“²⁰²

Шмитфелд је званично стигао у Темишвар 26. августа, када је изашао из града, где га је на полчасовној удаљености чекао вод виртембершких драгона, у чијој се пратњи на луксузном шестопрегу, иза којег је ишао двопрег са актуаром и канцелистом и двоје кола са осталим персоналом из његове пратње, упутио према граду ка Пашином бунару, где су га чекали депутати: од клера епископи Стратимировић и Живковић, архимандрит Милојевић од Гомирја и прота Атанасијевић из Лугоша, из војног staleжа капетан Татомировић и потпоручник Јеремић, од племства Петар Маленица и Јован Николић, а од провинцијалиста Јефта Којић и Петар Стојчевић.²⁰³ Епископ Стратимировић је комесару пожелео

200 Исто, 201–202.

201 Исто, 202.

202 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад: Платонеум 2005, 117–118.

203 Званични долазак комесара увек је пратио свечани и церемонијални дочек. На путу ка месту у којем се Сабор одржавао, комесар би обично прво допутовао у Варадин, где би био гост код тамошњег заповедника. Пре него што би стигао у Карловце, у Варадину би му епископи учинили подворје и пожелели добродошлицу. Комесар би потом одатле кренуо даље, па је тако

добродошлицу на српском језику, а овај се на то захвалио кратким одговором на немачком језику:

Ја се захваљујем са великим признањем на пријему којим ме је почастила илирска нација и тим се потрудила да обелодани највернију оданост према Његовом Величанству нашем премилостивом земаљском кнезу. Уједно честитамо славној илирској нацији што је преко овог Сабора добила превишњу милост, а мени именовањем за краљевског комесара, чиме ћу имати најпријатнију прилику да се заложим за опште добро славне нације са истинском и пуном ревношћу.²⁰⁴

Остали депутати су на то исказали знаке свог поштовања према комесару, попели се на своја кола која су ишла на челу колоне, док су се драгани сврстали у вод испред комесарове кочије и на глацису темишварске тврђаве спојили се другим водом поменуте регименте, где су комесара од клера очекивали епископи арадски Авакумовић и горњокарловачки Генације Димовић, од нижег клера месићки архимандрит Василијевић и вуковарски прота Михајловић, од милитара капетан Иђидовић и унтерлајтнант Војновић, од стране племства Чарнојевић и Сервијски, а од провинцијалиста дистриктски судија Авакумовић и Павле Субић.

Овде је другу добродошлицу комесару, на српском језику, пожелео арадски епископ, на шта му је комесар одговорио на немачком у истом маниру, након чега су депутати поседали у своја кола и у реду пошли у град. Напред су били депутати у шестопрезима и четворопрезима, па вод виртембершких драгона иза којег је ишла свечана кочија са комесаром коју је пратила његова ливрејисана послуга, а на зачељу канцеларијско особље, свита и други вод драгона. Када је поворка стигла до капије тврђаве зазвонила су црквена звона, а са тврђавских

1707. године свечано дочекан у Карловцима, а потом је наставио пут ка Крушедолу, док су га 1744. године сачекала на првом брегу испред Карловаца по два представника сваког сталежа, а преостали посланици, заједно са патријархом и епископима, у дворишту Андрејевићеве куће у којој је том приликом одсео. Церемонијал је знатно проширен 1769. године, када је пред њега испред Варадина изашао одред од 113 коњаника под командом ритмајстора Гавре Таборовића. Иза одреда, у колима у које су била упрегнута по два, па и по шест коња, ишли су му у сусрет епископи вршачки и бачки, пуковници Белградија и Зделар, и неки депутирици из провинцијала. Код варадинске чесме дочекали су и поздравили комесара епископи темишварски и славонски и „свјатопочившаго господина митрополита хинтов праздн“, а на брду, при улазу у Карловце, епископи горњокарловачки и коштајнички, двојица штабсофицира, два архимандрита и два игумана. Улазак комесара у Карловце био је поздрављен плотунима, испаленим са Черата из осам великих топова. Остали духовни, војни и провинцијални посланици дочекали су комесара са обе стране улаза у стари двор, а пред вратима епископи. Године 1781. дочекан је гроф Антон Јанковић као комесар „с торжественем помпом во многољудном сјабранију по пропису от блаженочившија императрици краљици госпожи Марији Терезији љета 1770. на сије установљениј“. У: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 374. Опис церемоније дочека комесара Шмитфелда, свечани говори као и сам чин отварања сабора, у: С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темешварски сабор 1790.*, 231–237. Детаљан протокол дочека комесара публикован је у Регуламенту из 1777. године.

204 Наведено према: В. Гавриловић, *Темешварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 119.

Сл. 109. Непознати аутор, *Темишварски сабор 1790*, илустрација из *Српској народној лисџи*, 1837.

бедема огласило се дванаест топова. На тргу је са заставом парадирала једна војна чета, а депутати су са обе стране образовали шпалир све до комесаровог стана, на чијем су улазу комесара дочекали сви епископи, официри, двојица представника католичког каптола, коморски и рачуноводствени чиновници, чланови градског магистрата и сви депутати, који су га уз добродошлицу отпратили до његове собе. Разменом комплимената са комесаром и исказивањем почести од стране администратора Петровића, епископа и више депутата, као и парадом официра, свечаност је завршена.²⁰⁵ У наредних неколико дана комесар је имао више састанака са посланицима приспелим на Сабор, који су му уручивали своја пуномоћја, покушавајући да истражи расположење и односе између појединих група, као и да сазна у чему се заправо састоје захтеви staleжа: да ли постулати представљају жељу целог национа или интересе једног staleжа, да ли

²⁰⁵ У савременим изворима Темишварски сабор се назива и Дијета, попут угарске државне скупштине, што говори о томе како су перцепирани српски црквено-народни сабори у XVIII веку. У: С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 232–233, 511.

су супротни интересима других, као и да ли њихове тужбе потичу од верних и покорних или од немирних и нескромних поданика.²⁰⁶

Сазнао је да су епископи и архимандрити јединствени са племићима у погледу инкорпорације са Угарском, а да су врло несклони стварању посебног придворног надлештва за Србе. Према уверењу епископа, православна вера у Угарској и прикљученим земљама у прошлости није била заштићена, док би нација, према исказима племића, ако не би дошло до формалне инкорпорације била потпуно угњетена. Стога су сви они сматрали да је бивша Илирска дворска депутација била штетна по српске интересе. Насупрот њима био је већи део световног клера, војни и провинцијални депутати, који су желели да нација добије Темишварски Банат који би био организован по узору на хабзбуршке наследне земље, а са двором повезан преко неког државног надлештва. Према Шмитфелдовим сазнањима, нижи припадници духовног и војног staleжа (мирски свештеници и официри) уверавали су представнике из провинцијала да ће не само веру, него и нацију преко Дворског ратног савета заштитити од епископа и њиховог угњетавања, да ће се омладина моћи образовати и добијати намештења по мери својих способности, док се епископи и племићи боје стварања земаљског надлештва (владе) само зато што би оно ставило границе њиховој похлепи и самовољном угњетавању верника и поданика.²⁰⁷

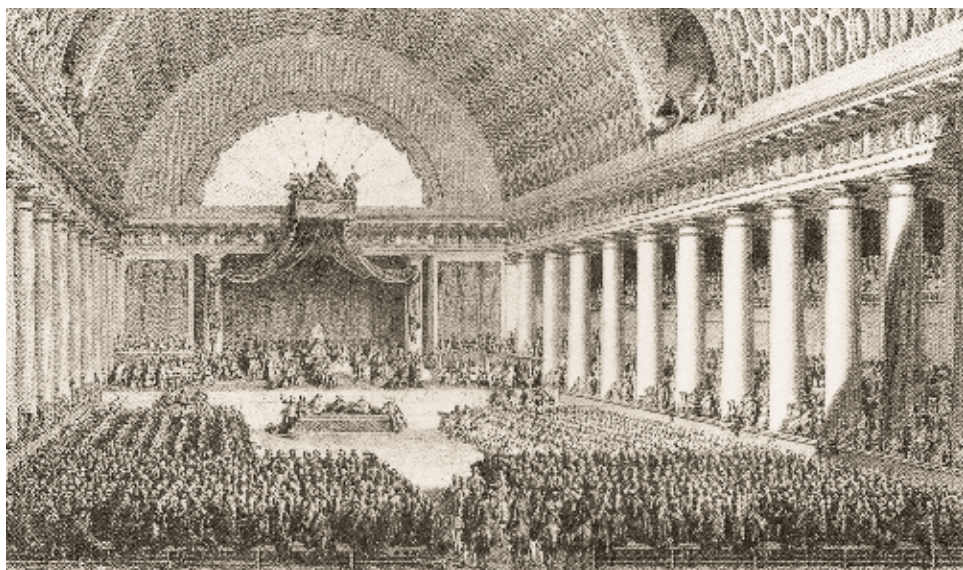
Комесар је за званични почетак рада Сабора одредио 1. септембар, а уочи отварања Сабора у православној цркви у граду одржано је бденије са призивањем Светог Духа (Сл. 109). Ујутро су епископи Живковић и Стратимировић са дванест депутата посетили комесара у његовом стану и поново га замолили за отварање Сабора, пошто је за то већ све било спремно. Нешто касније, комесар је на шестопрегу дошао до места на којем се седница одржавала, где су његов актуар и тумач извршили прозивку и попис депутата. Након тога, примивши ова документа, комесар се упутио према својој столици испод црвеног балдахина са позлаћеним рубовима, и дао да се прочита краљевски рескрипт о његовом именовању за саборског комесара и о избору новог митрополита. Ниже од његове столице, на узвишеном положају са десне стране био је сточић за актуара, а са леве стране за тумача.²⁰⁸

Епископ Петровић је потом са неколико речи поздравио комесара у име илирског народа, а комесар је узвратио кратким писмом захвалницом, након чега је отворио Сабор рекавши да цар српској нацији жели да покаже своју благонаклоност, а да се он лично радује што је изабран за комесара те славне нације која би требало да има поверење у њега да ће заиста учинити све што може за њену корист. После ових комесарових речи, епископи су отпојали тропар

206 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 119–120.

207 Исто, 120–121. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 261.

208 Исто, 234–235. Протоколарни део Сабора одвијао се у складу са правилима која су донета на Сабору 1769, а која су публикована у Регуламенту код Јосифа Курцбека у Бечу 1777.

Сл. 110. Жан Мишел Моро млађи, *Отварање Генералне скупишћине сталежа у Версају 5. маја 1789, 1789.*

Царју небесни, затим тропар *Блајословен јеси Христје Боже* и кондак *Јејда снишед јазики*. Кад је тај обредни део завршен, комесар је дао да се прочита његова пуномоћ од цара за вођење Сабора, а потом је напустио дворану оставивши да депутати изаберу актуара (секретара) Сабора.²⁰⁹

Како су изгледали државни или црквено-народни сабори у XVIII веку, односно сам чин њиховог свечаног отварања и прва свечана седница, може се видети на графичком листу *Die Eröffnung der Generalstände in Versailles am 5. Mai 1789.* (*Отварање скупишћине сталежа у Версају 5. маја 1789*) који је изradio Жан Мишел Моро млађи (Jean Michel Moreau le jeune) 1789. године (Сл. 110). У апсолутистичкој Француској краљевини генерална скупштина сталежа није сазивана од 1614. до 1788. године, када је ново сазивање иницирао министар финансија Жак Некер, као последњу меру да се спречи државни банкрот. Отварање је уследило 5. маја у једној од свечаних сала у Версају, након богослужења и сакраменталне процесије у којој је учествовао и владар. Поред

²⁰⁹ За актуара је изабран митрополитски регистратор Павле Марковић, који је затим положио заклетву да ће у протокол верно уносити све што се на Сабору буде радило и да ништа неће мењати или прећуткивати, а за тај посао је добио двојицу канцелиста за помоћнике. Накнадно су ради обављања административних послова ангажована још четворица чиновника: конциписта Георг Толнај за концепте списка, а за канцелисте Урош Несторовић, Јован Миливојин и Петар Константиновић. У: В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 121. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 517.

300 депутата из духовног и племићког staleжа, било је присутно и 600 представника трећег staleжа, и то је била последња седница скупштине старог режима у току које су врло брзо уследили револуционарни догађаји. Велике Скупштине су се одигравале у свечаним дворанама државних институција, владарских дворова или, ако је сабор био нижег нивоа од државног (регионални, покрајински, или црквено-народни као код Срба у Аустрији), у магистратским зградама, митрополијским и епископским дворовима или катедралним храмовима. Централно место на трону под балдахином заузимао је владар или његов заступник (намесник, комесар), у средини дворане се налазио велики сто за којем су седеле најугледније личности и вође саборских група, док је сваки од staleжа био груписан и заузимао неко од унапред одређених места, тако да би посланици око владара били распоређени у облику слова П. Ако би седници присуствовао комесар, изнад њега би се налазила слика владара чији ауторитет је репрезентовао, као што је то било на српским црквено-народним саборима у Хабзбуршкој монархији. Исту структуру показује и графички лист седнице Рајхстага из 1640. године, Скупштине Светог римског царства која се одржавала у Регенсбургу, а који је израдио Матеус Мериан (Matthäus Merian).

Други дан заседања почео је говором администратора Петровића који је истицао храброст српског народа, његову верност и заслуге за двор који га је наградио привилегијама и слободама, на којима се и заснивају захтеви посланика. Да би се остварио циљ, истакао је, потребно је да се одржи јединство депутата из свих staleжа, да нико од њих приватно добро не претпостави општем добру, као и да се интереси народа ускладе са интересима царског двора. После тог говора и читања царског декрета о Сабору, постављено је питање на који начин и на основу ког пројекта илирска и влашка нација, без повреде привилегијалних права, замишљају изградњу своје егзистенције. После дугог саветовања, депутирци су се договорили да то буде искључиво на подлози привилегија добијених од старих угарских краљева и оних од хабзбуршких владара из 1690. и 1691. године, које су потврдили и њихови наследници, на основу којих се од двора тражило следеће: привилегијама обећана територија, да би православни Срби у њој могли да представљају једно морално тело које би било под управом српског магистрата; неометано исповедање вере за онај део нације који буде остао изван националне територије, а под угарским уставом; да Војна граница остане под Дворским ратним саветом, а ако се делови Границе буду укидали, да граничари не потпадну под спахије, него да се придруже тој територији, као и да због својих заслуга добију „особена преимућства“; поред сопственог магистрата, да се за њих створи још и Илирска дворска канцеларија преко које би штитили своја народна и црквена права.²¹⁰ Ти захтеви су прочитани пред целим Сабором, а пошто су неки депутати ставили своје приговоре, одлучено је да ради бољег објашњења појединих тачака Јаков Сечанац напише предговор за саборски елаборат о привилегијама које су

²¹⁰ Исто, 491.

Србима осигуравале верске слободе. Сечанац је предложио да Сабор направи једну оперативну депутацију која би све ствари које Сабор саслуша и одобри могле боље и јасније доводити у ред и тумачити, ради даље предаје краљевском комесару, а на њеном челу био би генерал Павле Папила.²¹¹

Комесар је трећег дања заседања донео директиву о организацији рада Сабора у којој се каже да он мора радити ефикасно и без одуговлачења како се не би повећавали трошкови.²¹² У решавању ствари треба да се прати следећи ред: ствари које се тичу нације у целини и општенародне жеље, питања која се тичу вере и свештенства, војне ствари, провинцијални захтеви. У раду Сабора потребно је обједињавати добро целог илирског народа са добром државе, па је у том циљу потребно молбе и захтеве народа укратко изложити и потом их јасно и потпуно образложити и уз њих приложити све оригиналне материјале, па након седнице све те тачке предати комесару. Саборске седнице трајаће од девет до тринаест часова, осим у недељу и празнике, као и осим уторка и петка, који ће се сматрати за „поштанске дане“. Царева је изричита наредба да се забрањују сви посебни скупови или седнице, као и да се на седнице Сабора не пушта нико ко нема одговарајућу пуномоћ оверену од комесара.²¹³ Сваки депутат обавезан је да ћути о свему што се дешава на Сабору и никоме о томе не сме ништа да открије. Све што буде упућено од дворске комисије или комесара у виду декрета и напомена биће саопштавано целом Сабору, како би сваком депутирцу било познато његово целокупно деловање, у интересу народа. Сва писма, било ко и

211 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 122. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 518–519.

212 Исто, 238.

213 За посланике су сматрани они који су имали пуномоћи или „атиштације“, које су биле оверене печатима, из разлога што су на претходне саборе долазили и људи на сопствену иницијативу желећи да учествују у његовом раду. Тако је 1730. године на Сабор дошло осам епископа, дванаест архимандрита и „Бог зна колико протопопа, капетана, хаднађа и кнезова. Заповеђено је седамдесет људи или персоне, а има их три стотине персоне.“ Пошто је по постојећим прописима у раду сабора могло да учествује само 75 депутата, обављана је верификација коју је вршио водитељ протокола тако што је прозивао посланике који би заузимали своја места: свештеничка лица седала би на десну, а световна на леву страну. Већ на Сабору 1708. године комесар Каријан је упозорио присутне да из крајева као што су Славонија, Лика и Крбава неће примити ниједног посланика јер се на њих нису односиле привилегије, већ само посланике оних који су прешли приликом Велике сеобе 1690. године. Међутим, ствари нису текле онако како је двор желео, па се на Сабору појавио и епископ Атанасије Љубојевић, који је усред зиме, без дозволе и путних исправа стигао из Лике у Крушедол. На комесарове покушаје да га изопшти са Сабора одговорио је да се у његовој епархији, поред староседелаца на које се привилегије не односе, налази и велики број новодосељених који су њима обухваћени и који имају право да учествују у избору митрополита. У извештају цару комесар Каријан се жалио како је епископа при избору митрополита могао „једва од пасивног, а никакo и од активног гласања искључити“, „... пошто је та старина код целог народа у великом поштовању и уважању, па би тиме, што би се његова особа јавно презрела и искључила, могло у овом јогунастом народу не само букнути велико незадовољство, него би то врло лако могло повући за собом и опасну шизму“. У: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 376–377.

било коме да се шаљу а адресирана су на Сабор, треба неотворена предати на увид комисији која ће их запечаћена уручивати дотичном лицу.²¹⁴

Комесар Шмитфелд је пажљиво пратио понашање и ставове истакнутих посланика који су могли да утичу на коначне закључке Сабора и њихове карактеристике у поверљивим списима слао кнезу Кауницу. Поред моралних и карактерних запажања, износио је и своје утиске о томе ко којој политичкој струји припада, оној блиској двору или оној другој, ближој угарским сталежима и њиховом сабору. Тако је као депутате блиске двору препознао генерала Павла Папила, више граничарских официра, Јакова Сечанца, као и неке чиновнике попут дворског агента Стефана Новаковића, великокикиндског бирова Јована Авакумовића, темишварског бележника Павла Цветковића, школског директора у Банату Стефана Вујановског, суботичког сенатора Јована Поповића, коморског контролора из Оравице Јоакима Ботоша. За протојереје Игњата Михајловића из Вуковара, Луку Никшића из Северина, Јована Клинтка из Великог Варадина, Андрију Арсенијевића из Панчева, Прокопија Поповића из Сентандреје и Јована Поповића из Костајнице констатовао је да су сви из световног клера, против епископа, али склони добру Монархије и своје нације. С друге стране, као личности које су се залагале за увођење српског народа у угарски државни систем Шмитфелд помиње епископе Павла Авакумовића и Стефана Стратимировића, спахије Лазара Чарнојевића од Маче, Христифора Наку од Сент Миклоша, Марка Сервијског од Кањиже, Стефана Дамаскина од Немета, Стефана Монастерлију од Каполне, као и Саву Текелију бележника Чанадске жупаније, и Јована Николића и Григорија Миковића, асесоре Торонталске и Сремске жупаније.²¹⁵

На истој седници администратор Петровић је пред Сабор изнео оригиналне привилегије да би их сваки посланик могао лично погледати, а после тога је секретар саборске депутације Јаков Сечанац прочитао свој *Предлој за бдућуће устројство народа*. Он се залагао за то да се Сабор, са привилегијама као доказом, у циљу решавања сопствених захтева и молби обрати цару, а никако угарским сталежима, јер су привилегије у колизији са уставом Угарске краљевине, и због тога што није могуће ослонити се на правичност угарских сталежа. Оваквом ставу су се успротивили представници из провинцијала, а нарочито Сава Текелија и круг племића и чиновника који се око њега окупио. Та група је тражила да генерал Папила не буде на челу саборске депутације, јер су га сматрали експонентом политике двора и непосредном препреком њиховим интересима.²¹⁶ Сечанац је, на захтев комесара, повукао, а затим допунио и поново уредио текст предлога саборских захтева, те га поново прочитао 7. септембра, сажимајући

214 Оваква наређења су изазвала реакцију депутата који су се осетили увређеним и тражили да се комесар Шмитфелд опомене да промени начин опхођења према Сабору и да убудуће то чини са поштовањем. У: С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 238–239.

215 Исто, 265–267.

216 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 126–127. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 492–493.

сада захтеве Сабора у две тачке: обезбеђење православне цркве и одржање моралног тела које српски народ сачињава. Поводом прве тачке, Сечанац каже да је, после многих невоља због верске нетолеранције, народ сада нашао безбедно уточиште у окриљу цара и двора. Што се тиче одржања моралног тела народа, Сечанац истиче да оно тренутно „више на развалине него на компактну масу наличи“, и то зато што нема своју посебну област и своју власт који су неопходни за „народну конзистенцију“, што је обећано привилегијама, али никада није спроведено. Народ сматра да му је посебна територија неопходна, а може му се доделити без ичије штете, будући да краљ Угарске може области које су заједно са Србима оружјем освојене, односно ослобођене, давати и приватним лицима, а поготово једном заслужном народу као што је илирско-српски. Међутим, пошто се добар део тог народа налази раширен како у Угарској тако и у Војној граници, а да би сви могли да уживају заједничке привилегије, владар се моли да потврди народне привилегије и према њима додели Србима неку територију и власт над њом, да формира за њих надлежну институцију на двору, као и да се одржи успостављени облик црквено-народног сабора са свим сталежима, који ће се бавити заступањем и вођењем народа у правним и црквеним стварима. Такође се умољава да слободно и јавно богослужење прогласи законитим у целој држави, и да се православнима не чине никакви проблеми због њихове вере, већ и да они уживају све грађанске благодети, као и да граничарска војска остане под Дворским ратним саветом, и ако дође до укидања војних граница и престанка службе граничарима, да они не пређу у статус кметова потчињених спахијама, већ да им се, у складу са заслугама, додели слобода и привилегије.²¹⁷

На све ове тачке Сабор је дао сагласност, али су у погледу друге тачке црквени клер, племство и провинцијалисти тражили да се с допуштењем краља онај део народа који се не би нашао у оквирима нове отаџбине инартикулише у угарско законодавство. Међутим, генерал Папила са депутатима из војничког сталежа и Јаков Сечанац са својим истомишљеницима почели су да протестују против тога вичући: „Нећемо и не дамо да се наше привилегије от Мађара узакоњавају.“²¹⁸ После те велике расправе Сабор је усвојио текст предлога који је затим предат комесару Шмитфелду да га проследи цару, а он је затим затражио да се Сабор изјасни коју територију жели за свој народ. Објашњавајући да, иако су Илири живели у Срему, Славонији и Бачкој и пре њиховог ослобођења од Турака и да су учествовали у њиховом ослобађању, те области су већ раније инкорпориране у Угарску, па би било немогуће издвојити их из угарског државног система и предати их српском народу. Због тога је, сматрали су и Шмитфелд и део посланика, најбоље да се за територију за српски народ одреди Банат, који је још увек био под управом бечког двора и није био инкорпориран у Угарску, иако су то угарски сталежи често тражили. Међутим, када је дошао тренутак да

²¹⁷ Исто, 256–258.

²¹⁸ В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 128–129.

депутати потпишу тај захтев, племићи и провинцијалисти су одбили да то учине износећи нове примедбе. Главно питање које су они постављали било је да ли се део народа који остане изван Баната може надати да ће му се осигурати његова права у извршавању закона и каква ће бити његова политичка судбина. По њима, објашњавали су, то би се могло избећи само када би народне привилегије биле интегрисане у угарски устав.²¹⁹

Конституционализам: патриотски дискурс у говору Саве Текелије

Главни експонент групе која се залагала за увођење српског народа под угарски устав био је Сава Текелија, високи српски племић и доктор права, који се у тако узаврелој атмосфери обратио Сабору беседом у којој је изнео низ разлога у корист инартикулације (Сл. 111).²²⁰ Његов говор одлично илуструје патриотски набој који су појединци исказивали у сукобима око поштовања устава и закона, изражених крајем XVIII века. Сам појам инартикулација је због своје сличности са појмом инкорпорација у схватању савременика имао злокобан призвук који није изазивао ентузијазам, већ осећај нелагоде и страха, како је објашњавао Текелија у своме говору. Стога се, износећи своје ставове, обратио свим сталежима на Сабору уверавајући их да се слобода и права српског народа, ако се инартикулација оствари, неће заснивати само на промени подложним привилегијама, већ на јавним правима и на самој конституцији (уставу), што би им гарантовало сигурност и сталност и чувало их од владарске самовоље.²²¹ Инартикулација неће довести, тврдио је, до претапања Срба у Мађаре већ до стварања заједнице права и закона у којој ће сви бити једни исти грађани Краљевине, синови једног отачаства, који уживају једнака права и добра:

Бићемо два народа а једне народности, једнако подложни обштои глави, хранићемо један и то обшти закон... Ова пак разлика између имена и народности мађарске и српске обећавала би врло добре плодове, што би из надметања у добродетељи произишлаго, и што би један народ свом силом гледао да надмаши други у родољубљу и ватреној жељи опште добро подпомоћи.²²²

219 Исто, 130. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 494. В. Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, 145–147.

220 Привилегије су додељене српској народној и верској заједници по принципу персоналних права, а нису дате некој области са важношћу за све становнике те области, по принципу територијалности. По старом принципу персоналних права живео је сваки човек у складу са правним обичајима свога племена без обзира на државу у којој је био, попут Јазига, Кумана, Сикулаца и Саса у Угарској. У: Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводици*, 17–18.

221 Неколико истраживача је констатовало чињеницу да Текелијина беседа, коју је објавио наредне године као засебну брошуру, није споменута ни у званичном саборском извештају, ни у извештајима комесара Шмитфелда, па ни у незваничном анонимном *Дијаријуму*. Тај проблем и даље остаје отворен. У: В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 132.

222 Аноним, *Народни конјеси овостјраних Срба*, 96–98.

Сл. 111. Јохан Донат, *Сава Текелија*, 1808.

Текелија је упозоравао да је угарски краљ уједно и краљ српског народа, да је краљ везан за краљевство законима које је обавезан да поштује, те да је стога нелогична тежња Срба да подржавају краља, а да не подржавају Краљевину и да се одвајају од ње. Издајцима је проглашавао оне који су тврдили да ће народ пропасти ако прихвати инартикулацију, а незналицама оне који су доказивали како није могуће од владара добијене привилегије усагласити са законима Угарске. Инартикулисати, тврди Текелија, значи нешто као јавни закон Краљевине примити, односно, привилегијама дати вид, снагу и крепост јавног закона. Ако се привилегије инартикулишу њих морају да бране не само владар који их је дао, него и оно тело које их је узаконило, односно Дијета, па оне тако постају светиња не само нације којој су дате, већ и свих грађана Краљевине, који поштују њене законе. Владар лако може да промени своју вољу у односу на привилегије, али не тако лако и на закон који је донет преко Диете, тим више што он, као краљ Угарске, при својој инаугурацији пред њом полаже свечану заклетву да ће поштовати устав Краљевине.²²³

Када разматра питање привилегијалних права на избор војводе, Текелија указује на бана у Хрватској и капетанство код Кумана, Јазига и Хајдука у Угарској, што се не коси са уставом.²²⁴ Затим наводи податке о српским деспотима (војводама) у служби угарских краљева, који су уживали велико поверење и повластице у предмохачкој Угарској, а са њима и цео српски народ из чијег племићког staleжа су бирани чак и палатини Угарске. Свега тога је нестало после Велике сеобе када је у Бечу закључено да се изабрани српски деспот гроф Ђорђе Бранковић одстрани из народне средине, а војводско звање заувек укине, јер то, наводно, изискује интерес државе.²²⁵ Према Текелијином уверењу привилегије Леополда I понишtile су старе српске привилегије угарских владара и раздвојиле Србе од Мађара и јединственог законодавства, изузеле их из Угарске, па од тада више нису у њој сматрани као савезни и пријатељски народ. Текелија сматра да су већ првом „несретном“ Леополдовом Привилегијом, датом првенствено придошлим Србима војницима у Угарску, Срби староседеоци изгубили своја стара права и били присиљени да се потчине животу на подлози те привилегије. Другом његовом Привилегијом из 1691. године, која се односила и на старе и на новодошле Србе, дотадашњи епископат који је живео под зашти-

223 Исто, 99-100.

224 О Сави Текелији у контексту његовог патриотског деловања у: В. Симић, *Сава Текелија – иаириоша, йросветишиел и добройвор на размеђи XVIII и XIX века*, 23-37. О Текелијином схватању државе, правним погледима, идејама и узорима у политичкој мисли више у текстовима Гордане Вукадиновић, Драгана Тубића и Душана Николића у поговору Текелијине докторске дисертације: С. Текелија, *Dissertatio ivridica de cavsа, et fine civitatis* = *Правна дисертација о узроку и циљу йосийојања државе*, (ур.) Душан Николић, Нови Сад: Матица српска 2009.

225 Аноним, *Народни коніреси овосііраних Срба*, 101-102.

том угарских закона, потчињен је новодошлом архиепископу и патријарху, тако да више нису могли бити сматрани за законите од стране угарских власти.²²⁶

Текелија се у говору осврнуо и на жељу саборских посланика да се оснује српски магистрат, али је доказивао да је та жеља неостварива, пошто би то значило да једни те исти поданици буду под две јурисдикције – државном и сопственом – односно да би то довело до цепања опште јурисдикције, а пошто је српски народ разасут по целој Краљевини, он би у том случају постао држава у држави, која би постала политичка наказа у којој би се сударала и косила права појединих народа, односно поданика и органа власти, што би водило ка општој анархији:

...која би у грађанским стварима онакав исти ускомешај произвела, као што је некад био онај језика у Вавилону. Један те исти грађанин, један и исти поданик једнога господара зависио би у једно и исто доба од две међу собом различне старешине; дочим би један штогод налагао, други би забрањивао и на друго што принуђавао, и што би по мњенију једнога било право, било би по мњенију другог неправо. Непрестано дакле морао би се народ наш колебати, и од непрекидних судара гоњен бити.²²⁷

Посебна управа обећана је српском народу само ако Србија буде ослобођена од Турака, и само у том случају било би и праведно и политички целисходно да се народу са посебном територијом да и властита управа. Текелија је тврдио да је митрополиту поред црквене немогуће дати и световну јурисдикцију, пошто би то било супротно законима Угарске краљевине, будући да је давно прошло време када је он био глава Срба као војничког народа на граници према Турској. Околности су се током времена промениле те Текелија поставља питање сталезима:

Зар се не управља сваки закон, политична наредба, или макар каква привилегија по сваким узгредним околностима ствари? Зар нас не уверава здрав разум, да свака за срећу грађана у држави набављена конституција мора бити прилагођена својим околностима?²²⁸

Као и када је била у питању световна управа, он је уверавао да би и митрополи-това световна јурисдикција водила цепању државне управе, па би дошло до двојства, судара и немира, јер је српски народ посвуда расејан и са другим народима измешан. У таквом случају, митрополит би могао бити само посредник између државне власти и народа, што је у модерном друштву незамисливо и што не дозвољава не само угарски устав, него одбацују и устави свих цивилизованих народа.²²⁹

У даљем излагању о привилегијама, Текелија је констатовао да се не треба чудити што оне нису делотворно оживотвораване јер ниједна привилегија не

226 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 133.

227 Аноним, *Народни конјеси овостраних Срба*, 108–109.

228 Исто, 111.

229 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 134–135.

може да промени или уништи законе, као што ни владар не може да промени законе без пристанка Дијете као другог чиниоца при доношењу закона. Ако би привилегије биле инартикулисане оне би добиле сталност, законску моћ и неповредивост, а о њиховој судбини одлучивали би и сами Срби који би их преко Дијете могли бранити, па не би зависиле само од краљеве милости и добре воље, него од потврде закона Краљевине. Треба, дакле имати у виду та два фактора, краља и Дијету, па пред обе стране изнети заслуге и тражити испуњавање својих жеља. Текелија је посебно указивао на рестриктивне одредбе које су владари унели у српске привилегије, задржавши за себе право да их мењају, проширују или сужавају, или да их укину уколико у поступцима српског народа нађу било шта што вређа њихове интересе или права неке друге заинтересоване стране.²³⁰

После разматрања привилегијалних питања, Текелија је прешао на преиспитивање захтева Сабора за добијање Баната као српске националне територије. Приметивши да је то жеља већег дела депутата, Текелија их је поделио у три групе: оне који желе посебну територију као услов опстанка српског народа „да не буде принуђен захвалан бити на својој срећи, или другом којем народу или туђој земљи“; на оне који су тражили експропријацију Баната само из зависти према племству и жеље да не буду под законима Угарске, с тим да се „никакво место племству не уступи, већ да некадашња једнакост простоте међу свима постоји“; и на оне који и не знају шта желе, осим да се промени баш оно „што је за осам столећа непомично и с највећом користи свијух постојало“, а то је било феудално друштво.²³¹ Текелија је даље у беседи изнео да би и он желео да српски народ добије своју територију и буде независан, али је сматрао да је то неизводљиво, јер све оно што би се противправно добило било би морално противречно и не би имало трајност. Али он, осим Србије, не види ниједну другу земљу коју би Срби по праву могли тражити, и то тим пре што је само она, а не нека друга, у привилегијама обећана. Што се тиче Баната, он је одувек био утеловљен у Угарско краљевство, па би његова експропријација била противна и државним законима и краљевској заклетви датој Угарском сабору, а не одговара ни слову српских привилегија које садрже клаузулу да оне важе само уколико не крње туђе право. Владар не може и неће погазити своју заклетву, па је погрешно тврђење заговорника експропријације Баната да њу жели и сам владар, да би Србе као предстражу поставио између себе и Мађара.

Очекујете ли ви, да краљ светињу учињене заклетве презре, да законе краљевства ногом погази, и да ван наших привилегија, које су иначе врло праведним уметцима описане, јошт веће концесије даде? Безбожно је ове само и у главу своју уселити, и не слаже се ни мало са поштењем срца, на што је народ наш славу своју свагда полагао? Постидно је заиста, и против Бога се грешти на ове и помислити само. Отуда

230 Аноним, *Народни конјеси овостјраних Срба*, 113–116. Упореди: В. Гавриловић, *Темнишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 134–135.

231 Аноним, *Народни конјеси овостјраних Срба*, 117–118.

се јасно види, да је празна и неоснована вика оних, који се, да у вама страх побуде и цел своју постигну, не стидише трубити, да је експропријација Баната краљева воља и постојана жеља.²³²

Текелија одбацује идеје оних који верују да би у Банату могли сами да уређују народне ствари, да сами доносе законе, као и да ће на својој територији моћи да ограниче владарев апсолутизам. Чак и кад би Срби добили Србију као царску провинцију, он би предност дао инартикулацији свих Срба, разасутих и по Србији и по Угарској, под условом да могу држати свој народни сабор, на којем би могли да разматрају ствари које се тичу целог народа, могућност да учествују у органима власти, као и да се њиховим најбољим синовима дају одговарајућа достојанства и звања. А то све стога што верује да не обезбеђује само територија и њено физичко стање народу његов опстанак, већ грађанско стање народа (*status civilis*) који на тој територији живи.²³³ Текелија се оштро окомио на оне депутате који су попреко гледали на угарско племство, и који су завидели онима чији су преци својим заслугама дошли до благородства и поседа:

Но душа ми је мирна, кад помислим, да су сви који тако мисле, од рода оних, који, будући да нити су сами, нити њихови предци због каквих заслуга светлили, до властелинства не могоше доћи, пошто си у граматикалним школама обично знање латинског језика, и нешто мало новца прибавише. Та сваки који нема, жели, а који желити не може, завиди. Презиру дакле и мрзе на сјајност племства они, који досад никад не могоше врлинама и заслугама својим простачког се сталежа опростити, и достојнима се учинити одликујуће ове прерогативе. Не налазе се доиста по пољу разбацане, нити се могу по трговачким дућанима куповати племићке дипломе; јер као што римски песник уместно пева, не добија се за слонову кост или за драго камење, нити за злато право благородство, нешто више треба имати. Није неправдо дакле, што неизображени пук не може доћи до оног степена части, када томе само сјајне заслуге и врлине пут крче. И то нарочито војничком врлином добивало се од векова благородство код Мађара.²³⁴

Обраћајући се оном делу сталежа који је желео да уништи племство, он је указивао на примере изображених народа који се њиме поносе као људима чије заслуге, части и врлине све остале наткриљују и целом народу доносе поштовање.

Вас саме види Европа, где сте до тог степена безумности дошли, да поред монархичне владе никакве племиће не ћете да носите, нити прерогативом части одећене, шта више желите, да сви буду сиромаси и слуге, и само прости људи! Но ја кажем, да ова срамна настраност на цео наш народ, који је свагда за врлином тежио, не пада, већ да је измишљотина (фикција) некојих, који духом века занешени на осталих народа узоре се обзире, не познавајући нити политично стање са свима околностима

²³² Исто, 119–120.

²³³ Исто, 121. Упореди: В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 136–137.

²³⁴ Аноним, *Народни конјеси овозвраних Срба*, 122–123.

и у својој целини, нити имајући толико бистрине ума, да оно, што су може бити из обичног читања јавних листова научили, разликовати и као што ваља измерити могу.²³⁵

Текелија, даље, износи став да је за Србе неумесно да се угледају на Енглеze и Француze, а не воде рачуна о дубоким разликама које их деле од тих великих народа: Енглези су сталежима ограничили власт монархије, али су задржали разне степене племства и увели општу слободу за све грађане ма којем сталежу припадали, док су Французи племићке дипломе спалили тек кад су нови устав сасвим утврдили, и својој држави дали облик слободне републике. Илузорно је веровати да ће владар, ако Србима уступи посебну територију, пристати да му они ограниче власт и уведу једнакост слободе по француском примеру. Стога, закључује Текелија, нека умукну они бесрамници и незадовољници који племству гроб спремају и нека ту одлику, врлином стечену, поштују и потруде се да је сами својом врлином стекну, јер је сретан само онај народ чији заслужни и истакнути људе својим сународницима могу бити од користи, посредници код владара и браниоци од туђих угњетавања.²³⁶

235 Исто, 123–124. За конституционално уређење Монархије посебно су се залагали јакобинци, радикалне демократе, којих је у Угарској било више стотина, о чему се сазнаје из листе ухапшених коју је саставио министар полиције Перген. Социјалним пореклом су били из свих сталежа, различитих статуса и имовинског стања. Њихови захтеви су били усмерени против сталешког уређења друштва и моћи племства, а за слободу и политичку једнакост свих чланова друштва, у чему су се у највећој мери ослањали на Русоов *Друшћвени ујовор*. За њих је Револуција представљала укидање старог и увођење новог закона. У: М. Костић, *Неколико идејних огрза Француске револуције у српском друшћву крајем XVIII и почетком XIX века*, 233–239. Упореди: Н. Reinalter, *Die Französische Revolution und Österreich: ein Überblick*, 183–184.

236 Аноним, *Народни коніреси овостіраних Срба*, 126–127. Једну од организација са циљем да путем револуције преуреде државно устројство из апсолутне монархије у грађанску републику, основао је и фрањевац Игњат Мартиновић, војни свештеник, професор физике на универзитету у Лавову, опат сасварске опатије, дворски хемичар и тајни агент Леополда II и Франца I. Он је на принципима организације слободних зидара основао два друштва, *Друшћво реформатйора* и *Друшћво слободе и једнакостйи*, у којима је објединио противнике тадашњег режима, са циљем да Угарска постане независна, али уређена на принципима грађанског друштва. Међутим, двор је 1794. године успео да преко доушника открије обе организације, те су њихови истакнути лидери, попут Јожефа Хајноција, Ференца Сентмарјаиа, Јаноша Лацковића и грофа Јакова Шиграјаи, осуђени и погубљени. У наредним деценијама под владавином Франца I до пуног изражаја ће доћи значај тајне полиције у контроли унутрашње политичке ситуације у Хабзбуршкој монархији. У: П. Рокаи, З. Ђере, *Истйорја Мађара*, 381–382. О Игњату Мартиновићу упореди: G. Bárány, *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, 328–331. Такође у: Н. Reinalter, *Die Französische Revolution und Österreich: ein Überblick*, у: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit*, 181–182.

Епилог

После Текелијиног говора, комесар Шмитфелд је поставио коначно питање о захтевима Сабора, на шта је добио одговор да Сабор остаје при својим првобитним захтевима. Пошто је исти одговор добио и од свих племића и од неких провинцијалиста, закључио је да се они ипак поуздају у царску милост, и сагласио се да се усвоји предлог да они који живе у Угарској краљевини могу да са Мађарима, без обзира на разлику вероисповести, имају иста права у погледу свих повластица, части и достојанства, све дотле докле буду у непоколебивој оданости према аустријском царском дому. После тога, саборском двораном се заорило „Виват!“, па се приступило потписивању протокола, по двојица депутата из сваког сталежа.²³⁷ Ову саборску молбу комесар Шмитфелд је преко канцелара Кауница 9. септембра проследио цару Леополду II, пропративши је својим објашњењем у којем моли владара да објави свечани декрет Сабору, којим би одобрио додељивање Баната за илирску националну територију, као и посебно дворско надлештво. Тиме би појачао добромислеће депутате и отклонио бригу коју су изазвали опоненти тврдећи да ће бити заштићене привилегије само оних становника који буду у националној области, а да би оне који би остали у Угарској, нарочито у Сремској и Бачкој жупанији, а који чине највећи део нације, утолико више угњетавали Мађари који у погледу вере не прихватају ниједан закон који није инартикулисан. Народ би био охрабрен ако би га владар јасним изразима, царским декретом или својеручним писмом, уверио да ће добити превишњу заштиту и подршку, као и да ће одмах добити Банат и једну земаљску установу, Илирску дворску канцеларију.²³⁸

Десетак дана касније, 17. септембра, цар Леополд II је упутио као одговор својеручно писмо комесару Шмитфелду саопштавајући да је примио његов извештај и са дубоким задовољством увидео да су се народни депутати у дотадашњем раду Сабора показали као разумни, реду одани и скромни људи, као и да су исказали потпуно поверење у свог владара и његову очинску наклоност. Стога нека комесар увери цео Сабор и сваког појединог депутата да ће он до краја свог живота настојати да одговори поверењу које према њему и целој Монархији показује та тако заслужна нација.²³⁹ Ово царско писмо Шмитфелд је саопштио Сабору на његовој шестој седници прочитавши га од речи до речи, што је изазвало велику радост депутата који су више од пола сата узвикивали: „Виват Леополд! Виват Шмитфелд!“, на шта је Шмитфелд одговарао: „Виват славни Илирически национ!“ Михаило Максимовић, депутат из Земуна, у писму које је послао својој црквеној општини која га је делегирала, износи велика очекивања која су депутати имали и пише:

237 С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 522.

238 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 142.

239 С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 292.

Пре два месеца сабор се разићи неће, и то како смо сад радити започели, биће уредби доста. Или сербски народ постаће раван мађарском или бољи от њега, а гори знам да неће... Молите се за мене Богу да здрав и обществу полезен будем.²⁴⁰

Мађарска политичка јавност живо се интересовала за све што је било у вези са Српским црквено-народним сабором у Темишвару, сматрајући да ће бечки двор настојати да преко њега Србе окрене против угарске Дијете.²⁴¹ Већ само царово одобрење за сазивање сабора огорчило је мађарске владајуће кругове, нарочито када се сазнало да Срби захтевају да им се додели Банат за националну територију. То је само појачало страхове од кршења територијалне целовитости Угарске, од повреде њеног устава и од јачања позиције двора у односу на Дијету, јер је питање Баната могло отворити и питања других територија, попут реинкорпорације Кнежевине Ердеља и Краљевина Галиције и Лодомерије, које је цар поседовао по праву угарске круне.²⁴² Излазећи у сусрет захтевима истакнутим на Темишварском сабору Леополд II је 20. фебруара 1791. године донео решење о стварању Илирске дворске канцеларије, за чијег канцелара је одредио грофа Франца фон Балашу, дотадашњег бана Хрватске, чиме је још више појачао огорчење угарских staleжа, јер се сматрало да се она неће бавити само верским, већ и политичким и свим другим питањима у вези са илирском нацијом.²⁴³

Угарски сабор је краљу уручио адресу у којој, указујући на опасности и штете које би могле по државу да проистекну из разноликости централних институција власти, моли монарха да у циљу предупредјења непожељних невоља и ради слоге међу житељима земље да своју сагласност на законски предлог по којем се неунијатима додељују државно-грађанска права, како би, попут осталих житеља, уживали иста права и били подложни истим законима, дикастеријама и институцијама власти. Тај нацрт је у краљевском рескрипту од 8. јануара 1791. године унеколико модификован, па су у односу на православне са државно-грађанским правима повучени сви ограничавајући закони у Угарској и њеним земљама, тако да су православни стекли право на поседовање имања, као и право на добијање службених положаја. Питања њихове вере, цркве и клера коју ће моћи слободно да исповедају, као и њихових задужбина, школа и васпитања младих, или привилегија које су добили од хабзбуршких владара, и надаље су остала у надлежности круне.²⁴⁴

240 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 145. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 340–341.

241 Скупштина Торонталске жупаније послала је палатину Угарске допис у којем му скреће пажњу на захтев Сабора за издвајање Баната из састава Угарске и на опасност од народних немира због агитације о заседању Сабора. У: Исто, 303–304.

242 В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија*, 208–213. С. Гавриловић, Н. Петровић, *Темишварски сабор 1790*, 330.

243 С. Гавриловић, *Илирска дворска канцеларија у Бечу (1791–1792)*, у: ЗМСИ 49 (1994), 7–13.

244 Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, 295.

Сталежи су се у највећој мери сложили са тим рескриптом, међутим, када је неколико месеци касније објављено оснивање Илирске дворске канцеларије, угарски staleжи су у вези са тим упутили једну репрезентацију која је била срочена у резолутном тону. У њој су подсећали на то да су раније изразили спремност да се православнима призна грађанска равноправност и да се законом утврди слобода њихове религије, како би на тај начин, били у поседу истих грађанских права, те били третирани као и Мађари. Сталежи потом темељно разматрају питање каквих све православних поданика има у земљи и којима уистину припада право уживања привилегија које је доделио Леополд I. Те привилегије никако нису имале за циљ да се створи држава у држави, нити да се утврде права која би била у супротности са правним устројством земље. Из свега тога, сматрају, произилази да један мали део становништва земље не треба и не може да добије једну посебну дворску канцеларију, пошто такву канцеларију не поседују ни Хрватска, Славонија или Далмација. То би водило разбијању државног јединства, а таква подела би штетила и самом илирском народу, закључују staleжи. Због тога они изјављују да ће сва грађанска и верска права и све благодети државе које уживају Мађари у оквиру закона и свог положаја пренети и на православне, и да ће ове, као и све остале у Угарској и њеним земљама настане националности, декларисати као синове исте угарске отаџбине.²⁴⁵

Приликом усвајања овог закључка, на седници сталешке скупштине био је присутан и надвојвода и престолонаследник Франц, а један од посланика, Карл Језерницки, доживео је буран аплауз поводом свог говора, рекавши:

Није реч само о пуком страху него и предосећању да земљи прети велика опасност, о осећању које нас обузима када видимо како се једна нација издваја од друге, наиме илирски народ од осталих народа Угарске, како то показује и управо успостављена, нелегитимна Илирска дворска канцеларија и њени уреди. Тиме се у држави конституише једна нова држава, у окриљу наше земље ствара једна нова независна провинција, и то управо у време када припадници те нације желе у интересу опште благодети да нам се што тешње прикључе, и када смо ми одлучили да са њима делимо права наше нације, да им потпуно загарантујемо слободу њихових привилегија, штавише да им оставимо њихове досадашње привилегије које нису у супротности са земаљским законима. Ми, међутим, видимо да то издвајање представља велику опасност за целу земљу, како за нас тако и за саму илирску нацију, као и да ће можда донети велике штете и самом краљу. Јер, ко не би био забринут када помисли да би се лако могло догодити да се овај народ, ослобођен покорности према нашим законима, само још равна према својим привилегијама и својој вољи, те да би се преко истоверника из Русије и Азије могао страховито умножити и преплавити целу земљу, те да ће онда грађанима отимати њихове куће и лишити их њихових права,

245 Исто, 296–297.

па чак и самог краља присилити да по њиховој жељи додељује привилегије и да у свему дела по њиховој вољи!²⁴⁶

Краљ се у своме одговору захвалио сталежима на забринутости, искрености и поверењу, и одбацио њихове ставове. Дијета је до краја заседања сабора, 13. марта 1791. године, усвојила законски члан којим су православни поданици интегрисани у државни систем Угарске, што је од највеће користи било за неспрске поданике (Румуне, Русине, Цинцаре), док Срби нису постигли све оно што су тражили на Темишварском сабору, као што је добијање засебне територије и сопствене власти на њој. Смрћу Леополда II 1792. године, на трон је дошао цар Франц I који је исте године сазвао Угарски земаљски сабор на који је краљевским позивним писмом позвао и православне епископе, који су прво добили место за столом магната, а нешто касније међу католичким бискупима са којима су и правно постали изједначени. Том приликом су епископи угарској нацији изразили најискренију захвалност и одали јој признање за обављену инартикулацију православних народа, уз напомену да „за једну земљу нема ничег пожељнијег него да сва хришћанска народна племена, мада различитих језика, уживају исте бенефиције, да имају исте намере, да теже за истим циљевима и да под владавином истог краља потпадају под исти закон“.²⁴⁷ На том сабору укинута је посебна Илирска дворска канцеларија, а све ствари, као и део православних намештеника, пребачени су у надлежност Угарске дворске канцеларије и Намесничког савета.

246 Наведно према: Исто, 297–298.

247 Исто, 305.

ЗАКЉУЧАК

Патрија и *патриотизам* припадају групи појмова који су снажно утицали на главне идејне токове српске културе у XVIII столећу. Чак и више од тога, показало се да је идеја патриотизма одређивала понашање појединца, дефинисала границе његовог деловања, прописивала моралне норме или утицала на његове верске ставове. Патриотизам је представљао важан топос који је обликовао свест читавог једног доба, одређујући на тај начин схватања, како индивидуе, тако и заједнице. Значење појма, показало се, у великој мери је одступало од значења које му је приписивало касније доба, редукујући га и повезујући са доминантном националном идејом. Премодерно доба перципирало је патриотизам као нешто инхерентно свакој особи, нешто што је у великој мери одређивало живот сваке индивидуе, од чега се није могло дистанцирати. Лојалност, као особина која се налазила у средишту значења појма, била је друштвено нормирана врлина коју је свако, макар номинално, морао да поседује. Отуда је сваки појединац у тадашњем српском друштву имао обавезу да буде лојалан различитим институцијама и личностима и да на различите начине исказује свој патриотизам. Топоси патриотске лојалности могли су да буду различити и да се односе на сталеж, град, регион, владара или хабзбуршку династију, државу, веру или политичку идеју.

Верски патриотизам у српској култури XVIII века пре свега је подразумевао лојалност усмерену према сопственој православној или католичкој вери, која је све до XX века играла огромну улогу у животу појединца. Као феномен сродан феномену побожности, исказиван је снажним поштовањем топоса важних у животу једног православног хришћанина, попут раја перцепираног као небеска патрија, култова локалних, регионалних и, још шире, општебалканских светитеља. Отуда се истичу светитељи из светородне владарске лозе Немањића, попут Светог Симеона, Светог Саве, Светог цара Уроша, Светог кнеза Лазара, али и Светих деспота Бранковића, Јована, Максима, Ангелине и Стефана, који су постали њихови духовни наследници. Црква је имала на располагању читав арсенал визуелних и литерарних средстава које је могла да искористи за пропагирање, јачање и ширење њихових култова. Сликане иконе или графички листови са представама светих владара династије Немањић и Бранковић, велики број нових дела религиозне тематике, стварање служби и похвалних песама српским светитељима (*Србљак*), читање пасажа из Библије, или употреба величанствених црквених служби као моћних реторичких средстава, све су то били

начини којима су код верника подстицани побожност и лојалност православној вери.

Такво поимање патриотизма утицало је на перцепцију простора, пре свега сакралног, попут манастирских и црквених комплекса (Студеница, Крушедол), који добијају измењене верско-политичке програме и трансформишу се у целине које верници препознају као изворишта сопственог идентитета и према којима стварају снажан осећај лојалности. Барокни верски патриотизам није се појавио самостално, нити се као такав одржавао, напротив, њега је креирала духовна елита Карловачке митрополије, пре свега епископи и митрополити, употребљавајући у том процесу различита уметничка средства. Представљање земаљског и Небеског Јерусалима, воде славних манастира на Балкану, али и у Светој земљи, организовање посебно поштованих простора у храму, попут гроба владике Максима у Крушедолу или кивота са моштима Светог кнеза Лазара у Врднику, стварали су код појединца свест о припадности православној вери, учвршћујући га у уверењу да се ради о вери отаца, и традицији која се не сме прекршити. Такви програми су имали ефекта како код популуса, тако и код интелектуалаца просветитељства, који су, иако антиклерикално и космополитски настројени, чврсто одржавали верски идентитет који им је лојалност према православљу наметала. Отуда, иако су критиковали православну цркву, њене обичаје и барокне облике побожности, ни Захарија Орфелин, ни Доситеј Обрадовић нису имали сумњу у исправност сопствених верских уверења.

Специфичан политички положај који је имао српски народ у Хабзбуршкој монархији након Велике сеобе из отоманске државе 1690. године, заснивао се на привилегијама које му је непосредно доделио цар Леополд I, ван свих државних институција Краљевине Угарске, у којој је већина народа живела. Аутономија која је додељена српском народу под управом пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића, била је веома широка и односила се превасходно на верске слободе, што у држави у којој је католичка вероисповест била једина призната није било мало достигнуће. Таква ситуација условила је развитак патриотске свести у неколико праваца, пре свега ка даљем јачању осећања припадности православљу, али и ка свести о важности привилегија као законског документа који је диференцирао заједницу на коју се односио, од свих других непризнатих и нетолерисаних верских и етничких скупова. У том смислу, елита Карловачке митрополије током читавог XVIII столећа позива своје сународнике на поштовање привилегија, и сама чини све да их ни на који начин не угрози, у потпуности свесна њихове важности за изузетан положај, како народа, тако и цркве. Да би успешно спроводили своју независну верску политику српски православни митрополити су тежили јавном меморисању привилегија, често подстичући литерате да их штампају, било као самостална дела, било као додатак другим књижевним формама.

Такав начин политичке борбе за поштовање привилегија био је неопходан и због саме њихове природе. Наиме, привилегије су биле израз милости владара

који је тиме наградио српске поданике због показане лојалности у ратовима против Турака, и оне су зависиле искључиво од политичке воље наредних владара да их потврђују и поштују. С друге стране, државне институције, свака из својих разлога, као и Католичка црква, непрекидно су радиле на њиховом смањивању и укидању. Кључни услов одржања добијених привилегија лежао је у лојалном политичком понашању српских првака и народа, односно у трајној верности хабзбуршким монарсима и династији. Свест о томе је у српској заједници створила посебан династички патриотизам који је током читавог XVIII века изнова потврђиван, како у тешким ситуацијама и кризама у којима се владајућа династија периодично налазила, тако и приликом побуна Мађара или ратова против Француза, Пруса и Турака. Такав патриотизам исказиван је кроз велику визуелну и литерарну уметничку продукцију у којој су истакнуто место имали портрети владара и панегирички списи. Тиме је јачао култ хабзбуршких монарха у српском народу, што се манифестовало великим бројем портрета Марије Терезије и Јосифа II у домовима грађана, али и њиховим инкорпорирањем у сакрализоване просторе манастирских комплекса (Крушедол), епископских резиденција (Вршац), па и парохијских храмова (Мокрин, Карловац). Популарне песмице као и дела из опуса великих књижевника, попут Доситеја Обрадовића, опевале су подвиге, врлине и славу монарха и тако учвршћивале поданике у љубави према њему.

У последњим деценијама XVIII века, у складу са културним кретањима у остатку Европе, појавиле су се у вишим друштвеним слојевима просветитељске идеје које је подржавао и сам цар Јосиф II. Опијен идејом просвећене власти која делује у корист својих поданика, он је увео нови модел управљања – просвећени апсолутизам – који се једним делом заснивао на просветитељском идеалу опште користи, а другим делом на механизмима аутократорства независног од било какве државне институције, сталежа или скупштине. Јозефинистички облик просветитељства подржавала је и јавност коју су чинили различити, али углавном виши слојеви друштва, активно укључени у политичку борбу за спровођење државних реформи. Део такве јавности, веома често повезане различитим интересима, чинили су просвећени припадници племићког и црквеног сталежа, као и грађански интелектуалци и интелигенција. Насупрот њима, стајали су припадници рекционарног дела цркве, како Католичке, тако и Православне, део високог племства противног било каквим реформама, и маса подложна различитим облицима манипулације.

Овакав однос снага у друштву одређивао је и теме око којих ће се водити политички сукоби. Јосифове реформе које су имале за циљ да хетерогену и композитну Хабзбуршку монархију претворе у хомогену државу, прво су започеле смањивањем разлика између државне католичке и осталих религија, увођењем верске толеранције. Такав владарев акт је препознат као врхунски израз реформског патриотизма, који су припадници некаатоличког становништва с радошћу прихватили, глорификујући политичку мудрост владара. Већ следећи реформ-

ски корак који је водио смањењу броја манастира, редуковању броја празничних дана и повећању привредне продуктивности, смањено је ентузијазам поданика и ојачао реакционарни фронт, заостривши политичке односе у друштву. Свака од супротстављених страна је своје ставове бранила различитим медијским средствима, па су тако противници реформи великим бројем брошура и памфлета желели да преокрену јавно мњење у своју корист. Истовремено, и реформатори су одговарали истом мером, делима која су састављали образовани државни чиновници, попут Јосифа Зоненфелса, или угледни просветитељи, као што су Захарија Орфелин или Доситеј Обрадовић. Сличну функцију имала је и интензивна продукција визуелних средстава, слика и графичких листова, у којима су се могле препознати све главне тачке сукоба. Патриотизам исказиван у тим збивањима истицан је као основни покретач појединца да делује у јавној сфери, а идеја опште користи била је водиља патриота-реформатора.

Са поља реформи, идеја патриотизма се пребацила и на терен језика, слободе и закона. Језик, уз веру једна од конституенти идентитета појединца премодерног доба, постао је поприште оштрих расправа унутар просветитељског блока, када је Јосиф II решио да уведе немачки и латиницу као једини званични језик и писмо у држави. То је код Срба изазвало реакцију, не само противника, већ и поборника реформи, који су се снажно супротставили таквим намерама, бранивши славеносрпски језик и ћирилицу као део традиције и континуитета, и као ствар од државног интереса.

Питање слобода и поштовања закона било је једно од централних политичких проблема у култури просветитељства, а постављало се скоро истовремено у западноевропским државама и у Светом римском царству. Тај широко распрострањени конституционални патриотизам препознавао се као тежња средњег племства и грађанства да се уставом организује политички живот у држави, као и да се законом уреде политичке обавезе и права појединца. То је довело до оштрих расправа и сукоба између владара и свих осталих заинтересованих група, што је постало нарочито изражено након избијања Француске револуције 1789. године. Реакција српског и мађарског народа у Хабзбуршкој монархији била је истоветна, оба су желела слободу, препознату кроз устав и законе, у односу на власт у Бечу, али су им полазишта била различита и неминовно сукобљена. Због тога што им је политички положај зависио од привилегија додељених од хабзбуршког монарха, део српске јавности је своју политичку егзистенцију везивао за успех бечке политике, док је један део српске јавности желео озакоњење српског положаја кроз договор са Мађарима. Под тиме се мислило на увођење српских привилегијалних права у законе Краљевине Угарске које би потврдио и Угарски сабор. Оба становишта су имала своје заговорнике и противнике, попут генерала Павла Папиле и племића Саве Текелије, а борба око привилегија и закона постала је терен за манифестовање патриотске самосвести.

Прве деценије XIX века нису донеле драматичан преокрет у поимању појмова *национализма* и *национализма*, али како су се догађаји низали, од аустријско-

-француских ратова, па до грађанске Револуције 1848. године, мењала се и културна клима заједно са основним појмовима који су је дефинисали. У том периоду нација и национална идеја постају доминантне водиле у политичкој култури и уметности, у великој мери мењајући ранија и придодајући нова значења појму патриотизма.

Списак илустрација

- Сл. 1. Златни новац ердељског војводе Стефана Бочкаија из 1605. године, илустрација из књиге Јохана Фридриха Јоакима *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Нирнберг 1761, бакорез, ПБ сигн. Орф 29
- Сл. 2. Емблем *Amor Patriae*, из емблематског зборника Јохана Гриндла фон Аха *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Дрезден 1680, бакорез, приватно власништво
- Сл. 3. Аксентије Марковић, Фигура пеликана са архијерејског трона, црква Рођења Пресвете Богородице у Земуну, 1788, дрво, позлата (фото М. Лазић)
- Сл. 4. Емблем *Officio Patriae*, из емблематског зборника *Emblemata trecenta*, Аугзбург 1714, бакорез, приватно власништво
- Сл. 5. Емблем *Pro Grege*, из емблематског зборника Петера Иселбурга *Emblemata Politica*, Нирнберг 1617, бакорез, UBW сигн. Sa I 51/35
- Сл. 6. Емблем *Власџелин длајоујодни*, из емблематског зборника *Ишџка иеройолџџка*, Беч 1774, бакорез, УББ сигн. ТР 631
- Сл. 7. Христофор Џефаровић, *Ојисаније Свеџоја Божијеј ірада Јерусалима*, Беч 1748, насловна страна, бакорез, УББ сигн. ТР 180
- Сл. 8. Јанош Филип Биндер, *Сџари ірад Јерусалим*, око 1785, бакорез, ГМС/У 1849
- Сл. 9. Емблем *Cordis sit Patria Coelum*, из емблематског зборника Јеронима Амона *Imitatio Crameriana*, Нирнберг 1647, бакорез, приватно власништво
- Сл. 10. Јохан Улрих Краус, *Недески Јерусалим*, илустрација из књиге *Historische Bilder-bibel*, Аугзбург 1702, бакорез, УББ сигн. ТР1 203
- Сл. 11. Христофор Џефаровић, *Недески Јерусалим*, 1748, бакорез, приватно власништво
- Сл. 12. Непознати иконописац, *Недески Јерусалим*, икона, припадала Серафиону, протосинђелу владице нишког, 1726, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4212 – Šiš. 67
- Сл. 13. Јохан Георг Мансфелд, *Христџос Крмчија*, почетак XIX века, бакорез, ГМС/У 3184/41

- Сл. 14. Саркофаг Светог Леополда у манастиру Клостернојбургу, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. TP1 489
- Сл. 15. Непознати иконописац, *Срди свейишељи*, друга половина XVIII века, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 9284/97
- Сл. 16. *Смрт кнеза Лазара*, илустрација из књиге *Türkische Chronica. Wahrhaffte eigentliche und kurtze Beschreibung, der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen, und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden*, Franckfurt am Mayn 1577, дрворез, УББ сигн. TP1 522
- Сл. 17. Непознати дрворезац, *Свейи кнез Лазар Срѷски*, крај XVII – почетак XVIII века, дрворез, ГМС/У 3411
- Сл. 18. Захарија Орфелин, *Кнез Лазар*, 1773, бакорез, ГМС/У 3184/26
- Сл. 19. Непознати бакорезац, *Манасѷир Сѷугеница*, 1733, бакорез, ГМС/У 3606
- Сл. 20. Христофор Цефаровић, *Свейи Сава са срѷским свейишељима дома Немањина*, 1741, бакорез, ГМС/У 2410
- Сл. 21. Христофор Цефаровић, *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, насловна страна, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 22. Христофор Цефаровић, *Свейи Сѷефан Немања и Свейи Сѷефан Првовенчани*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 23. Непознати бакорезац, *Манасѷир Хиландар*, Москва 1757, бакорез, ГМС/У 3067
- Сл. 24. Христофор Цефаровић, *Коњаничка ѷредсѷава цара Душана*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 25. Мојсеј Суботић, *Свейи Сава и Симеон моле Хрисѷа*, икона са иконостаса цркве Светог Георгија у Великим Бастајама, 1785, темпера на дрвету, Музеј српске православне цркве у Сремским Карловцима
- Сл. 26. Саркофаг патријарха Арсенија IV Јовановића, припрата цркве манастира Крушедола, шеста деценија XVIII века (фото Н. Марковић)
- Сл. 27. Икона Пресвете Богородице, Саборна црква у Сремским Карловцима, 1748, копија чудотворне иконе Богородице Бездинске из капеле Владичанског двора у Вршцу (фото М. Лазић)
- Сл. 28. Никола Нешковић, *Свейи десѷоѷи Бранковићи*, икона, 1753, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4015 (фото Н. Марковић)

- Сл. 29. Захарија Орфелин, *Манасѿир Крушедол*, 1775, бакрорез, ГМС/У 3072
- Сл. 30. Јохан Данијел Херц, *Марија Терезија као краљица Угарске са ѿрдовима ујарских земаља*, средина XVIII века, бакрорез, приватно власништво
- Сл. 31. Грбови угарских земаља под влашћу угарске краљице Марије Терезије, илустрација из књиге Франца Карла фон Палма *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Беч 1774, бакрорез, Библиотека САНУ сигн. R4 130
- Сл. 32. Константин Филипидес од Гаја, *Јосиф вѿтори имѿераѿор римски*, Беч 1773, насловна страна и фронтиспис, бакрорез, БМС сигн. P18Cp IV 10
- Сл. 33. Капија Карла VI, Београдска тврђава, подигнута 1736. (фото М. Лазић)
- Сл. 34. *Кайела мира*, Сремски Карловци, архивска фотографија из 1885. (фото Rechnitzer)
- Сл. 35. Непознати бакрорезац, Кажњавање побуњеника након гушења буне Пере Сегединца, 1735, илустрација из књиге *A magyar nemzet története. 8 köt., Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig: (1711–1815)*, Budapest 1898.
- Сл. 36. Непознати иконописац, *Бојородица живоносни исѿочник*, крај XVII – почетак XVIII века, икона, темпера на дрвету, KHM Wien инв. бр. GG 7000
- Сл. 37. Кућа породице Карамата у Земуну, поглед са улице, друга половина XVIII века (фото ЗЗСКГБ)
- Сл. 38. Пожун као крунидбени град Угарске краљевине, илустрација из књиге *Representation au Vrai des Peuples de la Hongrie qui ont paru dans la Guerre en Boheme, en Silesie, en Baviere, & sur les Frontieres de France, en 1741, 1742, 1743, 1744 etc.* [s.l.], [s.a.], бакрорез, УББ сигн. TP1 870
- Сл. 39. Захарија Орфелин, Круне Светог римског царства и Краљевине Угарске, илустрација из књиге *Славенска калиѿрафија*, 1777, фототипско издање рукописа, бакрорез, ПБ
- Сл. 40. Полагање заклетве – церемонијал приликом крунисања Марије Терезије круном Угарске краљевине у Пожуну, 1741, бакрорез, ÖNB Wien сигн. Port 00047706 01
- Сл. 41. Одвајање просфора у *Чину ѿроскомидије*, илустрација из књиге *Служедник*, Будим 1825, бакрорез, БМС Pст Cp III 22
- Сл. 42. Јохан Александар Бенер, *Леополд I, римски цар*, илустрација из књиге *Historia di Ferdinando terzo imperatore*, Беч 1672, бакрорез, УББ сигн. ПБ 2/413
- Сл. 43. Емблем *Закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. ѿдине*, илустрација из књиге Антала Ваношија *Poesis entheia* (1719), репродукција преузета из: Éva Knapp & Gábor Tüskés, *Emblematics in Hungary. A study of the history of*

- symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Max Niemeyer 2003.
- Сл. 44. Непознати медаљер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2985
- Сл. 45. Филип Хајнрих Милер и Георг Вилхелм Фестнер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2986
- Сл. 46. Непознати сликар, *Јосиф II*, последња четвртина XVIII века, уље на платну, НМБ инв. бр. 3386
- Сл. 47. Јохан Е. Нилсон, *Јосиф, надвојвода Аустрије*, пре 1765, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047832 02
- Сл. 48. Арсеније Теодоровић, Аврам Мразовић, оснивач и директор прве српске учитељске школе у Сомбору, 1820, уље на платну, ГМ Сомбор инв. бр. 52
- Сл. 49. Василије Остојић, Висарион Павловић, бачки епископ, после 1731, уље на платну, Епископски двор у Новом Саду
- Сл. 50. Непознати сликар, *Царица Марија Терезија као удовица*, после 1765, уље на платну, Епископски двор у Вршцу
- Сл. 51. Стефан Гавриловић, *Миштролић Мојсеј Пушник*, око 1790, уље на платну, ГМС/У 79
- Сл. 52. Јов Василијевић, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић*, 1744, уље на платну, МПСЦ инв. бр. 468
- Сл. 53. Захарија Орфелин, *Руски цар Петар Велики*, илустрација из књиге *Житије и славних дела православног императора Петра Великог самодержца руског*, Венеција 1772, бакрорез, БМС сигн. ИС IV 1/1
- Сл. 54. Конфирмациона диплома цара Карла VI за бачког епископа Висариона Павловића, 1731, АСАНУК сигн. 115
- Сл. 55. Кројцер са ликом царице Марије Терезије, 1762, бакарни новац, приватно власништво
- Сл. 56. Теодор Илић Чешљар, Портрет Јосифа II са иконостаса цркве у Мокрину, 1782, уље на дрвету, позлата, МГБ инв. бр. 953
- Сл. 57. Захарија Орфелин, Магични квадрат са портретима цара Франца, царице Марије Терезије и митрополита Павла Ненадовића, илустрација из рукописа *Свечани поздрав Мојсеју Пушнику*, 1757, бакрорез, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 58. Аустријски државни грб на таваници Караматине куће у Земуну, друга половина XVIII века (фото: М. Лазић)

- Сл. 59. Царица Марија Терезија као удовица, илустрација из *Месеџослова*, 1778, бакорез, БМС сигн. РПСр I 51.1
- Сл. 60. Алегорија о склапању брака између Марије Терезије и Франца Стефана, из књиге Жан-Лорен Крафта *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclesiastiques que seculiers*, том I, Брисел 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 515
- Сл. 61. Филип Килијан (по Јонасу Арнолду), Алегорија на лозу предака цара Леополда I, фронтиспис књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 62. Антон Матијас Доманек, *Медаља у славу чејици йуџа осѣураної хабзбуршкої наслеђа*, 1754, сребро, приватно власништво
- Сл. 63. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 64. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 65. Јохан Пфефел, Портрет престолонаследника Јосифа, из књиге Антонија Бонфинија *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Пожун 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 162
- Сл. 66. Јохан Данијел Херц, Портрет престолонаследника Јосифа, илустрација из књиге Бертолда Мелицензиса *Sancta et Beata Austria*, Аугсбург 1750, бакорез, УББ сигн. ТР1 718
- Сл. 67. Михаел Реслер, *Castrum doloris* за принца Евгенија Савојског у цркви Светог Стефана у Бечу, бакорезни лист из књиге *Eugenius nummis illustratus: Leben und Thaten des Grosen und Siegreichen Printzen Eugenii*, Нирнберг 1736, УББ сигн. ТР1 138
- Сл. 68. Јероним Лешенкол, *Сѣоменик Француској револуцији 1789.90.91. и 92, 1792*, бакорез, © Wien Museum инв. бр. 62.055
- Сл. 69. Непознати бакорезац, *Алеѣорија на Проїлашење йаѣиенѣа о ѣолеранцији*, 1787, бакорез, преузето из књиге: S. Mattl-Wurm, *Wien vom Barock bis zur Aufklärung*, Wien: Pichler 1999, 99.
- Сл. 70. Непознати сликар, *Јован Појовић Текелија, родоначелник срѣске ѣлемеѣке йородице Текелија*, око 1716, уље на платну, ГМС/У 88

- Сл. 71. Арсеније Теодоровић, *Бојић Вучковић њл. Сѣрайѣмировић, сѣахија кул- ѣински*, 1812, копија по портрету Христофора Цефаровића из 1745, уље на платну, ГМС/У 4212
- Сл. 72. Арсеније Теодоровић, *Досиѣеј Обрадовић*, 1791, уље на платну, НМБ инв. бр. 1479
- Сл. 73. Јероним Лешенкол, *Јавна ѣрослава ѣоводом сѣуѣања на ѣрон цара Лео- ѣолда II 6. аѣрила 1790*, 1790, колорисани бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 179.012
- Сл. 74. Гостионица „Код златног јелена“ у Будиму, прве деценије XIX века, РОМС сигн. CXLI 50218
- Сл. 75. Јосиф II, *Паѣенѣ о ѣолераницији од 13. окѣобра 1781*.
- Сл. 76. Јохан Метенлајтер, *Победа ѣросветѣѣельсѣва*, крај девете деценије XVIII века, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047904 01
- Сл. 77. Јероним Лешенкол, *Пеѣар Пеѣровић, ѣемишварски еѣиской*, око 1775, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00082365 01
- Сл. 78. Самуел Клајн, *Расужденије о ѣосѣах восѣочнија церкве*, Беч 1794, наслов- на страна, БМС сигн. P18Ср II 19
- Сл. 79. Јозеф Ајбл, *Чѣо јесѣ ѣаѣа?*, Беч 1784, насловна страна, БМС сигн. P18Ср I 1
- Сл. 80. Јохан Ернст Мансфелд, *Јосиф II као нови рибар ѣудских душа*, око 1783, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 90.827 (521/6)
- Сл. 81. Јероним Лешенкол, *Алеѣорија на ѣроѣлашење Паѣенѣа о ѣолераницији из 1781*, 1784, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 62.035
- Сл. 82. Непознати аутор, *Турици ѣредају Беоѣрад Аусѣријаницима 1789*, око 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0131
- Сл. 83. Клеменс Кол, *Фелдмаршал Ернесѣ Гидеон Лаудон*, 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0392
- Сл. 84. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ос- лободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, аверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 85. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ос- лободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, реверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 86. Јосиф Мансфелд, *Издављена Сердија*, илустрација уз песму Доситеја Обрадовића *Песна о издављенију Сердије*, 1789, бакрорез, БМС сигн. P18Ср II 70
- Сл. 87. Матија Караман, *Буквар славенски ѣисмени ѣреѣодобнаѣ Кирила сла- вјаном еѣискойа*, Рим 1753, насловна страна, УББ сигн. TP 220

- Сл. 88. *Табла са илирским и српским алфабетом*, текст и илустрација из *Енциклопедије* Дени Дидроа и Жана Д’Аламбера, Париз 1763.
- Сл. 89. Јохан Енгелман, *Свети Тирило и Методије*, из књиге Павла Соларића *Азбука славенска*, Венеција 1814, фронтиспис, бакрорез, УББ сигн. Р1635
- Сл. 90. Срби примају привилегије од хабзбуршког императора Фердинанда II, илустрација из *Statuta Valachorum* од 5. октобра 1630. године, РМН
- Сл. 91. Срби примају потврду привилегија од хабзбуршког императора Карла VI, илустрација из *Statuta Valachorum* од 16. априла 1717, РМН
- Сл. 92. Захарија Орфелин, *Народ ђоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани ђоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 93. Захарија Орфелин, *Клер ђоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани ђоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 94. Абрахам Босе, *Левијатан*, насловна страна књиге Томаса Хобса *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, 1651.
- Сл. 95. *Illyricum sacrum*, фронтиспис књиге Данијела Фарлатија *Illyricum sacrum*, том I, Венеција 1751, бакрорез, УББ сигн. TP1 519
- Сл. 96. Христофор Цефаровић, *Грб Илирика*, илустрација из књиге *Схема-тиографија или Изображеније оружји илирических*, бакрорез, Беч 1741. УББ сигн. TP 64
- Сл. 97. *Slavo del mar germanico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 98. *Slavo dell illirico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 99. Јаков Орфелин, *Роду и обичејву*, илустрација из књиге Јована Рајића *Историја разних словенских народа, најаче Болјар, Хорватов и Сербов*, Беч 1794, бакрорез, УББ сигн. TP 1161
- Сл. 100. *Свети ојач Сава*, илустрација из књиге Ивана Томка Мрнавића *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Венеција 1789, фронтиспис, УББ сигн. TP1 868
- Сл. 101. Непознати сликар, *Гроф Ђорђе Бранковић*, средина XVIII века, уље на платну, МПСЦ
- Сл. 102. Лукијан Мушицки, *Да Бој живић цара! Ошечествено народна јесма*, превод патриотске песме *Gott erhalte Franz den Kaiser*, Карловац 1830, УББ сигн. TP1 105

- Сл. 103. Привилегија Леополда I с државним печатом од 20. августа 1691, МПСЦ инв. бр. ОРГ Д-25/III
- Сл. 104. Штампано издање српских привилегија са потврдом царице Марије Терезије, *Privilegia per divos imperatores, Leopoldum, Josephum, et Carolum VI. gloriosissimae reminiscentiae, nec non modernam Regnantem Majestatem Mariam Theresiam, inclytae nationi Illyrico-Rascianae*, Беч 1743, насловна страна, БМС сигн. Р18Лат IV 40
- Сл. 105. Радионица Јова Василијевича, *Круна*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 106. Радионица Јова Василијевича, *Српски њрџ*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 107. Јоаким Марковић, *Срџи и Хрваџи њримају њривилеџије од визанџијскоџ цара Василија Македонскоџ*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 108. Јоаким Марковић, *Срџи њримају њривилеџије од цара Рудолфа II 1612. џодине*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 109. Непознати аутор, *Темишварски саџор 1790*, илустрација из *Српскоџ народноџ лисџа* бр. 1 из 1837. године
- Сл. 110. Жан Мишел Моро млађи, *Оџварање Генералне скуџишџине сџалежа у Версају 5. маја 1789*, бакрорез, 1789.
- Сл. 111. Јохан Донат, *Сава Текелија*, 1808, уље на платну, МСПЕБС, Фонд историјских предмета бр. 103

Скраћенице

Институције

БМС – Библиотека Матице српске, Нови Сад
ГМВ – Градски музеј, Вршац
ГМС – Галерија Матице српске, Нови Сад
ГМ Сомбор – Градски музеј, Сомбор
ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
КНМ Wien – Kunsthistorisches Museum, Wien
МГБ – Музеј града Београда
МСПЕБС – Музеј српске православне епархије будимске, Сентандреја
МПСПЦ – Музеј Патријаршије Српске православне цркве, Београд
МЕЗЉСПЦ – Музеј Епархије Загребачко-љубљанске српске православне цркве, Загреб
НБС – Народна библиотека Србије, Београд
НМБ – Народни музеј, Београд
ÖNB Wien – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ПБ – Патријаршијска библиотека Српске православне цркве, Београд
РМН – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb
РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
РОМС – Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад
САН – Српска академија наука, Београд
САНУ – Српска академија наука и уметности, Београд
СКА – Српска краљевска академија, Београд
СПЦ – Српска православна црква
УББ – Универзитетска библиотека, Београд
UBW – Universitätsbibliothek Wien
WUL – Wrocław University Library

Часописи

ANALI DUBROVNIK – Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku
ГДИ – Годишњак за друштвену историју
ГИДНС – Гласник историјског друштва у Новом Саду
ГФФНС – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду

- ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗМПУ – Зборник Музеја примењене уметности
ЗМСИ – Зборник Матице српске за историју
ЗМСДН – Зборник Матице српске за друштвене науке
ЗМСЗСУМ – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику
ЗМСКИЈ – Зборник Матице српске за књижевност и језик
ЗНМ – Зборник Народног музеја
ЗФФ – Зборник Филозофског факултета
ИЧ – Историјски часопис
JÖGEAJ – Jahrbuch der österreichischer Gesellschaft zur Erforschung des Achtzenten
Jahrhundert
ЛМС – Летопис Матице српске
РВМ – Рад војвођанских музеја
ССР – Croatica Christiana Periodica
WJK – Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte

Литература

- Ach, J. F. G. von, *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Dresden 1680.
- Алкен, Л. Е., *Еразмо међу нама*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1994.
- Ammon, H., *Imitatio Crameriana*, Nürnberg 1647.
- Anderson, B., *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga 1990.
- Андрић, Н., *Живот и књижевни рад Павла Соларића*, Загреб 1902.
- Аноним, *Народни конгреси овостраних Срба*, у: ЛМС 105 (1862), 94–129.
- Антиологија стваријеј српској ђесништва*, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Светови 2005.
- Appuhn-Radtke, S., *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians*, Weissenhorn: A. H. Konrad 1988.
- Aravamudan, S., „The Unity of the Representer“: Reading *Leviathan* against the Grain, у: *The South Atlantic Quarterly* 104:4 (Fall, 2005), 631–653.
- Арх. Вениамин, *Новая Скрижаль или Объяснение о Церкви, о Лишургии и о всех службах и уи́варях церковных*, Москва 1992.
- Асман, Ј., *Културно ђамђење: ђисмо, сјећање и ђолишички ђеншисшети у раним високим културама*, Зеница: Вријеме 2005.
- Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.
- Atherton, H. M., *The „Mob“ in Eighteenth-Century English Caricature*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 12, No. 1 (Autumn, 1978), 47–58.
- Atzmannstorfer, J., Christian, A., *Much of the same? Das Leben am Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Ein quellenkritischer Werkstattbericht*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 229–254.
- Auerbach, I., *Stände in Ostmitteleuropa: Alternativen zum monarchischen Prinzip in der frühen Neuzeit*, München: Otto Sagner 1997.
- Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D'Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne*, Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009.
- Augustin, A., *O држави Божијој*, I–II, Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1995.
- Aurenhammer, H., *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit: Der Wandel Ihrer Ikonographie und Ihrer Verehrung*, Wien: Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde 1956.

- Baehr, S. L., *From History to National Myth: Translatio Imperii in Eighteenth-Century Russia*, y: *Russian Review*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1978), 1–13.
- Bárány, G., *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, y: *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 2 (Apr., 1971), 319–357.
- Barker, C., Galasinski, D., *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001.
- Barker, R. S., *Legitimizing identities: the self-presentations of rulers and subjects*, Cambridge University Press 2001.
- Barta, I., *Familienporträts der Habsburger. Dinastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung*, Wien: Böhlau 2001.
- Бартенштајн, Ј. Х., *О расејаном илирско-расцијанском народу*, Београд: Гутенбергова галаксија 1995.
- Bauer, V., *Jetztherrschend, Jetztregierend, Jetztlebend. Genealogie und Zeitungswesen im Alten Reich des ausgehenden 17. Jahrhunderts*, y: *Daphnis – Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, Vol. 37, No. 1–2 (2008), 271–300.
- Baum, W., *Der Josephinismus im Spiegel der Kritik Lessings, Wielands und Herders*, y: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 615–654.
- Beales, D., *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresia, 1741–1780*, Vol. I, Cambridge University Press 1987.
- Beales, D., *Prosperity and Plunder: European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815*, Cambridge University press 2003.
- Beales, D., *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.
- Beachy, R., *Recasting Cosmopolitanism: German Freemasonry and Regional Identity in the Early Nineteenth Century*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 33, No. 2 (Winter, 2000), 268–276.
- Беговић, Н., *Повјесница њравославне (србске) обђине у Карловцу*, y: *Србско-галмајински маџазин XXVII* (1868), 12–13.
- Beiser, F., *Berlin and the German Counter-Enlightenment*, y: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 93, No. 5 (2003), 105–116.
- Бејкер, К. М., *Сиејес*, y: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића 1996, 438–448.
- Bell, D. A., *Lawyers and citizens: the making of a political elite in Old Regime France*, Oxford University Press 1994.
- Belting, H., *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, University of Chicago Press 1997.
- Bergin, J., *The Counter-Reformation Church and Its Bishops*, y: *Past & Present*, No. 165 (Nov., 1999), 30–73.
- Берк, П., *Историја и друштвена теорија*, Београд: Equilibrium 2002.
- Berlin, I., *Koreni romantizma*, Београд: Službeni glasnik 2006.
- Бикар, Ф., *Сенћандреја у оілегалу њрошлосћи*, Нови Сад 2003.

- Birken, S. von., *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Nürnberg 1668.
- Blažević, Z., *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije: ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Barbat 2002.
- Blažević, Z., *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing 2008.
- Blanning, T. C. W., *Joseph II*, London and New York: Longman 1994.
- Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford University Press 2002.
- Blitz, H. M., *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000.
- Bloor, M., Bloor, T., *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007.
- Bloch, M., *Feudal Society: Social Classes and Political Organisation*, II, London: Routledge 1989.
- Bodi, L., *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien: Böhlau 1995.
- Boeckl, C. M., *Vienna's Pestsäule: The Analysis of a Seicento Plague Monument*, у: WJK 49 (1996), 41–56.
- Бојовић, Б. И., *Краљевство и светост: њолиџичка филозофија средњовековне Србије*, Београд: Службени лист 1999.
- Böning, H., *Das Volk im Patriotismus des deutschen Aufklärung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 63–98.
- Bonfini, A., *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Požun/Bratislava 1744.
- Борозан, И., *Рејрезенијашивна култура и њолиџичка њројашагда: сјоменик кнезу Милошу у Нејојину*, Београд: Филозофски факултет 2006.
- Bosbach, F., *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff in der frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1988.
- Bosse, H., *Patriotismus und Öffentlichkeit*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 67–88.
- Brajić, S., *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Београд: Plato 2006.
- Бранковић, Ђ., *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео Стеван Бугарски, Нови Сад: Прометеј 1994.
- Брковић, М., *Царска њушовања*, у: XVIII сјолеће VI (2007), 189–211.
- Burke, P., *Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschbuch-Verlag 1995.
- Burke, P., *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge University Press 2004.
- Busch, W., *Das sentimentalische Bild: Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*, München: C. H. Beck 1993.
- Büschel, H., *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770–1830*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006.

- Büttner, F., *Das Bild als Mittel politischer Propaganda im Zeitalter der Revolution*, y: 1789. *Aspekte des Zeitalters der Revolution*, (Hg.) Frank Büttner, Kiel 1990, 75–100.
- Buettner, B., *Profane Illuminations, Secular Illusions: Manuscripts in Late Medieval Courtly Society*, y: *The Art Bulletin*, Vol. 74, No. 1 (Mar., 1992), 75–90.
- Wangermann, E., *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, y: *Joseph von Sonnenfels*, (Hg.) Helmut Reinalter, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1988, 157–169.
- Wangermann, E., *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, München: Oldenbourg 2004.
- Vanino, M., *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, y: *Vrela i prinosi* 4 (1934), 1–47.
- Vaniček, F., *Istorija Vojničke krajine ili Istorija vascelog srpskog naroda sa ove i one strane Dunava, Save, Une, Vrbasa tako i Primorja*, I, Novi Sad 1880.
- Ward, W. R., *Late Jansenism and the Habsburgs*, y: *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley and Dale K. van Kley, University of Notre Dame Press 2001, 154–186.
- Warncke, C. P., *Symbol, Emblem, Allegorie: Die zweite Sprache der Bilder*, Köln: Deubner Verlag 2005.
- Васић, К., *Пајријарх Арсеније IV Јовановић и бакрорезна графика на јодручју Карловачке митрополије 40-тих година XVIII века*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007.
- Васић, К., *Бакрорезни јориреји пајријарха Арсенија IV Јовановића Шакабеније из 1746. године*, y: *ЗНМ XVIII/2* (2007), 219–230.
- Васић, П., *Умјетничка иконографија Сомбора*, Нови Сад: Матица српска 1984.
- Vazsonyi, N., *Montesquieu, Friedrich Carl von Moser, and the „National Spirit Debate“ in Germany, 1765–1767*, y: *German Studies Review*, Vol. 22, No. 2 (May, 1999), 225–246.
- Watteroth, H. J., *Die Reformation in Deutschland zu Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Wien 1781.
- Webb, D., *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, New York: I. B. Tauris 1999.
- Webb, D., *Medieval European Pilgrimage, c.700–c.1500*, New York: Palgrave Macmillan 2002.
- Weis, E., *Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany*, y: *The Journal of Modern History*, Vol. 58, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806 (Dec., 1986), 181–197.
- Weissensteiner, J., *Die katholische Kirche zwischen Josephinischen Reformen, Französischen Revolution und Franzosenkriegen*, y: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 225–232.
- Венцловић, Г. С., *Црни диво у срцу: лејенде, беседе, њесме*, (ур.) Милорад Павић, Београд: Просвета 1966.
- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Хрватској у XVI и XVII веку*, y: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 427–490.

- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Великом рају 1683–1699*, у: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 491–574.
- Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенске земље и народи у мађарској периодичној иштампи 1780–1800 – рајови и рајници*, у: *XVIII столеће* 2/1 (1997), 45–49.
- Wilson, P. H., *Absolutism in central Europe*, London: Routledge 2000.
- Windisch, K. G., *Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte*, I–II, Pressburg 1780.
- Winkelbauer, T., *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Bd. 1, Wien: Verlag Carl Ueberreuter 2003.
- Winter, E., *Der Josefismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*, Brünn 1943.
- Winter, E., *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle in 18. Jahrhundert*, Berlin: Akademie Verlag 1954.
- Winter, H., *Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*, Wien: Kunsthistorisches Museum 2009.
- Viroli, M., *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003.
- Vocelka, K., Heller, L., *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz: Styria 1997.
- Volkman, S., *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, (рукопис докторског рада), Heidelberg 2001.
- Wolf, N. Ch., *Polemische Konstellationen: Berliner Aufklärung, Leipziger Aufklärung und der Beginn der Aufklärung in Wien (1760–1770)*, у: *Berliner Aufklärung. Kulturwissenschaftliche Studien*, (Hg.) Ursula Goldenbaum und Alexander Košenina, Bd. 2, Hannover: Wehrhahn Verlag 2003, 34–64.
- Woodward, J., *The Theatre of Death: The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England, 1570–1625*, Woodbridge: Boydell Press 1997.
- Vopa, A. J. La, *Herder's Publikum: Language, Print, and Sociability in Eighteenth-Century Germany*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 29, No. 1 (Fall, 1995), 5–24.
- Wortman, R. S., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Princeton University Press 2006.
- Vocelka, K., *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien: Ueberreuter 2004.
- Wrede, M., *Das Reich und seine Feinde: Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz: Verlag Phillip von Zabern 2004.
- Вукашиновић, В., *Српско барокно дојословље: дидлијско и светишајинско дојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке 2008.
- Вуксан, Б., *Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, у: *ЗФФ XVI* (1989), 218–219.
- Вуксан, Б., *Кришика барокне појожности у Орфелиновој представи Марији Терезији (Из историје идеја код Срба у XVIII веку)*, у: *ГДИ 1* (1995), 81–88.

- Whitton, B. J., *Herder's Critique of the Enlightenment: Cultural Community versus Cosmopolitan Rationalism*, у: *History and Theory*, Vol. 27, No. 2. (May 1988), 146–168.
- Гавриловић, В., *Дипломатски сјиси код Срба у Хабсбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник: ЛДИЈ 2001.
- Гавриловић, В., *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад: Платонеум 2005.
- Гавриловић, С., *Инвентар иришког тјрџовца из XVIII стјолећа*, у: *РВМ* 10 (1961), 154–163.
- Гавриловић, С., Петровић, Н., *Темишварски сабор 1790*, Сремски Карловци: Архив Војводине 1972.
- Гавриловић, С., *Ђирилска њисма и акџа из њрве њоловине XVIII века*, у: *Истјраживања* 11 (1985), 252–310.
- Гавриловић, С., *Срби у Ујарској и Славонији од аусџиро-џиурског раџа 1737–1739. до краја XVIII века*, у: *Истјорија српског народа*, IV/1, Београд: Српска књижевна задруга 1986, 195–216.
- Гавриловић, С., *Српски национални њроџрам њаџиријарха Арсенија IV Јовановића Шакабентје из 1736/37. њодине*, у: *ЗМСИ* 44 (1991), 39–48.
- Гавриловић, С., *Илирска дворска канцеларија у Бечу (1791–1792)*, у: *ЗМСИ* 49 (1994), 7–30.
- Гавриловић, С., *Срби у Хабсбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад: Матица српска 1994.
- Гавриловић, С., *Две њредстјавке њаџиријарха Арсенија IV из 1738. њодине*, у: *ЗМСИ* 67–68 (2003), 125–133.
- Гавриловић, С., *Сјиси из заостјавиџине њаџиријарха Арсенија IV Јовановића–Шакабентје*, у: *Сјоменик САНУ CXXXIX*, Одељење историјских наука 13 (2004), 62–94.
- Geertz, C., *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic 1973.
- Georgescu, V., *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750–1831)*, New York: Columbia University Press 1971.
- Георгијевић, Ј., *Собраније изабраних молиџви*, Беч 1771.
- Gestrich, A., *Absolutismus und Öffentlichkeit: politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994.
- Gilli, M., „Volk“ bei Georg Forster und den deutschen Jakobinern, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 46–54.
- Глишић, К., *Римокаџоличке цркве на џериџирији Беоџрада*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007.
- Glixon, B. L., Glixon, J. E., *Inventing the business of opera: the impresario and his world in seventeenth-century Venice*, Oxford University Press 2006.
- Godsey, W. D. Jr., *Nobles and Nation in Central Europe: Free Imperial Knights in the Age of Revolution, 1750–1850*, Cambridge University Press 2004.
- Golubeva, M., *The Glorification of Emperor Leopold I in image, spectacle and text*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern 2000.

- Голубовић, Б., *Георгије Стојановић (?–1746)*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1990.
- Goodin, R. E., *Communities of Enlightenment*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 28, No. 3 (Jul., 1998), 531–558.
- Graf, H., *Die Residenz in München: Hofzeremoniell, Innenräume und Möblierung von Kurfürst Maximilian I. bis Kaiser Karl VII*, München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen 2002.
- Грбић, М., *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891.
- Greenfeld, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press 2003.
- Grieger, A., „Etwas zu dem Ruhm und Nutzen meines Vaterlandes beyzutragen“: *Die politische Dimension der bürgerlichen Kunstkonzeptionen in der Sturm-und-Drang-Zeit*, Würzburg: Königshausen & Neumann 1993.
- Grimm, G., *Antijesuitismus und (Staats-)bürgerliche Erziehung: Zur Rezeption der französischen Aufklärungspedagogik in Österreich*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 471–488.
- Groot, J. De, *Royalist identities*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Грујић, Р. М., *Како се постојало са српским молдама на двору ћесара австројској последње године животој њајријарха Арсенија III. Чрнојевића*, Нови Сад: Матица српска 1906.
- Грујић, Р. М., *Прилози за историју Србије у доба австројске владавине (1717–1739)*, у: *Своменик LII, други разред 44 (1914)*, 84–208.
- Грујић, Р. М., *Духовни животој*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 367–416.
- Грујић, Р. М., *Ајоложија српској народа у Хрвајској и Славонији*, Београд: Просвета 1989.
- Gurguris, S., *Sanjana nacija: prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*, Beograd: Beogradski krug 2004.
- Дабих, В. С., *Војна крајина: Карловачки џенералит: (1530–1746)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 2000.
- Давидов, Д., *Манастир Хиландар на бакорезима XVIII века*, у: *Хиландарски зборник 2 (1971)*, 155–161.
- Давидов, Д., *Бакорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великој*, у: *ЗЛУМС 10 (1974)*, 187–206.
- Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1978.
- Давидов, Д., *Српске привилегије царској дома хабсбуршкој*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1994.
- Давидов, Д., *Срби и Јерусалим*, Београд: Политика 2007.
- Давидовић, Д., *Задавник: за годину 1815*, Беч 1815.
- Danelzik-Brüggemann, C., *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur Zeit der Französischen Revolution*, Berlin: Akademie Verlag 1996.
- Daniel, D. P., *The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe*, у: *Sixteenth Century Journal*, Vol 11, No. 3 (Jun., 1980), 99–114.

- Dann, O., Hroch, M., *Einleitung*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 9–18.
- Dann, O., *The Invention of National Languages*, y: *Unity and Diversity in European Culture c. 1800*, (Ed.) Tim Blanning and Hagen Schulze, Oxford University Press 2006, 121–134.
- Deanović, M., *Odrizi talijanske akademije „degli Arcadi“ preko Jadrana*, y: *Rad JAZU* 248 (1933), 1–98.
- Deletant, D., *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century: I*, y: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 60, No. 4 (Oct., 1982), 481–499.
- Денић, Ч., *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књ. 1, Београд: САНУ 2010.
- Der Junge Goethe: neu bearbeitete Ausgabe*, (Hg.) Hanna Fischer-Lamberg, Bd. 1, Berlin: Walter de Gruyter 1999.
- Diem, P., *Die Symbole Österreichs. Zeit und Geschichte in Zeichen*, Wien: Kremayr & Scheriau 1995.
- Dietz, M. G., *Patriotism. A Brief History of the Term*, y: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–193.
- Dijk, T. A. van, *Discourse studies*, London: Sage 2008.
- Димитријевић, Ст. М., *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, y: *Сѹоменик LIII*, II разред 45, Београд: СКА 1922.
- Disselkamp, M., *Barockheroismus. Konzeptionen „politischer“ Größe in Literatur und Traktatistik des 17. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer 2002.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Reshaping of the Austrian Church*, y: *The Historical Journal*, Vol. 36, No. 1 (Mar., 1993), 89–114.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Hungarian Land Survey*, y: *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420 (Jul., 1991), 611–634.
- Дневник Саве Текелије: бесмртној благодетеља народа српској вођен у Бечу 1795–1797*, (ур.) Стеван Бугарски, Нови Сад: Матица српска 1992.
- Drabek, A. M., *Patriotismus und nationale Identität in Böhmen und Mähren*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln 2003, 151–170.
- Dubin, L. C., *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford University Press 1999.
- Duindam, J., *The Court of Austrian Habsburgs, c. 1500–1750*, y: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750*, (Ed.) John Adamson, London: Weidenfeld & Nicolson 2000, 165–188.
- Evans, R. J. W., *Austria, Hungary and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*, Oxford University Press 2006.
- Ewin, R. E., *Loyalty and Virtues*, y: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 403–419.

- Ellingson, T. J., *The myth of the noble savage*, Berkeley: University of California Press 2001.
- Elliot, J. H., *A Europe of Composite Monarchies*, y: *Past and Present*, No. 137 (Nov., 1992), 48–71.
- Elijas, N., *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2001.
- Emblemata trecenta*, Augsburg 1714.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Recueil de Planches, sur les Sciences, les Arts Libéraux, et les Arts Mécaniques, avec leur explication, par une Société de Gens de Lettres*, 2, Paris 1763.
- Ердељан, Ј., *Игеја Јерусалима и їрадови-їресїонице држава їправославних Словена у їозном средњем веку*, (рукопис докторског рада), Београд 2008.
- Ерчић, В., *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомеђија*, Београд: Институт за књижевност и уметност 1980.
- Eugenius nummis illustratus. Leben und Thaten des Prinzen Eugenii*, Nürnberg 1736.
- Eckhart, J. G., *Origines serenissimae ac potentissimae familiae habsburgoaustriacae ex monumentis veteribus, scriptoribus coetaneis, diplomatibus, chartisque*, Leipzig 1721.
- Жиїије Герасима Зелића, I, Београд 1897.
- Зайадноевройски дарок и визанїїјски свейї: зборник радова са научної скуїа одржаної од 10. до 13. окїїобра 1989*, Београд: САНУ 1991.
- Змајевић, А., *Љейойис црковни*, I, (ур.) Мато Пижурица, Цетиње: Обод 1996, 7–20.
- Знамења Карловачке миїїройолије*, каталог изложбе, (ур.) Динко Давидов, Београд: САНУ 2006.
- Ивић, А., *Исїорија Срба у Војводини од најсїариїјих времена до оснивања Поїїиско-їоморишке їранице*, Нови Сад: Матица српска 1929.
- Ивић, П., *Језичке їриликe код Срба у раздобљу од 1537. до 1699*, y: *Исїорија срїскої народа*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 105–134.
- Ивић, П., *Преїлед исїорије срїскої језика*, (ур.) Александар Младеновић, VIII, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1998.
- Иеройойия. Создание сакралних їросїрансїїв в Визанїїии и Древней Руси*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Индрик 2006.
- Игњатовић, Ј., *Мемоари: райсодије из їрошлої срїскої живоїа*, Београд: Српска књижевна задруга 1966.
- Иконойис Врањске ейархије*, (ур.) М. Тимотијевић и Н. Макуљевић, Београд: Филозофски факултет 2005.
- Иконосїїас. Происхождение – развїїїе – символика*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Прогресс-Традиция 2000.
- Iovine, M. S., *The “Illyrian Language” and the Language Question Among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, y: *Aspects of the Slavic language question*, Vol. 1, Church Slavonic - South Slavonic - West Slavonic, (Eds.) Riccardo

- Picchio and Harvey Goldblatt, New Haven: Yale 1984, 101–156. Isselburg, P., *Emblemata politica*, Nürnberg 1617.
- Историја српског народа, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993.
- Илија цериолџић, Беч 1774.
- Јавор, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 22 (1891), 350–352.
- Јакшић, М., О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенићу: лекције из историје Карловачке митрополије, Сремски Карловци 1899.
- Јакшић, М., О Вићенцију Јовановићу. Прилози за историју митрополијства му 1731–1737, Нови Сад 1900.
- Јанковић, Е., Трговци, Београд: Службени гласник 2008.
- Jansen, S. L., *Debating women, politics, and power in early modern Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2008.
- Jarrard, A., *Architecture as Performance in Seventeenth-Century Europe: Court Ritual in Modena, Rome, and Paris*, Cambridge University press 2003.
- Јачов, М., Сјиси конгрегације за проповидање вере у Риму о Србима 1622–1644, I, Београд: САНУ 1986.
- Јачов, М., Милешева и римска курија од обнове Пећке патријаршије до велике сеобе, у: Милешева у историји српског народа, (ур.) Војислав Ј. Ђурић, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, Београд: САНУ 1987, 253–266.
- Јачов, М., *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, II, Rome: Biblioteca Apostolica Vaticana 1992.
- Joachim, J. F., *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Nürnberg 1761.
- Јовановић, М., Језик и друштвена историја: друштвеноисторијски оквири јолими-ке о српском књижевном језику, Београд: Стубови културе 2002.
- Јовановић, М., Лајински језик и класичне књижевности у Војводини 18. века, у: XVIII столеће VI (2007), 67–93.
- Joseph, J. E., *Language and identity: national, ethnic, religious*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Johannesson, K., *The Portrait of the Prince as the Rethorical Genre*, у: *Iconography, propaganda and legitimation*, (Ed.) Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 11–36.
- Југовић, М., Тишле и јошиси архиепископа и патријарха српских, Београд: СПЦ 1934.
- Јулинац, П., *Крайное введение в историју происхождения славено-српског народа*, Венеција 1765.
- Kalas, R. J., *The Noble Widow's Place in the Patriarchal Household: The Life and Career of Jeanne de Gontault*, у: *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 24, No. 3 (Autumn, 1993), 519–539.
- Kamusella, T., *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2009.

- Kanduth, E., *Der Kaiserliche Hofdichter im 18. Jahrhundert*, y: *Die Österreichische Literatur: Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, (Hg.) Herbert Zeman, Bd. I, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, 307–330.
- Kann, R. A., *A study in Austrian intellectual history: from late Baroque to Romanticism*, New York: F. A. Praeger 1960.
- Kantorowicz, E. H., *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, y: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 472–492.
- Kantorowicz, E. H., *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press 1957.
- Kanz, R., *Dichter und Denker im Porträt. Spurengänge zur deutschen Porträtkultur des 18. Jahrhunderts*, München: Deutscher Kunstverlag 1993.
- Kaplan, B. J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Harvard University Press 2007.
- Kapner, G., *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*, Wien: Verlag f. Geschichte u. Politik 1978.
- Karant-Nunn, S. C., *Preaching the Word in Early Modern Germany*, y: *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, (Ed.) Larissa Taylor, Leiden: Brill 2003, 193–220.
- Караџић, В. С., *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч 1818.
- Касирер, Е., *Филозофија просветиољства*, Београд: Гутенбергова галаксија 2003.
- Кашић, Д., *Прилози за историју „Statuta Valachorum“*, Београд 1957.
- Кашић, Д., *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд: Српска Патријаршија 1971.
- Keduri, E., *Nacionalizam*, Podgorica: CID 2000.
- Кефер, И., Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенски народи у мађарској јериодици 1780–1800*, I, Нови Сад: Матица српска 1993.
- Kipling, G., *Enter the King: Theatre, Liturgy and Ritual in the Medieval Civic Triumph*, Oxford University Press 1998.
- Кириловић, Д., *Пројоведи Јована Рајића војницима*, y: *ЗМСКИЈ* 3 (1956), 164–167.
- Klaić, V., *Život i djela Pavla Rittersa Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Matica hrvatska 1914.
- Kleingeld, P., *Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 3. (Jul., 1999), 505–524.
- Kleingeld, P., *Kantian Patriotism*, y: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 313–341.
- Klecker, E., *Tradition und Moderne im Dienst des Herscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*, y: *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters*, (Hg.) Franz M. Eybl, Wien 2002, 233–247.
- Kley, D. K. Van, *Piety and politics in the century of lights*, y: *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, (Ed.) Mark Goldie & Robert Wokler, Cambridge University Press 2006, 110–146.

- Knapp, É., Tüskes, G., *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Niemeyer 2003.
- Knapp, É., Tüskes, G., *Volksfrommigkeit in Ungarn: Beitrage zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach 1996.
- Kneidinger, M., Dittinger, P., *Hoftrauer am Kaiserhof, 1652 bis 1800*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 529–572.
- Knippenberg, J. M., *Moving Beyond Fear: Rousseau and Kant on Cosmopolitan Education*, у: *The Journal of Politics*, Vol. 51, No. 4 (Nov., 1989), 809–827.
- Knipping, J. B., *Iconography of the Counter Reformation in Netherlands*, I, Nieuwkoop: De Graff 1974.
- Књижевност Дубровника: ренесанса и барок, (ур.) Злата Бојовић, Београд: Филолошки факултет 2007.
- Козелек, Р., *Кришика и криза: стиудија о њајоіенези ірађанскоі свеіа*, Београд: Плато 1997.
- Коларић, М., „Бој на Косову“ Амвросија Јанковића, у: *ЗНМ* 3 (1962), 233–236.
- Koselleck, R., *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2006.
- Костић, М., *Штејтан ујицај францускоі философа Bayle-a на іемишварскоі ейи-скоіа Пеіра Пеіровића*, у: *ГИДНС* 1 (1928), 67–71.
- Костић, М., *Гроф Колер као културноіросвеіни реформайор код Срба у Ујарској у XVIII веку*, Београд: СКА 1932.
- Костић, М., *Кулї Пеіра Великоі међу Русима, Србима и Хрвайима у XVIII веку*, у: *ИЧ САН* 8 (1959), 83–106.
- Костић, М., *Срїски стиуденїи на универзиіеіама у Халеу, Лајциіу и Геіинїену у XVIII столећу*, у: *ЗМСИ* 44 (1991), 19–38.
- Костић, М., *Акаїоличка књижевност код Срба крајем XVIII века*, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку, Одабране стиудије*, Загреб 2010, 249–261.
- Костић, М., *Одјеци Ајблове књиіе іроіив њајсїва код Срба*, у: *Исто*, 310–313.
- Костић, М., *Неколіко идејних одгара Француске револуције у срїском друшїву крајем XVIII и іочетїком XIX века*, у: *Исто*, 233–248.
- Костић, М., *Јаков Орфелин и њеіово доба*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Костић, С., *Једна немачка іесма іоводом закључења Пожаревачкоі мира (1718)*, у: *Браничево, часоїис за књижевност, културна и друшївена њиїања* 3 (1959), 54–58.
- Костић, С., *Орфелин и іерезијанске школске реформе*, у: *ЗМСКИЈ* 21/2 (1973), 219–235.
- Kraft, J. L., *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclésiastiques que séculiers*, I–III, Bruxelles 1744.
- Kreidl-Papadopoulou, K., *Die Ikone der Muttergottes „Zoodóchos Pigí“ im Kloster der Elisabethinen in Wien*, у: *WJK XXX/XXXI* (1977/78), 225–236.

- Крстић, Н., *Срби у 18. веку и њихово учење француској језика*, у: *XVIII столеће IV* (2006), 76–85.
- Krueger, R., *Czech, German, and noble: status and national identity in Habsburg Bohemia*, Oxford University Press 2009.
- Кулић, Б., *Инвентари манастира Бешеново (1775) и Ново Хойово (1776)*, у: *Грађа за проучавање сѐменика културе Војводине XVIII* (1996), 199–217.
- Кулић, Б., *Новосадске дрворезбарске радионице 18. века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Кулић, Т., *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд: Чигоја штампа 2006.
- Küster, S., *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten: Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*, Münster: LIT Verlag 2004.
- Laborde, C., *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–612.
- Лазић, М., Ранковић, З., *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1835–1856*, Пожаревац: Епархија браничевска 2010.
- Lakuš, J., *Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji*, у: *Croatica Christiana periodica* 59 (2007), 67–84.
- Landes, J. B., *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Ithaca: Cornell University Press 2001.
- Lauer, R., *Poetika i ideologija: (jugoslovenske teme)*, Београд: Prosveta 1987.
- Lea, C. A., *Tolerance Unlimited: „The Noble Jew“ on the German and Austrian Stage (1750–1805)*, у: *The German Quarterly*, Vol. 64, No. 2 (Spring, 1991), 166–77.
- Levie, D. de, *Patriotism and Clerical Office: Germany 1761–1773*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 14, No. 4. (Oct., 1953), 622–627.
- Леро, Р., *Идеја хуманости: увод у феноменологију*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1993.
- Letić, B., *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, Sarajevo: Svjetlost 1982.
- Lehtreck, H. J., *Herrscher im „royaume agricole“. Das kaiserliche Pflügen als Gegenstand reformabsolutistischer Bildsprache*, у: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 64/3 (2001), 331–363.
- Ликови дарока, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clio 2004.
- Lloyd, H. A., *Constitutionalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991.
- Loewenson, L., *Some Details of Peter the Great's Stay in England in 1698: Neglected English Material*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95 (Jun., 1962), 431–443.
- Lonza, N., *Obliti privatorum publica curate: preci i srodnici jedne političke maksime*, у: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44 (2006), 25–46.
- Löffler, T., *Emblematik zwischen Genealogie und Fürstenspiegel: Die Sinnbilder in den „Excubiae tutelares LX heroum“ (1637) von Andreas Brunner und ihre Rezeption*, (рукопис докторске дисертације), München 2008.

- Lukowski, J., *The European nobility in the eighteenth century*, New York: Palgrave Macmillan 2003.
- Lucas, C., *The Crowd and Politics between „Ancien Regime“ and Revolution in France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol. 60, No. 3 (Sep., 1988), 421–457.
- Maguire, H., *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, у: *Gesta*, Vol. 28, No. 2 (1989), 217–231.
- Макинтајер, А., *Трајање за врлином: студија из теорије морала*, Београд: Плато 2006.
- Максимовић, Ј., Марковић, М., *Прилој познавању исцелитељској култи моштију српских светитеља*, у: *ЗМСДН* 109 (2000), 131–163.
- Максимовић, М., *Что јест ђаја?*, Беч 1784.
- Макуљевић, Н., *Умјетност и национална идеја у XIX веку: сисџем евројске и срјске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006.
- Mandić, R., *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda 1688, 1717. i 1798. godine: iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, у: *Dinar: numizmatički časopis*, 26 (2006), 60–64.
- Maravall, J. A., *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986.
- Маринковић, Б., *Скица за ђри ђорјређа – I Дионисије Новаковић*, у: *ГФФНС* 11/1 (1968), 221–250.
- Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Katalog der Ausstellung des Landes Burgenland, Schloss Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980, Eisenstadt 1980.
- Марјановић-Душанић, С., *Владарска идеологија Немањића: дијломајичка студија*, Београд: Српска књижевна задруга 1997.
- Марјановић-Душанић, С., *Свети краљ: култи Стефана Дечанској*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2007.
- Markell, P., *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–63.
- Matsche, F., *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, Berlin: De Gruyter 1981.
- Mah, H., *The Epistemology of the Sentence: Language, Civility and Identity in France and Germany, Diderot to Nietzsche*, у: *Representations*, No. 47 (Summer, 1994), 64–84.
- Mcgrath, A. E., *A Brief History Of Heaven*, Blackwell Publishers 2003.
- Медаковић, Д., *Две историјске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750*, у: *ЗМПУ* 5 (1961), 113–121.
- Медаковић, Д., *Национална историја Срба у светлости црквене умјетности новијеј доба*, у: *Пућеви српској барока*, Београд: Нолит 1971.
- Медаковић, Д., *Косовски дој у ликовним умјетностима*, Београд: Српска књижевна задруга 1990.
- Медаковић, Д., *Манастир Сјугеница у историји српској народа*, у: *ЗМСИ* 55 (1997), 7–24.
- Медаковић, Д., *Јосиф II и Срби*, Нови Сад: Прометеј 2005.

- Међународни научни скуп *Стефан Немања – Симеон Мироточиви: историја и предање*, (ур.) Јованка Калић, Београд: САНУ 1996.
- Mellicensis, B., *Sancta et Beata Austria*, Augsburg 1750.
- Melichar, P., *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich vor allem im josephinischen Wien*, (рукопис докторске дисертације), Wien 1993.
- Melton, J. V. H., *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2001.
- Meyer, A. R., *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Cambridge: D. S. Brewer 2003.
- Микић, О., *Портрети Срба XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 2003.
- Микић, О., *Стефан Тенецки – банатски сликар из XVIII века*, у: *Српско сликарство 18–20. века: одабране студије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2005, 33–54.
- Милановић-Јовић, О., *Иконостас Николајевске цркве у Ситаром Сланкамену*, у: *ЗЛУМС 6* (1970), 367–377.
- Милекер, С., *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, I–II, Вршац: Градски музеј 2005.
- Милосављевић, В., *Сава Текелија и српска мисао*, I–II, Београд: Мирослав 1998.
- Милосављевић, Д., *Сликар Лазовићи и њихово доба*, Ужице: Народни музеј 2000.
- Милошевић, А., *Уметносни „Краљевине Србије“ између Пожаревачкој и Београдској мира*, (рукопис магистарског рада), Београд 2008.
- Милошевић, А., *Настанак и развој концепција Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, у: *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 19–26.
- Milošević, A., *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardzic & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 239–253.
- Михаиловић, Р., *Топографски пејзаж српске уметности XVIII века као политички аргумент*, у: *ЗЛУМС 9* (1973), 139–150.
- Михаиловић, Р., *Црква Ваведења Богородице манастира Бојани (Иконографија женске цркве – припадње)*, у: *ЗЛУМС 21* (1985), 205–221.
- Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen: Probleme der Nationenbildung in Europa*, (Hg.) Almut Bues und Rex Rexhauser, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995.
- Mitchell, W. J. T., *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994.
- Мишић, С., *Уметничка заоставштина Саве Текелије*, у: *Сава Текелија: велики српски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 107–173.
- Mokuter, I., *Jezička obeležja srpskih izdanja budimske univerzitetske štamparije u periodu od 1796. do 1814. godine*, у: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest 1983, 377–385.
- Moss, A., *The Politica of Justus Lipsius and the Commonplace-Book*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 59, No. 3 (Jul., 1998), 421–436.
- Mozart: Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhundert*, (Hg.) Herbert Lachmayer, Wien: Hatje Cantz Verlag 2006.

- Mrnavić, J. T., *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Venecija 1789.
Музеј српске православне цркве Епархије зајребацко-љубљанске у Зајребу, (ур.) Слободан Милеуснић, Загреб 2006.
- Mullett, M. A., *The Catholic Reformation*, London: Routledge 1999.
- Munck, T., *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000.
- Müller, J. W., *Constitutional patriotism*, Princeton University Press 2007.
- McIlwain, C. H., *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund 2007.
- McMahon, D. M., *Enemies of the enlightenment: the French counter-Enlightenment and the making of modernity*, Oxford University Press 2001.
- McNeely, I. F., *The emancipation of writing: German civil society in the making, 1790s–1820s*, Berkeley: University of California Press 2003.
- Ненадовић, М., *Мемоари*, Београд: Рад 2001.
- The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989.
- Nierop, H. V., „And Ye Shall Hear of Wars and Rumours of Wars“. *Rumour and the Revolt of the Netherlands*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, 69–86.
- Новак, В., *Илирикум сакрум (Illyricum sacrum)*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (ур.) Станоје Станојевић, II, Нови Сад: Штампарија “Будућност” 2001.
- Новаковић, Д., *Ейићом или крајика објашњења о светљом храму, одеждама, дожансјивеној лићурји која се служи у њему и њеном окружењу, кроз крајика ишћања и одговоре*, (ур.) Владимир Вукашиновић, Панчево: Х. Б. Вишњић 2007.
- Новаковић, С., *Славено-српскија вedomосји*, Нови Сад: Матица српска 1961.
- Novalis: Philosophical Writings*, (Ed.) Margaret Mahoney Stoljar, New York: State University Press 1997.
- Новине србске*, бр. 54 (6. јул 1818); бр. 222 (7. октобар 1815)
- Нора, П., *Нација*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире и Мона Озуф, Нови Сад 1996, 803–814.
- Nusbaum, M. K., *Patriotizam i kosmopolitizam*, у: *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*, (ur.) M. K. Nusbaum, Dž. Koen, Zemun: Biblioteka XX vek 1999, 9–26.
- Обрадовић, Д., *Сабрана дела*, I–III, Београд: Просвета 1961.
- O’Brien, C. H., *Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II. A Study of the Enlightenment among Catholics in Austria*, у: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 59, No. 7 (1969), 1–80.
- Oestreich, G., *Neostoicism and the early modern State*, Cambridge University Press 1982.

- Ozouf, M., *Le tour de la France par deux enfants: The Little Red Book of the Republic*, у: *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Vol. II, (Ed.) Pierre Nora, New York: Columbia University Press 1997, 125–150.
- Озуф, М., *Суђење краљу*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1996, 160–171.
- Olden-Jorgensen, S., *Humanistic and Political Patriotism in 16th and 17th Century Denmark*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden 2005, 243–257.
- Oldenquist, A., *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 173–193.
- Opalinski, E., *Civic Culture of the Polish Nobility in the 16th and Early 17th Century*, у: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*, (Ed.) Halina Manikowska and Jaroslav Pánek, I, Prague: Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 2005, 233–248.
- Описаније Јерусалима, изрезао у бакру Христофор Џефаровић, Беч 1748, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1973.
- О ипросећеносћии, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Завод за културу Војводине 2004.
- Орбини, М., *Книџа историографија початїија имене, славы и разширенїя народа славянскоїу и ихъ Царей и Владетїелей њогъ мноїи ми имянами и со мноїи ми Царствїями, Королевствїями, и Провїнцїями*, Санктпетербург 1722.
- Орбин, М., *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezam book 2006.
- Орфелин, З., *Представка Марији Терезији*, (ур.) Страхинџа К. Костић, Нови Сад: Матица српска 1972.
- Орфелин, З., *Славенска калиграфија (1777)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1992.
- Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias und Landesfürst, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, Stift Melk, 29. März – 2. Nov. 1980.
- Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (Hg.) Johann Stolzer und Christian Steeb, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1996.
- Остојић, Т., *Захарија Орфелин, животи и рад му*, Београд 1923.
- Остојић, Т., *Досијеј Обрадовић у Хојову: студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Outram, D., *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005.
- Павић, М., *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, Београд: Нолит 1970.
- Павић, М., *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма*, Београд: Нолит 1979.
- Pallas, D. I., *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, у: *Archaiologikon Deltion* 26 (1971), 201–224.
- Palm, F. K. von, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Wien 1774.

- Pavlović, D., *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika*, Sarajevo: Svjetlost 1955.
- Павловић, М., *Анџологија српској ђесништва (XIII–XX века)*, Београд: Српска књижевна задруга 1964.
- Pangerl, I., „Höfische Öffentlichkeit“: *Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 255–286.
- Pangerl, I., *Zeremoniell und zeremonielles Handeln am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 7–14.
- Пантић, М., *Кнез Лазар и Косовска бишка у старој књижевности Дубровника и Боке Кољорске*, у: *О кнезу Лазару*, (ур.) Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет 1975, 338–408.
- Pantić, M., *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd: Srpska književna zadruga 1990.
- Papastratos, D., *Paper Icons: Greek Orthodox religious engravings 1665–1899*, Vol. I–II, Athens 1990.
- Pattemore, S., *The People of God in the Apocalypse: Discourse, Structure and Exegesis*, Cambridge University Press 2004.
- Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005.
- Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003.
- Patriotizam*, (ur.) Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004.
- Пенингтон, Д. Х., *Европа у седамнаестом веку*, Београд: Clio 2002.
- Песништво ренесансе и барока: Дубровник, Далмација, Бока Кољорска*, (ур.) Мирован Пантић, Београд: Просвета 1968.
- Петковић, С., *Српски свештеници у сликарству православних народа*, Нови Сад: Матица српска 2007.
- Петровић, Д., *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Пућнику“*, у: *Српска графика XVIII века*, зборник радова, (ур.) Динко Давидов, Београд: Балканолошки институт САНУ 1986, 175–179.
- Петровић, М., *Стари српски зајиси и најјисци из Војводине*, II, Нови Сад: Матица српска 1995.
- Pettegree, A., *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge University Press 2005.
- Pettegree, A., *A Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, (Ed.) Judith Pollmann and Andrew Spicer, Leiden: Brill 2007, 33–48.
- Pierling, O., Rački, F., *L. Komulovića izveštaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, у: *Starine JAZU* 14 (1882), 83–124.

- Поезија Дубровника и Боке Коџорске*, (ур.) Злата Бојовић, Нови Сад: Матица српска 2010.
- Polleroß, F., *Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst*, у: *Welt des Barock*, (Hg.) Rupert Feuchtmüller und Elisabeth Kovács, Wien 1986, 87–104.
- Polleroß, F., *Kaiser, König, Landesfürst: Habsburgische „Dreifaltigkeit“ im Porträt*, у: *Bildnis, Fürst und Territorium*, (Hg.) Andreas Beyer, Ulrich Schütte und Lutz Unbehaun, München: Deutscher Kunstverlag 2000, 189–218.
- Polleroß, F., „*Pro decore Majestatis*“: *Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, Bildender und Angewandter Kunst*, у: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* 4/5 (2002/2003), 191–295.
- Polleroß, F., „*Pro Deo, Caesare et patria*.“ *Zur Repräsentation der Stände in Österreich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, у: *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*, (Hg.) Gerhard Ammerer, Wien: Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 2007, 479–532.
- Popelka, L., *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauplatz“*. *Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994.
- Поповић, Д., *Племсѝво*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 111–137.
- Поповић, Д. Ј., *Девеѝ љисама Гаврила Сѝефановића Веницловића*, у: *ЗМСКИЈ* 4–5 (1958), 233–247.
- Поповић, Д., *Срѝи у Војводини: Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*, II, Нови Сад: Матица српска 1990.
- Поповић, Д., *Срѝски владарски љроб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета 1992.
- Поповић, Д., *Меторѝа љаѝиријарха Максима*, у: *ЗЛУМС* 34–35 (2003), 111–117.
- Поповић, Д., *Под окриљем свеѝосѝи: кулѝ свеѝих владара и реликвија у средњовековној Срѝији*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Поповић, М., *Беоѝрадска ѝврђава*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда 2006.
- Potts, J., *A History of Charisma*, Palgrave Macmillan 2009.
- Pribojević, V., *O podrijetlu i slavi Slavena*, ur. M. Kurelac, Zagreb: Narodne novine 1997.
- Приваѝни живоѝ у срѝским земљама у освиѝ модерној годѝа*, (ур.) Александар Фотић, Београд: Клио 2005.
- Придаѝак к ручној књизи за селскаја училишѝа. Должносѝи љодаников к њихову монарху*, Беч 1787.
- Pfeffel, J. A., *Göldene Aepfel in silbernen Schalen*, Augsburg 1746.
- Радојчић, Н., *Срѝска исѝорија Мавра Орѝинија*, Београд: Научна књига 1950.
- Радојчић, Н., *Срѝски исѝоричар Јован Рајић*, Београд: Научна књига 1952.
- Радонић, Ј., *Прилози за исѝорију Срѝа у Уѝарској у XVI, XVII и XVIII веку*, I, Нови Сад 1909.
- Радонић, Ј., *Гроф Ђорђе Бранковић и њеѝово време*, Београд: СКА 1911.

- Радонић, Ј., *Штампарнице и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама XVII века*, Београд: Издавачко предузеће НР Србије 1949.
- Радонић, Ј., Костић, М., *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд: Научна књига 1954.
- Rady, M. C., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York: Palgrave Macmillan 2000.
- Рајић, Ј., *Историја катихизма православних Србаља у царским државама*, св. 95, Панчево [б.г.].
- Рајић, Ј., *Историја разних словенских народа, највише Бољар, Хорватов и Сербов*, I–IV, Беч 1794.
- Рајковић, Ђ., *Српски народно црквени сабор 1769. у Карловцима*, у: ЛМС 114 (1872), 151–202.
- Ракић, З., *Паул – српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1998.
- Randall, D., *Credibility in Elizabethan and Early Stuart Military News*, London: Pickering & Chatto Publishers 2008.
- Rathmann, J., *Die „Volk“ – Konzeption bei Herder*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 55–66.
- Redekop, B. W., *Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German „Public“*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 58, No. 1. (Jan., 1997), 81–103.
- Reinalter, H., *Die Französische Revolution und Österreich: ein Überblick*, у: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 180–195.
- Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley & Dale K. Van Kley, University of Notre Dame Press 2001.
- Reynolds, B. R., *Latin Historiography: A Survey, 1400–1600*, у: *Studies in the Renaissance*, Vol. 2 (1955), 7–66.
- Reynolds, J., *Discourses on Art*, New Haven: Yale University Press 1997.
- Reynolds, S., *Regnal Sentiments and Medieval Communities*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press 1994, 137–140.
- Ристовић, Н., *Српска књижевност на латинском језику*, у: *XVIII столеће VI* (2007), 40–66.
- Roeck, B., *Civic Culture And Everyday Life in Early Modern Germany*, Leiden: Brill 2006.
- Рокаи, П., Ђере, З., *Историја Мађара*, Београд: Clio 2002.
- Роксандић, Д., *Павао Ритер Вишезовић у српској култури*, у: *Просвјета. Народни српски календар*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 1995, 73–77.
- Rombouts, S., *Art as Propaganda in Eighteenth-Century France: The Paradox of Edme Bouchardon's Louis XV*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 27, No. 2 (Winter, 1993–1994), 255–282.
- Rose, G., *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002.
- Rothenberg, G. E., *Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914*, у: *Military Affairs*, Vol. 40, No. 4 (Dec., 1976), 182–186.

- Руварац, Д., *Српски црквено-народни сабори у Ујарској и ц. к. и к. ѿвереници на њима од 1690. до данас*, Земун 1889.
- Руварац, Д., *Мојсије Пејтровић, митрополић београдски 1713–1730, ѿрило ѿ историји српске цркве*, у: *Сѿоменик СКА XXXIV* (1898), 81–200.
- Руварац, Д., *Својеручни зајиси владице ѿрњо-карловачкој, а ѿѿом митрополића Павла Ненадовића*, у: *Српски Сион*, год. XIV, бр. 2 (31. јануар 1904), 34–38.
- Руварац, Д., *Тужба обшче народна цесарском величеству*, у: *Српски Сион* 9 (1905), 248–249.
- Руварац, Д., *Наставление Митрополића Павла Ненадовића фрушкоѿорским настѿојатељима о владању ѿри долазу цара Јосифа II. у манастир*, у: *Српски Сион* 23 (1905)
- Руварац, Д., *Јосиф Рајачић – ѿаѿријарх дујарски и целаѿо Илирика*, у: *Српски Сион* XVII (1907), 305–306.
- Rude, G., *The London „Mob“ of the Eighteenth Century*, у: *The Historical Journal*, Vol. 2, No. 1 (1959), 1–18.
- Rupitz, J., *Indices der verbotenen Bücher in Österreich 1754–1792*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 921–932.
- Самарѿић, Р., *Писци српске историје*, I, Београд: Просвета 1976.
- Самарѿић, Р., *Српска ѿравославна црква у XVI и XVII веку*, у: *Историја српској на-рода*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 7–104.
- Sashegyi, O., *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1958.
- Свети Сава у српској историји и ѿрадицији, (ур.) Сима Ђирковић, Београд: САНУ 1998.
- Seton-Watson, H., *Old and New Nations*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford 1994, 134–137.
- Sedlák, P., *Leopold Kollonić (1631.–1707.) – kardinal hrvatskoga podrijetla i njegova crkvena i politička djelatnost: (300. obljetnica smrti primasa Leopolda Kollonica)*, у: *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 60, No. 31 (Prosinac 2007), 85–99.
- Segesvary, V., *The History of a Private Library in 18th Century Hungary: The Library of Pál and Gedeon Ráday*, Hague 2005.
- Seidler, M. J., „Wer mir gutes thut, den liebe ich“: *Pufendorf on Patriotism and Political Loyalty*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 335–365.
- Сербске лейѿѿиси*, год. II, св. 5 (1826); *Сербскій лейѿѿисъ* 61/2 (1843)
- Сербски народни лист* 40 (1842)
- Сечански, В., *Вуков Рјечник из 1818. ѿдине*, у: *Сусреѿи дидлиѿѿафа ‘86–’87*, Инђија 1988, 100–105.
- Silver, L., *Marketing Maximilian: the visual ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton University Press 2008.

- Симић, В., *Ars memorie: Констијуисање кулџа Досијеја Обрадовића на љремеру њејовој Мезимца из 1818. јодине*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 161–172.
- Симић, В., *Неколико речи о емблему Друшџва за љроучавање 18. века*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 212–218.
- Симић, В., *Кулџурни љтрансфер у доба љпросветиџиџељсџтва: Орфелин, Калиџрафија и реформа срџских основних школа*, у: ЗЛУМС 37 (2009), 193–219.
- Симић, В., *Сава Текелија – љаџриотиа, љпросветиџиџељ и добротвор на размеђи XVIII и XIX века*, у: *Сава Текелија: велики срџски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 15–106.
- Симић, В., *О должностџи љоддаников к њихову монарху: љолиџички катџихизис из доба љпросветиџиџељсџтва*, (у штампџи).
- Simić, V., *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardžić & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 267–290.
- Скерлић, Ј., *Срџска књџжевносџи у XVIII веку*, Београд 1923.
- Скерлић, Ј., *Омладина и њена књџжевносџи (1848–1871): изучавања о националном и књџжевном романџизму код Срба*, Београд 1925.
- Skinner, Q., *Visions of Politics: Hobbes and Civil Science*, Vol. III, Cambridge University Press 2002.
- Служебник*, Москва 1780.
- Служебник*, Будим 1799.
- Служебник*, Будим 1825.
- Smith, A. D., *Chosen People*, Oxford University Press 2003.
- Soergel, P. M., *Wondrous in his saints: counter-Reformation propaganda in Bavaria*, Berkeley: University of California Press 1993.
- Соларић, П., *Кључић у моје Земљеойисаније чрез неколика љисма мојему љријаџељу Л. Н., Венеџија 1804.*
- Solarić, P., *Azbuka slavenska izjasnena Rimskom, po pravopisaniju Dalmatskomu, Horvatskomu, Slavonskomu, i Krajnskomu. Ljubitelem svojega jezuka i pisma*, Venecija 1814.
- Sommerville, J. P., *Absolutism and royalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991, 347–373.
- Sonnenfels, J. von, *Von dem Verdienste des Portraitmalers: in einer außerordentlichen Versammlung der k. k. freyen Zeichnung- und Kupferstecherakademie am 23. Septemb. 1768*, Wien 1768.
- Sonnenfels, J. von, *Über die Liebe des Vaterlandes*, Wien 1771.
- Sonnenfels, J. von, *Ueber die Ankunft Pius’ des VI. in Wien. Fragment eines Briefes*, Wien 1782.
- Србљак: службе, канони, акаџиџиџи*, (ур.) Ђорђе Трифуновић, I–III, Београд: Српска књџжевна задруга 1970.
- Срџска љрађанска љоезија XVIII и с љочейџка XIX сџолећа*, (ур.) Боровоје Маринковић, II, Београд: Просвета 1966.

- Стајић, В., *Грађанско друштво и сељаци*, у: Војводина, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 164–268.
- Стајић, В., *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад 1947.
- Стајић, В., *Новосадске диографије*, I/1, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Stauber, R., *Vaterland – Provinz – Nation: Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*, у: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 59–72.
- Стематеографија, *Изображеније оружјѝ илиричѝских, изрезали у бакру Христофор Цефаровић и Тома Месмер 1741*, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1972.
- Stephenson, D., *Visions of Heaven. The Dome in European Architecture*, New York: Princeton Architectural Press 2005.
- Степовик, Д. В., *Украинская графика XVI–XVIII вв.: Эволюция образной системы*, Киев 1982.
- Sternfeld, N., *Ein Bildreporter im Dienste Ihre Majestät*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 116–125.
- Стефановић, В., *Стихира Србима свѝтѝићѝљѝма – скраћѝена верзија са доунским текстом и коментаром*, у: *Бојословје IX (XXIV)*, св. 1–2 (1965), 185–193.
- Стефановић, М. Д., *Први еѝ у срѝској књижевности као ѝародија јуначкоѝ еѝа*, у: Јован Рајић, *Бој змаја са орлови*, Београд: Службени гласник 2008, 109–126.
- Стефановић, М. Д., „Наравоучићѝљѝна“ комедија, у: Емануил Јанковић, *Трѝовци*, Београд: Службени гласник 2008, 137–156.
- Стефановић, М. Д., *Лексикон срѝскоѝ ѝросвѝићѝљѝства*, Београд: Службени гласник 2009.
- Стефановић, М. Д., *Чѝму историографија у 18. стѝолећу?*, у: *Испраживања* 21 (2010), 125–131.
- Стојановић, Љ., *Стиари срѝски зайиси и најѝииси*, књ. II, Београд 1903.
- Стојановић, Љ., *Стиари срѝски зайиси и најѝииси*, књ. V, Београд 1925.
- Стојанчевић, В., *Рајићев сѝев Бој змаја с орлови као историјски извор*, у: Јован Рајић – живић и дело, (ур.) Марта Фрајнд, Београд: Институт за књижевност и уметност 1997, 155–160.
- Стојанчевић, В., *Срѝски народ у својој новијој историји: крај XVII – ѝочѝшак XX века*, Нови Сад: Прометеј 1998.
- Стоканов, Р., *Сомбор у 18. веку у „Зѝодойису“ самосѝана фѝрањевачкоѝ*, у: XVIII стѝолеће III (2002), 89–98.
- Стошић, Љ., *Зайагноевројска графика као ѝредложак у срѝском сликарству XVIII века*, Београд: САНУ 1992.
- Stošić, Lj., *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, у: *Balkanica* 28 (1997), 213–233.
- Стошић, Љ., *Срѝска уметности 1690–1740*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Strong, R., *Coronation: From the 8th to the 21st Century*, London: Harper Perennial 2006.

- Sudar, K., *Die Regierung und die Universitätsdruckerei (1777–1830)*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, Hrsgs. Von Péter Király, Budapest 1983, 85–90.
- Sugar, P. F., *The Nature of the Non-Germanic Societies under Habsburg Rule*, y: *Slavic Review*, Vol. 22, No. 1 (Mar., 1963), 1–30.
- Sharpe, J. A., „Last Dying Speeches“: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England, y: *Past & Present*, No. 107 (May, 1985), 144–167.
- Shoemaker, R. B., *The London Mob: Violence and Disorder in an Eighteenth-Century City*, London: Hambledon Continuum 2007.
- Shubin, D. H., *A history of Russian Christianity: The Patriarchal Era through Peter the Great, 1586 to 1725*, Vol. II, New York: Algora Publishing 2005.
- Scrivener, M., *The Cosmopolitan Ideal in the Age of Revolution and Reaction, 1776–1832*, London: Pickering & Chatto 2007.
- Schama, S., *The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500–1850*, y: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17, No. 1 (Summer, 1986), 155–183.
- Schwandneri, J. G., *Calligraphia latina. Austriaci Stadelkirchensis Dissertatio Epistolaris De Calligraphiae Nomenclatione, Cultu, Praestantia, Utilitate*, Viennae 1756.
- Scheutz, M., Wührer, J., *Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute Policey“. Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 15–94.
- Scheutz, M., „Hab ichs auch im wüthshaus da und dort gehört [...]“. *Gaststätten als multifunktionale öffentliche Orten im 18. Jahrhundert*, y: *JÖGEAJ* 18/19 (2004), 169–203.
- Schmal, K., *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung: Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2001.
- Schmidt, C. B., *Antonio Cesti's „Il pomo d'oro“: A Reexamination of a Famous Hapsburg Court Spectacle*, y: *Journal of the American Musicological Society*, Vol. 29, No. 3 (Autumn, 1976), 381–412.
- Schmidt, J., *Civility, Enlightenment, and Society: Conceptual Confusion and Kantian Remedies*, y: *The American Political Science Review*, Vol. 92, No. 2 (Jun 1998), 419–427.
- Schmidt, R. J., *Cultural Nationalism in Herder*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 3 (Jun., 1956), 407–417.
- Schmitt-Vorster, A., *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II. (1765–1790). Untersuchungen zu Bestand, Ikonographie und Verbreitung des Kaiserbildnisses im Zeitalter der Aufklärung*, (рукопис докторске дисертације), München 2006.
- Schmoldt, W., *Die Nadelstiche des Kupferstechers: Graphische Portraits als Mittel der Propaganda*, y: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 67–75.
- Schneiders, W., *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001.

- Schumann, J., *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin: Akademie Verlag 2003.
- Tadić, J., *Dubrovnik u vreme Dživa Gundulića*, у: *Srpski književni glasnik* LVI /4 (1939), 275–282.
- Tanner, M., *The Last Descendant of Aeneas: the Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*, New Haven: Yale University Press 1993.
- Татић-Ђурић, М., *Сѣугије о Бојорогици*, Београд: Јасен 2007.
- Таубе, Ф. В. Фон, *Истѣоријски и ѣеоѣрафски оѣис Краљевине Славоније и војводсѣтва Срема*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Текелија, С., *Оѣисаније живоѣа*, Београд: Просвета 1966.
- Текелија, С., *Dissertatio ivridica de cavsа, et fine civitatis = Правна дисертѣација о узроку и циљу ѣосѣојања државе*, (ур.) Душан Николић, Нови Сад: Матица српска 2009.
- Telesko, W., *Das Thesenblatt: Gestaltwandel und Funktionsweise eines frühneuzeitlichen Kommunikationsmittel*, у: *Druckgraphik, Funktion und Form*, (Hg.) Robert Stalla, Berlin: Deutscher Kunstverlag 2001, 29–36.
- Telesko, W., *Herrscherdarstellungen und Programmbilder*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 74–91.
- Тимотијевић, М., *Идејни ѣроѣрам зидној сликарсѣва у ѣриѣраѣи манасѣира Крушедола*, у: *Саоѣиѣења РЗЗСК XIX* (1987), 109–126.
- Тимотијевић, М., *Хрисѣифор Џефаровић – коњанички ѣорѣреѣи Браће Сѣраѣимировић – као Militis Christiani*, у: *ЗНМ* 13/2 (1987), 71–82.
- Тимотијевић, М., *Визѣиѣација манасѣира Шишѣйовца: ѣрилој исѣраживању ефемерној сѣекѣакла*, у: *Манасѣир Шишѣйовац*, Београд: Српска академија наука и уметности 1989, 341–366.
- Тимотијевић, М., *Порѣреѣи архијереја у новијој срѣској уметности*, у: *Зѣагноевројски дарок и визанѣијски свей*, Зборник радова са научног скупа одржаног од 10. до 13. октобра 1989, Београд: САНУ 1991, 147–174.
- Исти, *Сремски десѣоѣи Бранковићи и оснивање манасѣира Крушедола*, у: *ЗЛУМС* 27/28 (1991/92), 128–133.
- Тимотијевић, М., *Уметности и ѣолиѣика: ѣорѣреѣи Јосифа II на иконосѣасу Теодора Илића Чешљара у Мокрину*, у: *ЗФФ XVIII* (1994), 283–310.
- Тимотијевић, М., *Идејни ѣроѣрам зидној сликарсѣва у олѣарском ѣросѣору манасѣира Крушедола*, у: *Саоѣиѣења РЗЗСК* 26 (1994), 95–127.
- Тимотијевић, М., *Срѣско дарокно сликарсѣво*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Црква Свейој Георѣија у Темишвару*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Трон за кивоѣ са мошѣима свейој Теодора Тирона у манасѣиру Ново Хойово – ѣорекло облика и значење*, у: *Грађа за ѣроучавање сѣоменика кулѣуре Војводине* 20 (1999), 123–138.

- Тимотијевић, М., О симболичним фигурама композиција „Јевреји на водама вавилонским“ Едуарда Бендемана и Живка Пејровића, у: Саопштења РЗСК XXXII–XXXIII (2000/2001), 81–98.
- Тимотијевић, М., Бојородица Бездинска и верско-политички програми илустрација Арсенија IV Јовановића, у: *Valcanica* XXXII–XXXIII (2001/2002), 311–346.
- Тимотијевић, М., Римничко издање Србљака и барокна примењена амблематика, у: *ЗМСКИЈ* 50, св. 1/2 (2002), 87–98.
- Тимотијевић, М., Гуслар као симболична фигура српској народној певачици, у: *ЗНМ* XVII/2 (2004), 253–285.
- Тимотијевић, М., Васпитање емоција и уобличавање модерној грађанској идентитетској код Срба, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 7–24.
- Тимотијевић, М., Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном“ и „Томирис са Кировом главом“ као илустрацијски „*Exemplum virtutis*“, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2005), 273–309.
- Тимотијевић, М., Рађање модерне државности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века, Београд: *Clio* 2006.
- Тимотијевић, М., Бојородица Смедеревска, у: *ЗЛУМС* 36 (2008), 57–87.
- Тимотијевић, М., Крушедолска илустрација и верско-политички програми „групе цркве“ у Карловачкој митрополији, у: *Анали Огранка САНУ у Новом Саду*, Додатак броју 4 – за годину 2008, Нови Сад 2008, 61–82.
- Тимотијевић, М., Манастир Крушедол, I–II, Београд: Драганић 2008.
- Тимотијевић, М., „Просветио манастира Крушедола у Срему“: бакорез Захарија Орфелина из 1775., *ЗЛУМС* 38 (2010), 111–136.
- Тимотијевић, М., Таковски усанак – српске Цвице. О произвођењу јавног сећања и заборављања у симболичној политици званичне репрезентативне културе, (рукопис рада).
- Тодић, Б., Јов Василијевић у Карловцима 1743–1744. године, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2007), 179–201.
- Тодић, Б., Косовска битка Амвросија Јанковића и остале уништене зидне слике у илустрацији манастира Врбника, у: *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века: по архивским и другим изворима*, Нови Сад: ГМС 2010, 281–302.
- Todorović, J., *The Orthodox Concept of Renovatio Imperii and the Equestrian Portrait of Emperor Dushan*, у: *Object*, No. 3 (2000/2001), 102–107.
- Todorović, J., *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik (1757)*, Ashgate Publishing 2006.
- Тодоровић, Н., Медаља у служби идеје мира, у: *ЗНМ* 1 (1956/57), 320–331.
- Тодоровић, Н., *Пожаревачки мир, 1718, у литератури, гравири и медаљерству*, у: *ЗНМ* VIII (1975), 509–524.
- Тодоровић, Н., *Југословенске и иностране медаље*, Београд: Народни музеј 1964.
- Томашевић, К., Музичка делатност језуита у Београду и Пејроварадину током XVII и XVIII века, у: *ЗМССУМ* 18–19 (1996), 69–78.
- Томин, С., *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум 2007.

- The Cambridge history of political thought, 1450–1700*, (Ed.) by J. H. Burns, Cambridge University Press 1991.
- The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350 – c.1450*, Ed. by J. H. Burns, Cambridge University Press 1998.
- Thomas, P. D. G., *The Beginning of Parliamentary Reporting in Newspapers, 1768–1774*, у: *The English Historical Review*, Vol. 74, No. 293 (Oct., 1959), 623–636.
- Точанац, И., Проблем њивилеија у Краљевини Срдији, у: XVIII столеће VI (2007), 173–183.
- Точанац, И., Београдска и Карловачка митрополија: њроцес уједињења (1722–1731), у: ИЧ 55 (2007), 201–217.
- Ђирковић, С., Рајућева историја и њочеци модерне српске историографије, у: ЛМС 453, св. 4 (1994), 528–536.
- Uzelac, Z., *Balthasar Neuman i barokni Beograd - jedna reinterpetacija Sangallovog bunara iz Orvieta*, у: *Човек и простор*, 7–8 (1988), 31–34.
- Umbach, M., *The Politics of Sentimentality and the German Furstenbund, 1779–1785*, у: *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1998), 679–704.
- Unowsky, D. L., *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*, West Lafayette: Purdue University Press 2005.
- Успенски, Н. Д., *Колизија двеју теолоија њри ревизији руских доослужбених књиа у XVII веку*, Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке 2004.
- Fairey, J., *The Politics of ABCs: „Language Wars“ and Literary Vernacularization Among the Serbs and Romanians of Austria-Hungary, 1780–1870*, у: *The vulgar tongue: medieval and postmedieval vernacularity*, (Ed.) Fiona Somerset and Nicholas Watson, Pennsylvania State University 2003, 177–197.
- Feichtinger, J., Heiss, J., *Berichterstattung vom letzten österreichischen Türkenkrieg, у: Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 138–155.
- Fine, R., *Cosmopolitanism*, London: Routledge 2007.
- Fischer, W., *Dositej Obradović als bürgerlicher Kulturheld: zur Formierung eines serbischen bürgerlichen Selbstbildes durch literarische Kommunikation: 1783–1845*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2007.
- Fontana, B., *Love of Country and Love of God: The Political Uses of Religion in Machiavelli*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 4. (Oct., 1999), 639–658.
- Форишковић, А., *Текелије, војничко њлемство XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1985.
- Форишковић, А., *Полиѡиички, ѡравни и грушѡивени односи код Срба у Хабзбуршкој монархији*, у: *Историја српског народа*, IV/1, Београд: Српска књижевна задруга 1986, 233–305.
- Forster, M. R., *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550–1750*, Cambridge University Press 2001.

- Фотић, А., *Свејџа Гора и Хиландар у Османском царстџву (XV–XVII век)*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2000.
- Fox, R. A., J. G. Herder on Language and the Metaphysics of National Community, y: *The Review of Politics*, Vol. 65, No. 2 (Spring, 2003), 237–262.
- François, E., „Peuple“ als politische Kategorie, y: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 35–45.
- Freedberg, D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, University of Chicago Press 1991.
- Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989.
- Friedeburg, R. Van, *In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from 1530s to the 1640s*, y: *Sixteenth Century Journal*, Vol. 32, No. 2. (Summer, 2001), 357–382.
- Friedrich, A., *Emblemata Nova*, Frankfurt 1644.
- Fritz, P. S., *The Trade in Death: The Royal Funerals in England, 1685–1830*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 15, No. 3 (Spring, 1982), 291–316.
- Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1470–1750*, (Ed.) by Eszter Andor and István György Tóth, Budapest: Central European University 2001.
- Frötschel, R., *Mit Handkuss. Die Hand als Gegenstand des Zeremoniells am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 337–356.
- Фуко, М., *Нагзирајући и кажњавајући: рођење зајџвора*, Београд: Просвета 1997.
- Fülop, G., *Die Universitätsdruckerei und das ungarische Buch- und Verlagswesen im Zeitalter der Aufklärung und der Reformzeit*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budaе 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest: Akadémiai Kiadó 1983, 113–118.
- Habermas, J., *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Београд: Kultura 1969.
- Хегедиш, А., *Нови власћелини и њихови кметџови у Банатџу 1782. јодине*, y: *Годишњак Друшћџва истџоричара Војводине* (1978), 55–75.
- Хегедиш, А., *Јосиф II о свом јуџџовању у Банатџ 1768*, y: *Истџраживања* 11 (1985), 202–251.
- Hellmuth, E., *Die „Wiedergeburt“ Friedrichs des Großen und der „Tod fürs Vaterland“: Zum patriotischen Selbstverständnis in Preußen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, y: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 23–54.
- Herman, A. L., *The Language of Fidelity in Early Modern France*, y: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 1–24.
- Hieronimus Löschenkohl (1753–1807)*, (Hg.) Peter Pötschner, Wien: Histor. Museum der Stadt Wien 1959.

- Historisches Wörterbuch der Philosophie*, (Hg.) Joachim Ritter, Karlfried Gründer und Gottfried Gabriel, Bd. 6, Basel: Schwabe Verlag 1984.
- Хлапец-Ђорђевић, Ј., *Подвојвода Јован Монастирлија*, у: ЛМС 247/1 (1908), 1-24.
- Хобс, Т., *Левијатан или мајерија, облик и власи државе црквене и грађанске*, 1-2, Ниш: Градина 1991.
- Hobsbawm, E. J., *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb: Novi liber 1993.
- Holló, S. A., Dománszky G. S., *József nádor (1776-1847) Pest-Budán: kiállitás a Budapesti Történeti Múzeumban*, Budapesti 1997.
- Holton, R. J., *The Crowd in History: Some Problems of Theory and Method*, у: *Social History*, Vol. 3, No. 2 (May, 1978), 219-233.
- Holčík, Š., *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava 1563-1830*, Bratislava: Tatran 1988.
- Houk, K. J., *Cosmopolitanism*, у: *New Dictionary of the History of Ideas*, (Ed.) by Maryanne Cline Horowitz, II, New York: Charles Scribner's Sons 2005, 487-489.
- Cilleßen, W., *Vorboten des Krieges: politische Graphik und Bildsatire im späten 17. Jahrhundert*, у: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 11-36.
- Collins, S. D., *Aristotle and the Rediscovery of Citizenship*, Cambridge University Press 2006.
- Comenius, J. A., *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, Whitefish: Kessinger Publishing 1992.
- Connor, W., *The Timelessness of Nations*, у: *History And National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*, (Eds.) Montserrat Guibernau & John Hutchinson, Blackwell Publishing 2004, 35-47.
- Considine, J., *Dictionaries In Early Modern Europe – Lexicography And The Making Of Heritage*, Cambridge University Press 2008.
- Corbett, M., Lightbown, R., *The Comely Frontispiece: The Emblematic Title-page in England, 1550-1660*, London: Routledge 1979.
- Coreth, A., *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1629-1740)*, Wien 1950.
- Coreth, A., *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1982.
- Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, (Ed.) János M. Bak, Berkeley: University of California Press 1990.
- Cranz, F. E., *De Civitate Dei*, XV, 2, and *Augustine's Idea of the Christian Society*, у: *Speculum*, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1950), 215-225.
- Crnobrnja, N., *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda 1688, 1717. i 1789. godine i Požarevačkog mira 1718. godine*, у: *Dinar* 23 (2004), 61-64.
- Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-Chia Hsia, Cambridge University Press 2007.
- Curran, J. V., *Oral Reading, Print Culture, and the German Enlightenment*, у: *The Modern Language Review*, Vol. 100, No. 3 (Jul., 2005), 695-708.
- Cushing, G. F., *Books and Readers in 18th-Century Hungary*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 47, No. 108 (Jan., 1969), 57-77.

- Charipova, L., *Peter Mohyla's Translation of „The Imitation of Christ“, y: The Historical Journal*, Vol. 46, No. 2 (Jun., 2003), 237–261.
- Chrościcki, J., *Ceremonial Space, y: Iconography, propaganda, and legitimation*, (Ed.) by Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 193–216.
- Човек доба њросвећеностѝи, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Слио 2006.
- Чудо у словенским кулѝурама, (ур.) Дејан Ајдачић, Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе 2000.
- Чурчић, Л., *Срѝске књѝиѝе и срѝски ѝисци 18. века*, Нови Сад: Књѝжевна заједница Новог Сада 1988.
- Чурчић, Л., *Цефаровићева 1741. ѝодина*, у: ЗЛУМС 26 (1990), 271–286.
- Чурчић, Л., *Књѝиѝа о Захарију Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 2002.
- Швикер, Ј. Х., *Полиѝиичка исиѝорија Срба у Уѝарској*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Шелмић, Л., *Бакрорез „Кнез Лазар“ Захарије Орфелина*, у: *Срѝска умеѝносѝѝ 18. и 19. века: одабрани чланци и сиѝудије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2003, 15–25.
- Шкорић, Д., *Јавни живоиѝ новосадских дрворезбара браће Марковић*, у: *Домѝиѝи*, 128–129 (пролеће–лето 2007), 81–103.
- Шкорић, Д., *Кулѝѝ Марије Снежне у Пеѝироварадину*, у: *XVIII сиѝолеће*, VII (2008), 116–123.
- Шобат, С., *Наук хриѝћански за малољѝѝѝну гечицу ѝравославне исиѝочне цркве*, Загреб: Епархијски управни одбор 2002.
- Xénia, G., *Istenszülő az életadó forrás: Egy győri ikon a szentendrei Szerb Egyházművészeti Gyűjteményből*, (рукопис чланка), Budapest 2001.
- Yates, F. A., *The Art of Memory*, Pimlico 1992.
- Yeager, S. M., *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge University Press 2008.
- Yonan, M. E., *Conceptualizing the Kaiserinwitwe: Empress Maria Theresia and Her Portraits*, у: *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Ed. by Allison Levy, Ashgate Publishing 2003, 109–128.
- Yonan, M. E., *Modesty and Monarchy: Rethinking Empress Maria Theresa at Schönbrunn*, у: *Austrian History Yearbook* 35 (2004), 25–47.
- Zaubertöne: *Mozart in Wien 1781–1791*, Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, (Hg.) Günter Dürig, Wien 1991.
- Zmora, H., *Monarchy, aristocracy, and the state in Europe 1300–1800*, London: Routledge 2001.